

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет
Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

проф. д-р Чавдар Николов

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет в Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)
проф. д-р Пол Леонард Галина
(Бизнес факултет „Улиямс” на Университет
Бишъпс Шербруук, Квебек, Канада)
доц. д-р Стефан Бойнец
(Университет в Приморска
Факултет по мениджмънт – Копер, Словения)
Академик Татьяна Константинова
(Директор на Института по екология и
география на Академия на науките, Молдова)
доц. д-р Ченгиз Демир
(Факултет по икономика и административни
науки, Университет ЕГЕ, Измир, Турция)

Отговорен редактор

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
доц. д-р Преслав Димитров

Технически редактор и дизайн

Лъчезар Гогов

Chief Editor

Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)
Prof. Paul Leonard Gallina
(Williams School of Business, Bishop's
University Sherbrooke, Québec, Canada)
Assoc. Prof. Dr. Stefan Bojnec
(University of Primorska
Faculty of Management Koper – Slovenia)
Acad. Tatiana Constantinova
(Dir. of the Inst. of Ecology and Geography
of Academy of Sciences of Moldova)
Associate Prof. Cengiz Demir
(Faculty of Economics and Administrative
Sciences EGE University, Izmir, Turkey)

Production Editor

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Associate Prof. Dr. Preslav Dimitrov

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

доц. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и проф. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крали Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor's office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
2 “Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ "НЕОФИТ РИЛСКИ" – БЛАГОЕВГРАД ГОД. VI, №2, 2010

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY –
BLAGOEVGRAD VOL. VI, №2, 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

1

TO OUR READERS

МЕЖДУНАРОДНИ ФИНАНСИ

INTERNATIONAL FINANCES

НЕШО ЦАРЕВСКИ

NESHO TSAREVSKI

РОЛЯТА НА ЗЛАТОТО НА
МЕЖДУНАРОДНИТЕ ВАЛУТНИ ПАЗАРИ

2

THE ROLE OF GOLD IN THE
INTERNATIONAL CURRENCY MARKETS

ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА И РАЗВИТИЕ

ECONOMIC CRISIS AND DEVELOPMENT

ЧАВДАР НИКОЛОВ

CHAVDAR NIKOLOV

ДЪЛБОЧИНАТА НА НАСТОЯЩАТА
БЪЛГАРСКА КРИЗА БЕ
ПРЕДВАРИТЕЛНО ПРОГРАМИРАНА

15

THE DEPTH OF THE PRESENT BULGARIAN
CRISIS WAS PRELIMINARY PROGRAMMED

АНТОН МАРИНОВ

ANTON MARINOV

ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА
ИКОНОМИКА ПОД ВЛИЯНИЕ НА
СВЕТОВНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА
В ПЕРИОДА 2009 - 2010 ГОДИНА

20

BULGARIAN ECONOMY: PROBLEMS
UNDER GLOBAL ECONOMIC CRISIS
IMPACT IN 2009 - 2010

ВЕЛЧО СТОЯНОВ

VELCHO STPYANOV

ПОВЕЧЕ ПАЗАР ПО-МАЛКО
ДУХОВНОСТ

33

MORE MARKET AND LESS SPIRITUALITY

ФИНАНСИ И ОДИТ**FINANCES AND AUDIT****ПЛАМЕН ПЪЧЕВ****PLAMEN PATCHEV**

РАЗВИТИЕ НА ОДИТА В БЪЛГАРИЯ

45

DEVELOPMENT OF AUDIT IN BULGARIA

СТАТИСТИКА И ИЗМЕРВАНЕ**STATISTICS AND MEASUREMENT****КРАСИМИРА СЛАВЕВА****KRASIMIRA SLAVEVA**СТАТИСТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ НА
ПРОМЕНЕТЕ В ЕКСПОРТНАТА
СТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ ЗА
ПЕРИОДА 1992-2009 ГОДИНА

52

STATISTICAL STUDY OF CHANGES IN
EXPORT STRUCTURE OF BULGARIA FOR
THE PERIOD 1992-2009

УЛЯНА ПАСКАЛЕВА**ULIANA PASKALEVA**

ИЗМЕРВАНЕ И АВТОМАТИЗАЦИЯ

62

MEASUREMENT AND AUTOMATION

ВИСШЕ ОБРАЗОВАНИЕ**HIGHER EDUCATION****ЛАРИСА ЮРИЕВНА ШЕМЯТКИНА****LARISA YURIEVNA SHEMYATIKHINA**РУСКАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ОПИТА НА
КОМПЕТЕНТНИТЕ В ПРОГРАМИТЕ ЗА
ОБУЧЕНИЕ НА МЕНИДЖЪРИ

68

RUSSIAN EXPERIENCE REALIZATION OF
COMPETENT IN MANAGER TRAINING
PROGRAM

ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ**ORGANIZATION AND MANAGEMENT****ВАСИЛИЙ ИГНАТЬЕВИЧ
ГЕРАСИМЧУК****VASILII IGNATIEVICH
GERASIMCHUK**ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ НА
ИНОВАЦИОННОТО РАЗВИТИЕ В
УСЛОВИЯТА НА ГЛОБАЛИЗАЦИОННИ
ТРАНСФОРМАЦИИ

78

ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF
INNOVATION DEVELOPMENT IN
CONDITIONS OF GLOBALIZATION
TRANSFORMATIONS

МЕЖДУНАРОДЕН ТУРИЗЪМ**INTERNATIONAL TOURISM****ТАНЯ ПАРУШЕВА****TANYA PARUSHEVA**НОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В ГЛОБАЛНИЯ
ТУРИЗЪМ

88

NEW TECHNOLOGIES IN THE GLOBAL
TOURISM

**ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ
МАРИЯ ТРИФОНОВА ВАСИЛЕВА****ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ
МАРИЯ ТРИФОНОВА ВАСИЛЕВА**НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ПРИ
РЕКРЕАЦИОННОТО ИЗПОЛЗВАНЕ НА
НАЦИОНАЛНИТЕ ПАРКОВЕ В
БЪЛГАРИЯ

93

PROBLEMS IN RECREATIONAL USE OF
THE NATIONAL PARKS IN BULGARIA

СТОЯН ОГНЯНОВ КИРОВ		SROYAN ONGNIANOV KIROV
ИЗСЛЕДВАНЕ ПАЗАРА НА		A RESEARCH ON THE MARKET OF BUS
АВТОБУСНИЯ ТУРИЗЪМ	111	TOURISM
АНА ПОПОВИЧ, МАРИНА СТОЯНОВИЧ		ANA POPOVIĆ, MARINA STANOJEVIĆ
ОСИГУРЯВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА		ENSURING QUALITY OF TOURIST
ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПРОДУКТ	124	PRODUCT
<u>НОВИ КНИГИ</u>	131	<u>NEW BOOKS</u>

Настоящият брой на списание "Икономика и управление" се издава с финансовата подкрепа на авторите.

Всяка една от статиите, публикувани в списание „Икономика и управление“, издание на Стопанския факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, след предварителна селекция от редакционната колегия, се рецензира от двама хабилитирани рецензенти, специалисти в съответното научно направление.

Each of the articles published in the "Economics & Management" Magazine, edition of the Faculty of Economics at the SWU "Neofit Rilski", after preliminary selection by the Editorial board, is a subject of preliminary review by two tenured reviewers, specialists in the respective scientific domain.

*Всички права върху публикуваните
материали са запазени.
Възгледите на авторите изразяват
личното им мнение и не ангажират
редакцията на списанието.*

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание "Икономика и управление". Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет "Неофит Рилски" – Благоевград и издаването му е свързано с по-нататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България към Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изявява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Плази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание "Икономика и управление" - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакционната колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;*
- управленските подходи и механизми;*
- европейската интеграция и глобализацията;*
- качеството и конкурентноспособността;*
- икономиката на знанието;*
- икономическият растеж и устойчивото развитие.*

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание "Икономика и управление" се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакционната колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание "Икономика и управление" ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакционната колегия

проф. НЕШО ЦАРЕВСКИ
(1920-1994)

РОЛЯТА НА ЗЛАТОТО НА МЕЖДУНАРОДНИТЕ ВАЛУТНИ ПАЗАРИ¹

THE ROLE OF GOLD IN THE INTERNATIONAL CURRENCY MARKETS

Prof. NESHO TSAREVSKI
(1920-1994)

Abstract: The present paper is dedicated to the 90th anniversary of the birth of Prof. Nesho Tsarevski and represents the Chapter Three N. Tsarevski and M. Stoimenov's textbook "International Currency Relations in Capitalism", "Nauka i izkustvo" Publishing House, Sofia, 1982.

Keywords: Gold, International currency Markets, International Currency relations

¹ Посветена на 90-годишнината от неговото рождение: Трета глава от учебника на Н. Царевски и М. Стоименов „Международни валутни отношения при капитализма“, Наука и изкуство, София 1982 г.

**1. ИСТОРИЧЕСКАТА РОЛЯ НА
ЗЛАТОТО КАТО НАЦИОНАЛНИ И
СВЕТОВНИ ПАРИ ПРЕДИ ОБЩАТА
КРИЗА НА КАПИТАЛИЗМА**

Като метал златото е известно на човека от преди 6000 години. Още в древни времена започва неговото използване като пари. Предполага се, че преди 4000-5000 години в различните цивилизации златото започва да придобива черти на пари. Първите златни монети са сечени преди 2600-2700 години. Но едва при капитализма златото се превръща във всеобщ еквивалент, с помощта на който се измерва стойността на всички стоки. Благодарение на редица свои преимущества златото успява да измести всички други стоки и метали, които преди него са изпълнявали функциите на пари, и да се наложи като единствен паричен материал в световен мащаб. Най-голям разцвет във функционирането на златото като пари се достига при системата на златния еталон, когато то пряко и непосредствено изпълнява всички парични функции – мярка на стойността,

средство за обръщение, платежно средство, съкровище, световни пари.

В условията на златния монометализъм в главните капиталистически страни златото циркулира непосредствено в обръщението във вид на златни монети. Намиращите се в обръщение банкноти и монети от други метали само отчасти са замествали на пазара златото като негови представители. Централните емисионни банки са били задължени винаги да обменят предявените им банкноти за златни монети по обявеното от закона златно съдържание на националната парична единица.

Златните резерви на капиталистическата държава се използват едновременно за външни плащания при пасивен платежен баланс и като резервен фонд за регулиране на вътрешното парично обръщение на страната.

Златните монети са заемали голяма част от паричната маса в обръщение. Така например през 1913 г. около 1/3 от състава на паричното обръщение в капиталистическите страни се пада на златните монети и 2/3 на банкнотите. За

да обслужват паричното обръщение, централните банки концентрират в себе си значителен златен резерв.

В условията на златния еталон наред с централизираните държавни златни резерви съществуват значителни златни резерви и в частния сектор – частни банки, организации и физически лица. Частните златни резерви играят същата икономическа роля, каквато изпълняват и централизираните резерви. При необходимост от увеличаване количеството на парите златото от тях се влива в паричното обръщение, а при необходимост от неговото съкращаване част от монетите в обръщение се изтеглят в частните съкровища. При това до края на XIX в. в частните съкровища се е намирало повече злато, отколкото в държавните.

В условията на златния еталон златото в качеството си на всеобщ еквивалент реално изпълнява функцията мярка на стойността. Цените на всички стоки се определят в зависимост от тяхната стойност и стойността на златото, съдържащо се в националната парична единица. К. Маркс подчертава, че в условията на златното обръщение покачването на цените на стоките е възможно само в случай, че се повиши тяхната стойност или ако се снижи стойността на златото. „При неизменна стойност на парите, пише той, общо повишаване на стоковите цени може да стане само при условие, че се повишат стойностите на стоките; при неизменна стойност на стоките – ако се понижи цената на парите.”

На международния пазар златото изпълнява функцията на световни пари: а) всеобщо покупателно средство; б) всеобщо платежно средство и в) всеобщо възплъщение (материализация) на общественото богатство. Като всеобщо покупателно средство златото се използва в случаите, когато с него се извършва непосредствена покупка на стоки от чужбина. До такива покупки в международната практика се прибегва при изключителни случаи – големи

природни бедствия, войни и т.н. Като всеобщо платежно средство златото се използва в случай на пасивно салдо на платежния баланс, когато се налага да се изнесе златото от страната в чужбина за погасяване на този пасив. Това е основната роля на златото като световни пари. Златото е единственото универсално средство, с което може окончателно да се погаси даден дълг към чужбина. За осигуряване на своята платежоспособност към чужбина всяка страна създава необходимите и златни резерви (златно съкровище), които се концентрират в централната емисионна банка или друг правителствен орган и се използват само при особени обстоятелства. При пасивен платежен баланс страната разходва част от златните си резерви, а при активен платежен баланс отново ги попълва.

Като всеобща абсолютна материализация на богатството въобще златото функционира в международния оборот при географското му преместване от една страна в друга, без да се променя неговия собственик. Такова пренасяне на злато от една страна в друга се извършва при несигурно политическо положение, при революционна ситуация, при очакване на военно нападение, при залагането му в чужбина, за да се получи кредит, и т.н. Така например в навечерието на Втората световна война голямо количество злато беше пренесено от Европа в САЩ. Голямо количество злато се съхранява от чужденци в Швейцария.

В условията на златния еталон златото изпълнява ролята на всеобщ еквивалент и на международния пазар, където във функцията си мярка на стойността то измерва стойностите на стоките. Въз основа на съпоставката на стойността на златото и интернационалната стойност на стоките се формират международните цени на стоките. Тук следва да се отбележи, че поради особената роля на златото на международния пазар то има само интернационална стойност, с която

участва при измерването на стоковите стойности и формирането на цените както на вътрешните национални пазари на отделните страни, така и на международния пазар. Това не означава, че производителността на труда във всички златодобиващи страни е еднаква. Но за общественонеобходимите разходи за неговото производство във всички страни се считат тези, които отговарят на интернационалната му стойност. Това е така, защото златото свободно циркулира в международния оборот и позволява съпоставяне на валутите на отделните държави, а страните, които го произвеждат, са много малко. Болшинството страни не произвеждат злато или го произвеждат в такива малки количества, които не оказват влияние върху световното му количество. Основното използване на златото като средство за погасяване на пасивните салда на платежните баланси между страните обективно изисква неговата оценка да се извършва по единна стойност, каквато може да бъде само интернационалната стойност. Използването на интернационалната стойност на златото се налага и от необходимостта да се съпоставят златните паритети на националните валути върху единна стойностна основа. Иначе не би съществувала единна основа за стойностна съпоставка на различните валути при техния взаимен обмен и при международната търговия.

Използването на златото като паричен метал, като основа на паричното обръщение в отделните страни и на международните плащания в условията на златния еталон изигра положителна роля за продължително поддържане стабилността на валутите, а чрез това и за формирането и развитието на международния пазар и на международната валутна система на капитализма. „Свободата на операциите със злато, пише С. М. Борисов, е способствувала за универсализация на стойностните и ценови пропорции на стоковото производство и на

обръщението не само в отделните страни, но и в международен мащаб. На базата на свободното златно обръщение се сформира и укрепна нервната система на капитализма – неговата кредитно-банкова система. Свободната циркулация на златото по цял свят послужи като основа за развитието на международните парични отношения, които постепенно се оформиха във валутна система на капитализма. Страните, които съставяха ядрото на капиталистическата стопанска система, благодарение на свободата на златното обръщение успяха в течение на сравнително продължителен период да запазят стабилността на валутните си курсове, което също има немаловажно значение за развитието на международните икономически отношения.”

За изясняване ролята на златото в националните парични системи и в международната валутна система на капитализма е необходимо да се посочи икономическият характер на циркулацията на златото във вътрешните и в международните плащания до настъпването на общата криза на капитализма и кризата на капиталистическата валутна система. Неикономическите фактори в движението на златото на вътрешния и международния пазар са действували изключително рядко и винаги са имали второстепенно значение. Основната част от конкретните външноикономически сделки се извършва от частния капиталистически сектор, който сам и непосредствено осъществява и съпътстващите ги международни плащания. Държавата и подчинените и органи, като централните банки и др., не участват в международните плащания и не се намесват в тях. Само в епизодични случаи и в незначителни мащаби държавните органи са се намесвали в този платежен оборот. Целият международен валутен оборот е съсредоточен в частните субекти на капиталистическото стопанство. Частните

фирми, банки и физически лица, които непосредствено участвуват във външноикономическите сделки, самостоятелно и без държавен надзор извършват и всички необходими валутни операции, произтичащи от външната търговия, движението на капиталите и кредитите, ползуването на услугите и т.н. Международните плащания в епохата на свободното златно обръщение са изцяло сфера на господството на частното капиталистическо предприемачество, управлявано от стихийните пазарни сили и механизми. Никакви препяждствия не са съществували да се заплаща със злато по международните задължения. Само икономическите интереси са подбуждали участниците в международния платежен оборот да избират средствата за плащане, да дават предпочитание на златото или на отделните национални валути. Държавната намеса във валутната сфера се е налагала рядко, и то като спомагателна сила. Тази намеса се е ограничавала обикновено с дейността на централната банка, която при необходимост е провеждала девизна и дисконтна политика с цел създаване на по-благоприятни условия за дейността на частния сектор в капиталистическата икономика.

2. ДЕМОНЕТИЗАЦИЯ НА ЗЛАТОТО В УСЛОВИЯТА НА ОБЩА КРИЗА НА КАПИТАЛИЗМА

В условията на империализма и общата криза на капитализма коренно се изменят условията за функциониране на златото в националните икономики и в международния оборот. Още в началния стадий от развитието на империализма подчертано се наблюдава тенденция към постепенно одържавяване на златните резерви в капиталистическите страни, тяхното централизиране в трезорите на централните банки. През целия XIX в. частните монетни фондове неколkokратно превишават централизираните златни резерви, но се наблюдава постепенно засилване на

вторите за сметка на първите. Така например циркулиращата в парично обръщение на САЩ, Англия и Франция златна маса (намираща се в частния сектор) през 1815 г. е превишавала 23 пъти държавните златни резерви на тези страни. През 1872 г. това превишение е само 4 пъти, а през 1892 г. – 2 пъти. През 1913 г. централизираните златни резерви на всички капиталистически страни възлизат на 7300 т, а в наличното обръщение и частните трезори се намират 5900 т. По такъв начин още преди началото на общата криза на капитализма централизираните златни резерви – собственост на държавите, вече превишават количеството на златото, намиращо се в частния трезор.

Това преразпределение на монетарното злато дава възможност на буржоазната държава по-активно да се намесва в операциите с жълт метал. В началото на XX в. се извършва известно, макар и условно разграничаване на функциите на централизираните златни фондове на държавата и златото в частния сектор. Централизираните резерви все повече се използват като средство за обслужване на международните плащания и за уравнивяване на платежните баланси, а златото в частния сектор се използва преди всичко за нуждите на вътрешното парично обръщение.

Настъпването на общата криза на капитализма и Първата световна война засилват рязко процеса на одържавяване на монетарното злато във всички капиталистически страни. Докато през 1913 г. на частните монетарни фондове се падат 45% от монетарното злато в света, през 1918 г. този дял спада до 25%, през 1925 г. – 13% и през 1928 г. – 8%. Световната стопанска криза 1929-1933 г. завършва процеса на одържавяване на монетарното злато в капиталистическия свят. По време на Втората световна война всички капиталистически държави окончателно концентрират монетарното злато в свои ръце и въвеждат по същество държавен

монопол върху собствеността и използването на златото.

По такъв начин в течение на по-малко от 30 години златото е изтеглено изцяло от вътрешното парично обръщение на всички капиталистически страни, възприема се система на неразменни за злато книжни пари, държавното съкровище поглъща всички монетарни златни фондове.

Одържавяването на златото и неговото изтегляне от паричното обръщение в отделните страни е резултат от развитието и господството на държавномонополистическия капитализъм. В условията, когато буржоазната държава все по-активно се намесва в целия възпроизводствен процес, от производството до обръщението и разпределението, операциите със злато също така неизбежно се превръщат в обект на държавно регулиране. След концентрацията на монетарното злато в ръцете на държавата операциите с този метал придобиват държавен и международен характер. Това внася качествено нов елемент във функционирането на златото. Операциите със злато се подчиняват не на непосредствените икономически интереси на отделните частни участници в стопанския оборот на вътрешния и международен пазар, а на политическите, военностратегическите и други интереси на буржоазната държава. Частнокапиталистическата свобода на сделки и операции със злато по такъв начин е заменена с държавен монопол върху златото.

Първото и основно изменение на валутната система на капитализма, последвало в резултат на пълното одържавяване на монетарното злато, е изтеглянето на златото от вътрешното парично обръщение и преминаването към неразменни книжни пари. Ако през 1913 г. близо 1/3 от паричното обръщение в капиталистическите страни все още продължава да се обслужва от златни монети, през 1928 г. този дял

спада до 5%, а в навечерието на Втората световна война златото вече окончателно напуска вътрешното парично обръщение на всички капиталистически страни.

След одържавяването на монетарното злато голяма част от намиращото се до тогава в частни лица злато (било като монети в обръщение, било като частни съкровища) не се връща в държавното съкровище. То си остава в частни ръце. Към него ежегодно се прибавят нови количества злато, което частни лица закупуват от текущо производство и тезаврират. Според различни оценки в частните тезаврационни натрупвания в капиталистическия свят се намират около 29 000 т злато. Но икономическата роля на златото, намиращо се в частни ръце, сега е коренно различна от периода преди общата криза на капитализма. В условията на златния еталон златото в частни ръце е непосредствено свързано с паричното обръщение в страната и с международните плащания. То изпълнява ролята на частни монетни фондове, които служат за извършване на плащания по търговски и други сделки. Една част от него временно се оттегля от паричното обръщение, но играе ролята на частно съкровище. Златото от тези частни съкровища се влива в паричното обръщение и го попълва, когато има нужда от по-голямо количество пари за обслужване на оборота. При съкращаване на необходимото за обръщението количество пари част от златните монети автоматически се оттеглят и изпълняват функцията на съкровище.

В условия на книжнопаричното обръщение намиращото се в частни ръце злато няма връзка с паричното обръщение и е превърнато в тезаврационно съкровище. По своето икономическо значение частната тезаврация в условията, когато господствуват книжните пари, коренно се отличава от натрупването на частни

съкровища при свободното златно обръщение. При златния еталон частното съкровище се проявява в монетната си функция и е част от паричния механизъм на страната, служи за попълване и отливане на намиращите се в обръщение златни монети. То допълва държавното златно съкровище. И частното, и държавното злато се използва за монетарни цели. В съвременните условия златото в частно владение престава да обслужва както вътрешното, така и международното движение на стоките, капиталите и услугите. То отпада от паричния механизъм, изгубва от монетните си функции. Този процес на отмиране на монетните функции на златото се нарича демонетизация. „Продължавайки своето физическо битие във вид на монети или монетарни слитъци, тезаврираното злато фактически губи своята обществена, икономическа функция на паричен материал. Демонетаризирайки се, т.е. лишавайки се от свойствата на всеобща стока – пари, златото в ръцете на частните тезавратори се превръща просто в стока, но сбоеобразна стока.“

В условията на общата криза на капитализма и кризата на капиталистическата валутна система качествени изменения настъпват и в ролята на централизираните златни резерви. В миналото златните резерви на централните емисионни банки изпълняват три основни функции: 1) резервен фонд за извършване на международните плащания, т.е. резервен фонд от световни пари; 2) резервен фонд за вътрешното парично обръщение; 3) резервен фонд за обмяна на банкнотите. В последната си функция златният резерв служи като покритие (обезпечение) на намиращите се в обръщение банкноти.

С отменянето на златния еталон последните две функции на златните резерви отпадат. Златното съкровище на държавата вече не се използва за сечене на златни монети, с които да се попълва паричното обръщение.

Златните монети не участвуват в непосредственото обслужване на стопанския оборот. Златното съкровище не се използва и за обмен на банкнотите за злато, тъй като този обмен е вече прекратен. В периода до Втората световна война, както и след нея до началото на 70-те години, редица страни поддържат по закон определено златно покритие на емитираните банкноти, но това има чисто формален характер. Нито една централна банка не изкупува своите банкноти за злато.

Процесът на отмиране на посочените две функции на златните резерви на капиталистическите страни не протича гладко и праволинейно. Това е напълно естествено, като се има пред вид, че става дума за коренно изменение на ролята на златото, което се е наложило исторически като паричен метал при капитализма. Неговите удобства и предимства, както и силата на традицията не могат да не създават сериозни трудности пред развитието на процеса на демонетизация. Пораждаха се и се пораждат също така остри противоречия между самите капиталистически страни, между отделните монополистични групировки и т.н. В периода между двете световни войни са правени сериозни опити да се възстанови предишната роля на златото. През 20-те години са въведени окастрените форми на златния стандарт – златнокоулчевия и златнодевизния стандарт, които окончателно се разпадат в резултат на световната стопанска криза 1929-1933 г. и съпровождащата я световна валутна криза. Друг опит за връщане към златния еталон е образуването през 1933 г. на златния блок начело с Франция, в който влизат още Италия, Швейцария, Холандия, Белгия и Полша. Тези страни запазват системата на златния еталон, като продължават да обменят националните си валути за злато. Но под ударите на кризата този блок се разпада през 1935 г.

Независимо от трудностите и противоречията процесът на постепенно

ограничаване паричните функции на златото (демонетизацията) си пробива път. До 1913 г. и частично до 1929 г. 44 държави разрешават пряка или косвена обмяна на банкнотите за злато. По време на кризата 1929-1933 г. над 30 от тях се отказват от този обмен, сред които са и всички водещи империалистически страни с изключение на Франция. През следващите няколко години към тях се присъединяват и останалите страни. По такъв начин в навечерието на Втората световна война системата на златния еталон е окончателно отменена в целия капиталистически свят, емисията на парични знаци и регулирането на паричното обръщение се откъсват от златната си основа, златните резерви на всички капиталистически страни престават да се използват за сечене и пускане в обръщение на златни монети, както и за обмен на банкнотите за злато. Златните резерви не служат за обезпечение на паричната маса в обръщение, макар и формално по законите на много страни такова обезпечение да се изисква. Болшинството страни все още обявяват със закон златно съдържание на своите валути, но то няма никакво реално икономическо значение.

Задълбочаването на кризата в капиталистическата валутна система в следвоенния период тласка капиталистическите страни още по-силно по пътя на демонетизацията. Отменени са и формалните белези на връзката на паричното обръщение със златото. Пример в това отношение дават САЩ. През 1945 г. те намаляват законното златно обезпечение на долара от 40 на 25%. През 1965 г. САЩ премахват златното покритие за доларовите депозити, като го запазват само за банкнотите в обръщение. Няколко години по-късно те се отказват въобще да поддържат каквото и да било златно покритие на доларовата емисия.

Процесът на откъсване на капиталистическите валути от златната им основа окончателно завършва с

решението, взето в Ямайка през януари 1976 г. и влязло в сила от 1 април 1978 г., да не се обявява повече златно съдържание на валутите, а техният курс да се базира на Специалните права за тираж (СПТ). Последните от своя страна също така престават да имат обявено златно съдържание, а стойността им се определя въз основа на валутната кошница, в която влизат 16 капиталистически валути. Впоследствие броят на валутите в кошницата бе ограничен до пет.

И така в резултат на продължителния процес на демонетизация на златото капиталистическите валути са окончателно откъснати от него. Те престават да се обменят (конвертират) за злато и нямат златно съдържание. Златните резерви на държавата не се използват за покритие на вътрешната банкнотна и книжнопарична емисия.

А какво става с функцията на централизираните златни резерви като резервен фонд за осъществяване на международните плащания, т.е. резервен фонд от световни пари? Функцията на златото като световни пари по същество включва всички функции на парите, но изпълнявани не вътре в отделните страни, а на международния пазар, в плащанията между страните. К. Маркс разкрива по следния начин функцията на златото като световни пари: „Световните пари функционират като всеобщо платежно средство, всеобщо покупателно средство и абсолютна обществена материализация на богатството изобщо.” Редица икономисти обособяват посоченото от Маркс функциониране на златото като световни пари на три подфункции. Подфункцията на златото като всеобщо покупателно средство на международния пазар вече е опаднала. Никой не купува стоки в чужбина за злато. Покупките се заплащат с кредитни пари – чуждестранна или национална валута. Даже страните – производителки на

злато, като ЮАР и други, не купуват вносни стоки със злато. Те продават златото за определена чужда валута, с която купуват необходимите им вносни стоки. По същия начин постъпват и тези страни, които трябва да продават злато от своите резерви и след това с получената валута осъществяват внос и извършват други плащания.

Най-широко приложение в миналото е имала подфункцията на световните пари като всеобщо платежно средство. К. Маркс изрично подчертава, че „функцията на средство за плащане, средство, служещо за разчет по международните баланси, преобладава”. В тази си функция, макар и много ограничено, златото се използва и сега. Данните показват, че в основната си част пасивните салда на платежните баланси на капиталистическите страни се погасяват не със злато, а с различни конвентуруеми валути и предимно с резервни валути. След въвеждането на СПТ голяма част от пасивните салда се погасяват с тези международни кредитни пари. Особено голямо разпространение получи практиката на капиталистическите страни да си оказват взаимна помощ чрез кредити в национални валути, с помощта на които се погасяват пасивните салда на платежните им баланси. От началото на 70-те години златните резерви на капиталистическите страни почти не се използват за погасяване на пасивните салда на платежните баланси. За целия следвоенен период САЩ са извършили външнотърговски и платежен оборот с чужбина за стотици милиарди долари, а пасивното салдо на платежния им баланс в отделни години е превишавало 30 млрд. дол., докато изнесеното в чужбина злато от тяхното съкровище за тези 35 години възлиза само на около 14 млрд. дол. по официална цена. Само за четири години - от 1970 до 1973 г. - дефицитът на платежния баланс на САЩ възлезе на 55,7 млрд. дол., от които 50,7 млрд. бяха покрити с долари, 2,8 млрд. с чужди валути и само 2,3

млрд. - с износ на злато. Оттогава САЩ въобще не ползват златните си резерви за погасяване пасива на своя платежен баланс. Аналогично е положението и в другите империалистически страни.

Изводът е, че използването на златото като всеобщо платежно средство е почти прекратено. Златните съкровища на централните банки вече са замразени и не участвуват в международния платежен оборот.

Въпреки очевидните качествени изменения в ролята на златото на вътрешния и на международния пазар сред икономистите се води дискусия относно неговата демонетизация. Централният дискуссионен проблем се свежда до това - изпълнява ли златото в сегашните условия функцията мярка на стойността, възможна ли е неговата пълна демонетизация? Този дискуссионен въпрос не е решен и сред икономистите-марксистите. Едни от тях застават на становището, че златото не изпълнява повече функцията мярка на стойността както на вътрешния, така и на международния пазар, че то е демонетизирано. Независимо от това, че някои от тях считат, че този процес е окончателно завършен, а други - че той все още продължава, към тази група икономисти могат да се причислят Г. Солюс, Г. Матюхин, С. Борисов, И. Хагелмайер, Т. Вълчев и др. Към другата група икономисти, които отричат възможността за пълна демонетизация на златото и считат, че то продължава да изпълнява паричните си функции, се отнасят М. Атлас, Л. Красавина, Ю. Константинов, А. Лемниц, Д. Порязов и др.

Известно е, че К. Маркс извежда функцията мярка на стойността от факта, че златото реално участвува в паричното обръщение във вид на звонкова монета, че то пряко и непосредствено съпоставя своята стойност със стойността на стоките и по такъв начин определя цените на стоките. К. Маркс подчертава, че „единството на мярка на стойността и средство за циркулация е пари”.

Изследвайки функцията на златото като мярка на стойността в „Капиталът“, К. Маркс заключава: „...златото функционира като мисловна мярка на стойността само защото в разменния процес то вече се движи като парична стока. Затова зад мисловната мярка на стойността следователно дебне сухата пара.“

В условията, когато златото е изтеглено от вътрешния и международния оборот, а държавните златни съкровища са замразени и с тях не се извършват почти никакви платежни операции, няма основание да се поддържа тезата, че златото продължава да изпълнява парични функции, в т.ч. и функцията мярка на стойността на вътрешния и международния пазар. Стойността на стоките се измерва с помощта на книжнопаричен мащаб. Вътрешните и международните цени на стоките се изразяват в книжнопарични единици, в които се изразява даже и цената на самото злато.

Доказателство за това, че златото не играе ролята на мярка на стойността, е преди всичко фактът, че динамиката на вътрешните цени на стоките в капиталистическите страни, както и динамиката на международните цени нямат връзка с изменението на производителността на труда в златодобива и със стойността на златото.

Известно е, че в съответствие на решенията на Бретън-Уудската конференция от 1944 г. МВФ в течение на повече от 25 години провежда политика на неизменна цена на златото (35 дол. за тройунция). Въпреки че цените на стоките както и в отделните страни, таки и на международния пазар се покачват доста много, цената на златото остава неизменна и на ниско равнище. Това спомага за засилване на спекулациите със злато. За да предотвратят този процес и да задържат на ниско равнище цената на златото, САЩ и още седем заподноевропейски

страни през 1961 г. образуват така наречения „златен пул“. На пула е възложена задачата чрез интервенции да поддържа официалната цена на златото на лондонския пазар. Под натиска на сепкулативното търсене на злато златния пул не издържа и през 1968 г. е разпуснат. Главните капиталистически страни се споразумяват да прилагат официалната цена на златото при операции със своите златни резерви, а цената на лондонски златен пазар да не се регулира. Централните банки поемат задължение да не попълват повече златните си резерви с покупка на злато от свободния пазар. По такъв начин влизан в действие две цени на златото: официалната – за централните банки и държавните съкровища, и свободна - за операциите на нерегулирания пазар. Разликата между двете цени през отделни периоди е доста голяма. Така например по време на кризата на долара през 1973 г. свободната цена на златото надхвърли 130 дол., което е три пъти повече от официалната цена.

През 70-те години настъпват нови изменения в регулирането и движението на цената на златото. През ноември 1973 г. на среща в Базел ръководителите на централните банки на САЩ, ФРГ, Великобритания, Италия, Белгия, Холандия и Швейцария вземат решение да отменят задължението си от март 1968 г., съгласно което трябва да се въздържат от продажба и покупка на злато на свободния пазар. Това слага край на двойната цена на златото, въпреки че официалната цена (42.22 дол. за тройунция) формално не е отменена. През януари 1976 г. в Ямайка е постигнато съгласие да бъде отменена официалната цена на златото и да се пристъпи към постепенно ликвидиране на златните наличности на МВФ. С поправката на устава на МВФ през 1978 г. на членуващите в тази организация страни се разрешава да купуват и продават злато на свободния пазар. Но само САЩ и Португалия се възползват

от това право и започват да продават по свободна цена злато от своите резерви. Другите капиталистически страни все още се въздържат от тези операции. Покупко-продажбите на злато започват да се осъществяват единствено по свободни цени, образуващи се на пазара в зависимост от предлагането и търсенето.

Кризисните сътресения на капиталистическото стопанство, пристъпите на кризата на международната валутна система, хроничната световна инфлация, валутното неравновесие и честите пасиви на платежните баланси на множество капиталистически и развиващи се страни, както и редица други фактори довеждат не само до рязко покачване цената на златото, но и до чести и големи колебания в нейното движение. Резките колебания на цената на златото не могат да се обясняват само с издръжките на неговото производство и с неговата стойност. В много по-голяма степен цената на златото се колебае в резултат на действието на конюктурни и спекулативни фактори. През 1973 г. цената на златото на свободния пазар достига 130 дол. за тройунция. През август 1979 г. цената на златото е около 280 дол. за тройунция, а през октомври с. г. - 430 дол. На 15 януари 1980 г. тя се покачи до 850 дол., през март спадна на 470 дол., през септември с. г. отново се покачи на 720 дол. и до края на годината не падна под 600 дол. Според някои прогнози до края на 80-те години цената на златото ще достигне 1500 дол. за тройунция. Тези данни показват, че скокообразното изменение на цената на златото нагоре и надолу не може да се обясни нито с изменения в неговата стойност (производителността на труда в златодобива), нито с инфлационното обезценяване на валутите и в частност с обезценяването на долара. В рамките на 1980 г. не са настъпили съществени изменения в производителността на труда в златодобивната промишленост,

които да обяснят тези резки скокове на цената на златото. Що се отнася до инфлационното обезценяване на долара, то без съмнение оказва влияние върху цената на златото, изразена в тази валута. Но инфлационното обезценяване на долара е хронично, непрекъснато явление, което се развива еднопосочно. Обратни явления, предизвикващи повишаване на неговата покупателна сила, не се наблюдават. А цената на златото ту рязко се покачва, ту силно спада. Това показва, че върху нейното движение оказват силно влияние и други фактори, породени от кризата на капиталистическата валутна система.

Независимо от това, какви фактори въвн от стойността на златото предизвикват рязкото и често изменение на неговата цена, безспорно е обстоятелството, че в тези условия златото не може да се използва за всеобщ еквивалент, в който да измерват стойността си всички останали стоки. Неговата демонетизация е очебиен факт. Златото е престанало да бъде ценообразуващ фактор както в националните рамки на отделните страни, така и на международния пазар. Данните за златодобива показват, че производителността на труда в този отрасъл поради редица природни и икономически условия расте по-бавно, отколкото производителността на труда в другите стопански отрасли. При тези условия би следвало да се очаква понижаване на вътрешните и международните цени на стоките. В действителност се наблюдава обратна картина – цените на всички стоки постоянно нарастват.

Макар и изгубило основните си функции (мярка на стойността, всеобщо покупателно средство, всеобщо платежно средство), златото все още продължава да остава, и то в много големи количества, в държавните съкровища. Някои автори считат, че централизираните златни запаси на капиталистическите страни

продължават, макар и ограничено, да изпълняват ролята на съкровище или функцията на съхранение на стойността в ликвидна форма. Други икономисти отричат тази роля на златните резерви и считат, че те играят ролята на резервен актив и гаранционно-застрахователен фонд на международни плащания.

Без да се влиза в дискусия по тези становища, следва да се подчертаят два съществени момента. Първо, златото все още не е обикновена стока, което признават всички автори. То е бързо ликвидна стока, която може да се използва винаги за срочно уреждане на международни задължения и за покриване пасива на платежния баланс. То има широко приложение в редица промишлени издерия. То не губи никога потребителската си стойност, затова материализираното в него богатство може да се запази за неограничено време. Златото може да се използва като залог за получаване на изгодни условия на кредити от чужбина, което широко прилагат някои страни, като Италия, Португалия и др. Второ, въпреки тези му предимства, които го очертават като особено ценна и бързоликвидна стока, в съвременните условия златото е силно ограничено във функцията си на съкровище. Съкровището по своето икономическо предназначение представлява резерв за вътрешното парично обръщение и за международните плащания. При положение, че златото в съвременните условия не се използва практически нито за обслужване на вътрешното парично обръщение, нито непосредствено за международни плащания, златните резерви на централните банки не могат да изпълняват типичните за съкровището парични функции. Затова материализацията на богатството и запазването на стойността в ликвидна форма, колкото и полезни да са за дадена страна, не дават основание да се счита, че златото в тази си форма изпълнява парични функции.

Демонетизацията на златото не е нито случаен, нито предизвикан от субективни политически и други фактори процес. Тя е закономерно явление, обусловено от обективното обществено развитие и разстежа на производителните сили на съвременния капитализъм. В условията на силно развитата банкова система и достигнатите грамадни размери на вътрешен и международен стопански оборот възниква обективна възможност обществото да се освободи от златните пари и да премине към кредитни пари без металическа основа. Поддържането на златно обръщение при наличие на оборот, възлизащ на астрономически суми, би изисквало наличие на колосално количество злато в обръщението. Преминаването към книжнопаричната система поевтинява изключително много издръжката на паричното обръщение, което винаги е било обективна необходимост. Важен фактор, който ускори демонетизацията на златото и преминаването към книжнопаричната система, е държавномонополистическото регулиране.

Държавномонополистическият капитализъм се нуждае от управляема парична и валутна система, която му позволява да я използва по-активно за регулиране на икономиката. Доколкото златнопаричната система е трудноуправляема, капиталистическите страни с различни средства ускоряват обективния процес на демонетизация на златото. За ускоряването на този процес спомогна много и възприетото след Втората световна война международно регулиране на валутно-финансовите отношения. За тази цел бяха използвани МВФ, другите международни организации, множеството съглашения между капиталистическите страни, приети под натиска на САЩ, и т.н.

3. СВЕТОВЕН ДОБИВ, ПОТРЕБЛЕНИЕ И РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА ЗЛАТОТО

По приблизителни оценки за цялата история на добив на злато, започнала преди около 6000 години, човечеството е произвело около 90 хил. т от този метал. Това злато би се събрало в помещение с кубическа форма със страна 16,5 метра, т.е. в една средна читалищна сграда. Стойностно оценено обаче, това количество злато по сегашни цени се равнява на около 2500 млрд. долара.

Въпреки че добивът на злато има история от няколко хиляди години, основната част от златото е произведено през XX в. В докапиталистическите формации добивът на злато е бил незначителен. Едва през XVIII в. започва усилено производство, когато средногодишният добив достига 20-30 т, половината от който е принадлежал на Бразилия. През първата половина на XIX в. основен производител е Русия. Рязко увеличаване на добива на злато

настъпва след откриването на големите залежи в Калифорния (1848г.), Австралия (1851г.) и Южна Африка (1860г.), когато годишното производство достига 150-200 т. Общо до края на XIX в. в света е произведено 16-18 хил. т злато.

До 1913 г. основен производител на злато в света е САЩ, следвани от Южна Африка и Австралия. От началото на Първата световна война първо място неотлъчно заема Южна Африка. Характерно е, че след Втората световна война добивът на злато в основните капиталистически страни-производителки (без Южна Африка) системно пада. Единствено в ЮАР, където златодобивът е един от основните стопански отрасли, неговото производство отбелязва след войната увеличение и се задържа на много високо равнище. През целия следвоенен период ЮАР запазва първо място в световния добив на злато. Тя дава около $\frac{3}{4}$ от цялото производство на злато в капиталистическия свят.

Таблица 2

Производство на злато в главните златодовиващи капиталистически страни (в тонове)

Година	Южна Африка	Канада	САЩ	Австралия	Други страни	Всичко **
1940	436.9	165.9	151.4	51.1	359.7	1165.0
1970	1000.4	74.9	54.2	19.3	122.4	1271.2
1980	675.1	49.0	27.6	17.4	170.9	940.0

× Вкл. Ботсвана

×× Без СССР, Източна Европа и КНДР

Не съществува пълна статистика за точното разпределение на златото по основните канали на неговото потребление. Най-точни са данните за количеството злато, намиращо се в държавните съкровища. През 1938 г. централизираните златни резерви на капиталистическите страни са възлизали на 23 хил. т. През следващите години те се изменят, както следва (в хил. т): 1948 г. – 30.7; 1960 г. – 36.0; 1970 – 35.5; 1976 г. – 26.3; 1979 г. – 35.4 и 1980 г. – 35.2. За

отбелязване е, че златните резерви на капиталистическият свят в следвоенния период почти не нарастват. През последните 15-20 години тяхното количество е почти неизменно. Това показва, че основната част от новопроизвежданото злато постъпва не в държавните съкровища, а в други канали на потребление. Това е също така показател за ограничаване на ролята на държавните златни съкровища като израз на процеса на демонетизация на

златото. Най-големи златни резерви в края на 1979 г. притежават следните страни (в т): САЩ – 8300, ФРГ – 2950, Швейцария – 2750, Франция – 2540, Италия – 2080, Япония – 740, Канада – 680, Великобритания – 560.

През последните години статистиката в капиталистическите страни посочва много големи суми на златните резерви във валутна оценка. Това е резултат от възприемането на пазарните цени на златото като основа за оценка на златните резерви. Един и същ физически обем злато се оценява в много по-голяма парична сума.

Друга сфера на използване на златото са частните тезаврационни натрупвания. По груба оценка тезаврираното в частни ръце злато в капиталистическия свят възлиза на около 27 хил. т. Голяма част от това злато се намира в Индия и Франция – по 5-6 хил.т. Значително количество от тезаврираното злато се намира в ръцете на богатите слоеве от Близкия Изток и други райони. Напоследък се засили тезаврацията на злато във вид на монети, които се секат в много страни и се продават на частните тезавратори. За сечене на златни монети през 1969 г. са изразходвани в капиталистическите страни 25 т злато, 1976 г. – 185 т, 1979 – 290 т. Около половината от това злато е

използувано за сечене на монети в ЮАР. Значително количество монети са изсечени във Великобритания и Чили. Тези монети се купуват от частни лица за тезаврация и не влизат в паричното обръщение. Тезаврирането на злато от частни лица се засилва в резултат на хроничната инфлация, която обезценява капиталистическите валути. В златото голяма част от едрата и средната буржоазия намира сигурно влагане на своите богатства и спестявания и предпазването им от обезценяване.

На трето място по поглъщане на злато е промишлеността и занаятчийството, които го преработват в бижутерийни изделия, детайли за различна апаратура, зъбни протези, часовници и т.н. Особено много злато по тази линия поглъщат САЩ и Швейцария. Предполага се, че в тази сфера са погълнати около 20-25 хил. т. злато. Златото в бижутерийните изделия удовлетворява известни естетически потребности, но служи и като средство за изтъкване на материалното състояние и същевременно за материализиране и запазване на богатството. През последните години се засили потреблението на злато в някои нови промишлени отрасли, като електрониката, електротехниката и др.

проф. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, БЛАГОЕВГРАД

ДЪЛБОЧИНАТА НА НАСТОЯЩАТА БЪЛГАРСКА КРИЗА БЕ ПРЕДВАРИТЕЛНО ПРОГРАМИРАНА

**THE DEPTH OF THE PRESENT BULGARIAN CRISIS
WAS PRELIMINARY PROGRAMMED**

Prof. Dr. CHAVDAR NIKOLOV

SOUTH-WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The logics of history suggested that all the governments of the transition should apply a pro-market policy. And they have done it so, up to their level of competency, and consequently since 1997, at least. The resulting Bulgarian model, however, appeared to be far away from the so-called "best practices".

The problem is that, on the way of dismantling the economy of the totalitarian state, in our country it was achieved a state of unacceptable elsewhere dismantling of the system of state and governance itself, an unbearable state of desocialization of society.

Keywords: the Bulgarian economic crisis, economic policies, economic reasons

Историческата логика предполагаше всички правителства на прехода да провеждат пропазарна политика. И те го правеха, според компетентността си, последователно поне от 1997 година насам. Резултантният български модел, който произлезе, обаче се оказа далеч от „добрите практики“.

Проблемът е там, че по пътя на разграждането на икономиката на тоталитарната държава у нас се стигна до неприемлив другаде демонтаж на държавността и до вече нетърпима степен на десоциализация на обществото.

Причинителите за въпросното състояние естествено са комплексни и най-общо би трябвало се разделят на две на вътрешни и външни. Първите могат да се изведат предимно от публичното непознаване и затова неприемане у нас на правилата и рамките на функционирането на модерните, съвременните пазарни отношения. Същевременно, за да се извърши процесът на криминална приватизацията на държавното имущество процесът обективно трябваше да бъде насочван и срещу държавата въобще. А вторите, външните причинители на целенасоченото разпадане на

държавността у нас, са свързани, меко казано, със заинтересовани чужди внушения, подходящо промотирани, налагани и съответно обилно финансирани в масмедиите, образованието и политическата сфера.

Въпреки членството в Евросъюза и НАТО България понастоящем не се явява значим геоикономически и геополитически фактор на Балканите. И ако все пак имаме някакво значение, то е за сметка най-вече на географското транзитно разположение на територията ни.

Но само комбинацията от неграмотност, алчност и конспирация не е достатъчна за вникване в процесите, развили се в нашата страна през прехода. Защото така или иначе те протичаха в някакъв световен глобален идеологически контекст. Увлечението по неолибералните и неоконсервативните идеи в много голяма степен формираше вътрешната и външна политика на САЩ и Великобритания, сиреч на държавите, явяващи се своеобразни настояници на българския преход. Впрочем, днес може само да се гадае как би изглеждала България, ако подобна роля биха могли да поемат Германия и Франция. Но последното е повече в сферата на

абсолютно отричаните от историците допускания.

По-важното тук е да се отбележи, че благодарение на съхранената си силна държавност и американците, и британците успяха да смекчат ударите на разразилата се през последните години глобална криза и да потърсят пътища за излизане от нея. Въпросната криза възникна именно в тези две държави, засегна ги най-съществено и безспорно бе в резултат от увлеченията по пазарния фундаментализъм и от отдръпването на държавата от регулативните ѝ задължения особено от тези във финансовата сфера. Впоследствие, неоконсервативните и неолибералните идеи останаха във вчерашния ден на развития свят. Кризата наложи прагматизъм в работата на правителствата, от който, трябва откровено да се признае, науката и идеологията изостанаха.

Но какво все пак се случва в най-ново време у нас?

Правителството на премиера Борисов правилно прозря необходимостта от възраждането на българската държавност и всичките му усилия за въвеждане на ред неслучайно се ползват с публична подкрепа. Мерките срещу организираната престъпност, за затягане на митническия режим, за пресичане на контрабандата, за повишаване на събираемостта на данъците, за осигуряване на прозрачност при обществените поръчки, за наказване на злоупотребилите с държавната власт са правилни и навремени. Интригите около тях вече не само загатват, но открояват наличието у нас на влиятелни обществени среди и мозъчни центрове, формирали благосъстоянието си извън закона, които лесно няма да отстъпят от завоювания си статус. Така че за справянето с комплекса от държавнически задачи в контекста действително ще са потребни немалко време и усилия.

С показаното, за съжаление, положителното в картината на настоящото държавно управление се изчерпва.

Икономическият екип в преобладаващата си част, трима министри, бе комплектован от т.нар. кръг „Капитал“ който в професионалните среди е известен

с балканско примитивния набор от изповядвани неолиберални, неоконсервативни, либертариански и направо реакционни, все асоциални идеи. Въпросните възгледи включващи също „laissez faire“ и тотална приватизация, включително в монополните сфери, доказано вече не са адекватни като мироглед въобще, а особено що се отнася до условията на настъпили значителни стопански протуберанси.

И българското образование, и българското здравеопазване, и българската наука сега имат крещяща нужда от реформи. Но тези реформи не могат да означават профанизация на образованието, приватизация на здравеопазването и зачертаване над науката. Ниското заплащане на труда не е перспектива за развитие на българската икономика. Задържането на настоящото жизнено равнище у нас стимулира емиграцията и вещае демографска и национална катастрофа само до две десетилетия напред. Развитите страни залагат на високата квалификация, на достъпното здравеопазване и на иновационните пробиви. А всичко това определено не може да стане без силна държава и държавно съучастие и намеса в икономиката. Другият възглед са неолиберални химери.

Една от належащите задачи пред българското общество при днешното държавно управление явно ще е да бъде спряна многолетната десоциализация, да бъдат отстояни правата за добро държавно образование, включително висше, за здравеопазване за всички и да бъде съхранен от очертаващите се прибързани революционни решения интелектуалният потенциал на нацията.

Пенсионната система понастоящем е не по-малко заплашена от погром. Защото отказът от разходно покривната сегашна система и тоталното преминаване към фондова организация, широко пропагандирано по електронните масмедии от неолибералните икономисти, носи големия риск от загубване на пенсиите при евентуална криза. Факт, който сполетя доста хора в Щатите през изминалите три години.

От една страна гореупоменатите самозвани „анализатори“ не трябва да се вземат насериозно. Защото икономическите им познания, са пренебрежима величина. Но от друга именно с тях те вече успяха да причинят доста и съществени щети на икономически слабо просветеното българското общество. Опасността от по-нататъшен обществен упадък у нас в резултат на неолибералната идеология не е отминала, напротив – със сегашното правителство тя се усилва.

Лаконичната характеристика на състоянието на фискалната сфера у нас понастоящем е хаос.

В контекста обаче най-напред трябва да се поясни, че явната безпомощност, еkleктичност и фрагментарност на така наречените антикризисни мерки на правителството от пролетта на 2010 година са само допълнителни, повече външни, по-скоро катализиращи, отколкото фундаментално есенциални черти на случващия се пред очите ни цялостен бюджетен катаклизъм. Макар фактът, че вече почти година управляващите се въртят в своеобразен затворен кръг, публично да буди най-много недоволство и да задълбочава проблемите на хазната, това все пак не се явява казуално определящо за възникналите трудности, придобиващи катастрофални параметри.

Основните дефекти на българските публични финанси датират от време далеч преди кризата, започвала през 2008 година, и те се заключават най-вече във формирането у нас, впрочем първоначално повече стихийно отколкото обмислено, на данъчна система от екстремно потребителски тип. Което ще рече, че основните приходи на държавния бюджет се осигуряват от косвени данъци, главно от ДДС. Социалната проблематичност на предимственото облагане на потреблението се преподава във всяко сериозно икономическо учебно заведение, на аспекта на изострената до крайност неевропейска несправедливост на българската данъчна система съм посветил досега десетки публикации, така че в настоящия текст ще се огранича само с маркирането ѝ.

Това, което в актуалния контекст би трябвало да ни заинтересува доста по-подробно е разкриващата се със всеки изминат месец изключително голяма уязвимост на потребителската данъчна система при кризисни смущения. Известно е, че при перспективата за икономическа рецесия потреблението спада по-силно отколкото доходите. Феноменът тук се явява едновременно социално психологически и икономически. Обяснението му е, че в кризисни условия населението започва да се опасява за бъдещето си и да спестява „за черни дни“ одри без доходите му да се намаляли, а бизнесът, следвайки инстинктите си, предугажда стесняването на пазарите.

Именно затова потребителската данъчна система пропада най-напред откъм бюджетните приходи по-бързо и по-дълбоко от „американската“, тази която разчита предимно на облагането на доходите или от такава от третия „европейския“ тип, т.нар „хибридна“, където приходите от двата вида данъци са в равновесие, приблизително 50:50.

В България в икономически по-успешните години се утвърди още един допълнителен много рисков по отношение на фиска фактор, който повечето анализатори изтъкуваха превратно. През цялото време като върховен повод за безпокойство се изтъкуваше дефицитът по текущата сметка. Като при това се пропускаше правилно да се прецени обстоятелството, че този дефицит в преобладаващата си част се предизвиква от входящия поток на чуждестранни инвестиции.

В кризата въпросният инвестиционен поток закономерно спадна, съответно силно намаля и отрицателното салдо по текущата сметка. По-важното, което не се разбираше и продължава да не се разбира даже от много от публично изявените икономисти, е, че голямата зависимост на бюджетните приходи от облагането с ДДС на вноса е изключително опасно при евентуална криза. Така кризисното съкращаване на количеството на импортираните стоки удари изключително силно публичните приходи у нас. Станалото бе неочаквано само за онези,

които имат съществени пропуски в макроикономическа култура.

Трябва особено да се подчертае, че ситуацията с показаните характеристики на българската данъчна система днес е изключително тревожна не само със състоянието си, но и със своята безперспективност. Положението е такова главно заради масираното публично налагане у нас на идеологемата за полезността и незаменимостта на т.нар „плосък данък“ върху личните доходи. Пределно прозрачно е, че от неговото запазване са заинтересувани ограничени, но влиятелни икономически кръгове, които постепенно и последователно придобиха почти пълен контрол върху повечето средства за масова информация, най-вече върху електронните, включително, нещо, което е абсолютно недопустимо, и върху Българската национална телевизия.

Псевдоспорите и аргументацията, които се налагат понастоящем у нас с откровено тоталитарни методи силно напомнят за едната, реакционната страна в дискусиите, които са се водили в Европа в края на XIX век.

Развитият свят на XXI век обаче е нещо твърде различно. Обществата не само се интересуват от адекватното разпределение на тежестите на кризата, но и вече са преценили по достойнство и оставили зад гърба си отрицателния опит от полярното разпределение на доходите и богатствата. „Равният шанс“, „равният старт“ и социалността не са в Евросъюза понятия лишени от съдържание.

Разумният път за страната ни в годините на кризата и след нея е в изоставянето на т.нар. плоско облагане на доходите и в преминаването към умерено прогресивно. Такъв възглед за момента изглежда еретичен не само за управляващия елит, но, за съжаление, и за по-голямата част от опозицията. Даже профсъюзите напоследък показаха, че не са в състояние последователно да го защитават.

Явно, на българското общество отново ще са необходими немалко години докато проумее, изиска и отстои изконните свои права. Социалната еволюция на Балканите по исторически причини не открива

магистралните пътища, а следва извити, стръмни, неясни за ориентиране пътечки.

В условия на криза най-нормално е да се въведе необлагаем минимум на доходите, което би стимулирало консумацията на местни стоки и така родното производство, и същевременно да се обложат по-силно високите доходи, което пък би намалило луксозния внос. Но на нормалното другаде у нас почти никога не му позволяват да изглежда като нормално и затова етикети от сорта на „малоумни идеи“ не са обикновено изпускане на нервите.

Разбира се, за зейналите празници в държавните приходи и разходи за 2010 година освен дотук изтъкнатите приемствени, така да се каже, основополагащи причини немалка роля играят и концептуалните заблуждения и конкретни действия на сегашното правителство при изготвянето на бюджета.

На първо място място в контекста е подценяването на дълбочината на икономическия спад, както и непремеерният оптимизъм в предсказването на сроковете за стопанско оживление. През настоящата 2010 година истински успех би било задържането на икономическия растеж около нулата. (Прогнозата на МВФ е за 0,2% растеж в страната ни, което е близо до статистическата грешка.) Но засега, в първите четири месеца на годината, развитието на публичните приходи свидетелства за по-лоши перспективи, за които съвсем не е сигурно, че ще ни се разминат. Актуализация на държавния бюджет в посока още по-силни рестрикции затова не бива да се изключва.

Изключително груба грешка, според всяка прилична теория за публичните финанси, бе още първото намаление на пенсионно осигурителната тежест и включването на държавата като съосигурител. Второто намаление, предприето от сегашното правителство в момент на констатирана и изостряща се криза, внесе допълнително, фатално бих казал, объркване в държавния бюджет. В него, като следствие от необмислено направеното, според народната поговорка, вече съвсем не е ясно „кой пие и кой

плаща". Въпросните държавни субсидии, които би било по-правилно като осигурителни вноски да ги понесат бизнесът и заетите, липсват на куп други, национално много по-приоритетни места като изграждането на инфраструктура, здравеопазването, образованието, не на последно място при кофинансирането потребно за усвояване на средства от еврофондовете.

Кой сега може метрирано да докаже, че посредством двете намаления са създадени или съхранени някакви многобройни работни места? Още появила се визираната идея изглеждаше пределно съмнителна като ефект. Но подозрително бързо бе и публичното ѝ лансиране, и законодателното ѝ прокарване..

Грешна стъпка по-нататък бе повишаването на акцизите върху цигарите, което доведе до взривно нарастване на черния пазар и спадане на държавните приходи. Неправилно бе и премахването на акциза върху автомобилите с мощност над 163 к.с.

В днешната кризисна обстановка ясно пролича несвоевременността на обявления в края на 2009 година „върховен държавен приоритет“, този за поддържането на уравновесен бюджет. Изпуснато бе ценно време България да договори външни заеми, които биха отслабили натиска върху фискалния резерв и биха облекчили последствията от кризата. Показателно е да се подчертае, че подобна смислена антикризисна политика, за която шансовете

в голяма степен вече са пропиляни, се препоръчваше и се препоръчва не само от икономисти, етикетирани най-често като „леви“, но и от изконни представители на дясното.

Термините „олигахия“ и съответно „олигархични интереси“ в България не са плод на публицистично престараване, те забележително отчетливо се открояха и наложиха като непренебрежима обществена реалност и практика от няколко години насам.

Големият актуален въпрос е какво като общество ще противопоставим насреща. Дамоклевият меч на липсата засега на отговор виси с неотменима неотложност не само над лявото у нас, но и над дясното. Защото става дума най-вече за базови демократични, всеобщи хуманистични ценности, респективно за избор на смислени, европейски социални перспективи.

Елементарно взаимстваните отвън години наред неолиберални идеи родиха у нас сегашната безизходица. Възраждането на държавността и на нейните активни икономически и социални ангажменти, по примера на Западна Европа и САЩ в кризата, изглежда като единствен разумен изход. В „Живота на Галилей“ Брехт пише, че в действителността се налага „толкова истина, колкото самите ние налагаме“. На дневен ред, следователно, излиза потребността от адекватна изява на гражданското общество, респективно на общественото мнение в нашата страна.

гл. ас. д-р АНТОН МАРИНОВ
АКАДЕМИЯ НА МВР, СОФИЯ

**ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ИКОНОМИКА ПОД ВЛИЯНИЕ НА СВЕТОВНАТА
ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА В ПЕРИОДА 2009 - 2010 ГОДИНА**

**BULGARIAN ECONOMY: PROBLEMS UNDER GLOBAL ECONOMIC CRISIS IMPACT
IN 2009 - 2010**

Chief Assistant Prof. Dr. ANTON MARINOV,
ACADEMY OF THE MINISTRY OF THE INTERIOR, SOFIA

Abstract: The purpose of this paper is to analyze the Bulgarian economic policy for the 2009-2010 period as well as the preparation of actions that would lead to its improvement to maintain a steady national economy in times of global economic crisis.

Bulgarian economy entered a recession period without any feasible midterm prospects of revival. Demand contraction lead to company bankruptcies on the one hand, which created high unemployment rate on the other, and it is going to cause even higher drop in demand.

The radically changed economic situation commands a new approach to the budget spending section, meaning that fiscal spending should be allocated to internal demand stimulation and aiding the economy's structural adjustment.

Based on analysis and good practices around the world some alternatives are being offered to the current policy and new steps to improve the business environment for companies as well as the country's financial affairs and resolving Bulgarian economic issues during the crisis.

The following methods have been used for the completion of this scientific paper: accumulation, processing and data analysis; system approach; observation; statistical methods reflecting distribution, structure, and dynamics of the processes and events subject to the present research effort; systematic and comparative analysis, etc.

Key words: Bulgarian economy, economic policy, economic actions, economic stability, global economic crisis.

Въведение

2009-та беше посрещната с еуфория, че България ще се окаже единствената незасегната от кризата страна, то настъпването на 2010 беше отбелязано предпазливо и с доста опасения за предстоящите събития. А те всъщност гравитират около кризата, последствията от нея, действията за преодоляването ѝ и какво ще се случи с бизнеса, като най-засегнат от нея.

В началото на 2009 година се обсъждаха различните варианти за развитие на рецесията (V-, L- и W-образна)¹, то в края на годината вече се излагат конкретни аргументи в полза на

W-образната прогноза². Признаците на оживление се дължат на правителствените програми за стимулиране на икономиката, а реален подем няма да настъпи докато не намалее безработицата и респективно не се увеличи производството. България е в още по-неблагоприятна позиция, тъй като забавеното влошаване тук се бърка с признаци на подобрене и предизвиква неоправдан оптимизъм в тази ситуация. България е в рискова ситуация от гледна точка на ефекти от кризата поради няколко причини: дефицита по текущата сметка, фиксирания валутен курс и инфлацията. Реалното ѝ възстановяване

¹ Възможните сценарии за развитие на страната ни в кризата са направени от Deutsche Welle в периода септември 2009 - януари 2010 г.

² Мнението е на двама водещи икономисти - Нуриел Рубини и Мохамед ел Ериан. Тяхната прогноза е именно за двойна рецесия.

ще е следствие от възстановителните процеси в еврозоната, а те все още са някъде в бъдещето. Икономическият растеж в еврозоната ще бъде по-слаб от очакваното¹, което ще принуди Европейската централна банка (ЕЦБ) да задържи ниски лихвите, но рискът от разпадане на 16-членния блок е малък. През 2010 година в еврозоната икономистите очакват среден растеж от 1% спрямо, а за 2011 година прогнозата е за растеж от 1,5%.

България има тежък бюджетен проблем, вижда се как кризата се задълбочава всеки изминал ден. Фискалният резерв в края на февруари 2010 г. е намалял до 6,33 млрд. лева². Икономическата криза ще продължи да оказва натиск върху бюджета и няма да отшуми скоро. Рецесията в България ще продължи и през останалата част на 2010 г. Очаква се допълнителен спад на вътрешното търсене, като обратната реакция на инвестиционния бум и намаляване на потреблението поради намаляване на заетостта. Безработицата в страната през 2010 г. се очаква да достигне до 20 процента.

Към влошаването на цялата ситуация като се добави и намаляването на чуждестранните инвестиции и силно спадналият износ, България заедно с Румъния се очаква да се възстановят най-бавното от всички страни в Югоизточна Европа поради голямата си зависимост от износа и липсващите възможности да го увеличи и то в условия на валутен борд, докато

валутите на съседните страни поевтиняват.

Анализ на Българската икономика

Класическият модел на рецесията в България се изразява в продължителен спад на продажбите плюс забавените плащания към фирмата водят до сериозни проблеми с посрещането на собствените си разходи, включително и дължимите суми към доставчиците. Те пък от своя страна бавят своите плащания и порочния кръг се затваря. Никой не отрича дълга си, но плащането му се отлага за неясен момент в бъдещето. Поради намалелите приходи се започва съкращаване на персонал, които свива потреблението си поради липсата на доходи, което пък води до нов спад на пазара и още повече намалява приходите на фирмите.

Реалният ръст на БВП³ е (- 4%) (или 32,8 млрд. евро за 2009 г. в сравнение с 34,1 млрд. евро през 2008 г.) - първото свиване на икономиката за последните 11 години. През 2009-та се наблюдава сериозно свиване на пазара, като се очаква тази тенденция да се задълбочи през настоящата година: индивидуалното потребление е намаляло с 7,9%, а износът на стоки и услуги - с 12,3%. Българската икономика влезе в рецесия без средносрочни изгледи за възстановяване. Свиването на търсенето доведе до фалити на фирми, което предизвиква голяма безработица. Увеличаващата се безработица е причина за още по-голямо свиване на пазара и нови фалити на фирмите. Въпреки неблагоприятните показатели до момента за БВП през 2010 г.

се очаква реалният ръст на БВП за България ще се повиши с 0.2 % на годишна база⁴.

¹ По данни на Ройтерс (Reuters). Тя е международна [информационна агенция](#), която предлага както общи, така и специализирани финансови новини.

² По данни на Министерството на финансите, <http://www.minfin.bg/>. Фискалният резерв през месец юли 2009 г. е бил в размер на 7.7 млрд. лв. За периода август 2009 г. - февруари 2010 г. фискалният резерв е намалял с 1.37 млрд. лв.. Анализът на съпоставима база за аналогичен период от седем месеца за периода август 2008 г. - февруари 2009 г. показва, че фискалният резерв е намалял с рекордните 3.2 млрд. лв.

³ Данните са взети от сайта на Министерството на икономиката, енергетиката и туризма към септември 2009 г., <http://www.mi.government.bg/>.

⁴ По данни на Международния валутен фонд, <http://www.imf.org/external/country/bgr>.

С 15% е паднал вносът за първите два месеца на 2010 година спрямо същия период на 2009 г.¹ През януари и февруари в хазната са влезли 12,7% по-малко пари от акцизи, мита и ДДС от внос, или 133,5 млн. лв. спрямо същия период на миналата година. Най-значително е намалението на приходите от мита - 53%. От началото на годината са събрани 575,4 млн. лв. от акцизи, което е с 92 млн. лв. по-малко в сравнение със същия период на 2009 г. Намаленият внос на тютюневи изделия води до спад от 15,6% на приходите по това перо, или близо 60 млн. лв. по-малко. При горивата постъпленията от акцизи са с 10,9% по-малко, или 27,7 млн. лв., като основен принос за това имат „Лукойл Нефтохим“ и „Лукойл България“. Около 36 млн. лв. са приходите от ДДС от внос на „Лукойл“ към момента, което е два пъти по-малко. Причината е извършван планов ремонт. От началото на годината акцизите от газьоли намаляват с 50,5 млн. лв. Повишение има с 6,2% е регистрирано при акциза върху високоалкохолните напитки. Негативно върху приходите за първите два месеца на годината се отразява и възстановяването на акциз за 35 млн. лв. за унищожени цигари, както и 39 млн. лв. на селскостопански производители. Намалените приходи от ДДС при внос се дължат основно на спадналия внос на чугун, желязо и стомана, както и на машини и апарати. Най-значим е спадът при вноса на автомобили - почти наполовина.

Данните за намаленият внос е резултат на икономическата обстановка в страната и намаленото производство.

Бюджетният дефицит за 2009 година е 3,7% от БВП, при максимално ограничение в ЕС - 3%. Към 01.04.2010 г. дефицита в бюджета е в размер на 1,5 млрд. лева - 2,3 % от БВП. Недостига в бюджета се дължи на по-ниски от очакваните приходи и на липсата на

строг контрол върху разходите. Влошаването на приходната част е следствие от негативното въздействие на световния икономически спад.

Прогнозите за дефицитът по текущата сметка за 2010 г. са, че ще се свие от 9,4% от БВП през 2009 г.² до 5,5% от БВП през 2010 г., а инфлацията се очаква да остане умерена на нивото от около 2.2%³.

Осигурителната тежест за 2010 година е пълен парадокс като икономическа политика по време на криза. Задължителните осигуровки⁴ се вдигат като абсолютна сума, въпреки процентното (относителното) им намаляване. Самоосигуряващите се лица - свободни професии, еднолични търговци, съдружници, както и земеделските производители ще плащат повече за задължително осигуряване през 2010 г..

Въпреки че осигуряването за фонд „Пенсии“ намаля с обещаните 2 процента, на практика държавата ще събира доста повече от работещите. Причината е в промяната на минималния осигурителен праг от 260 на 420 лева. Това означава, че ако през миналата година едноличните търговци, свободните професии и т.н са плащали по 46.80 лева месечно (18 процента), сега, при намалената ставка 16%, ще броят по 67.20 лева (плюс 20.40 лева). Ако сумираме увеличението от здравните и пенсионни осигуровки, то можем да обобщим, че месечният разход за самоосигуряващите за 2010 г. се увеличава с 33.20 лева. При земеделските производители, вноската е била 11.70 лв. и става 38.40 лв. (плюс

¹ По данни на Министерство на финансите към 07.03.2010 г., <http://www.minfin.bg/>

² По данни на Министерството на финансите, <http://www.minfin.bg/>.

³ По данни на Националния статистически институт. Средногодишната инфлация за периода февруари 2009 - януари 2010 г. спрямо периода февруари 2008 - януари 2009 г. е 2.2%, http://www.nsi.bg/EPDOCS/Cpi0110pr_p.pdf.

⁴ Кодекс за социално осигуряване, Закон за здравно осигуряване, Закон за бюджета за Държавното обществено осигуряване, актуализирани към 01.01.2010 г.

26.70 лева). При тях сумираните отчисления за здравни и пенсионни осигуровки са 57.60 лв. (плюс 40.70 лева).

Промени има и при работещите по трудови правоотношения, тъй като там са увеличени минималните прагове средно с 4.85 процента.

Трайно безработните, които не ползват никакви обезщетения, трябва да внасят за здравни осигуровки по 16.80 лева месечно (8 процента върху 210 лева). Увеличението е от 10.40 лева на 16.80 лева (плюс 6.40 лева).

От началото на годината се увеличи регресивният срок за здравно осигуряване от 15 на 36 месеца. При пропуски до 3 години назад в здравни осигуровки, трябва да се внесат за има лицето право на здравно обслужване.

В момента се наблюдава сблъсък на две социално-икономически школи в Европа. Българската, оглавявана от Бойко Борисов като ръководител на държавата в качеството си на крупен работодател, издига революционната идея да се отменят излишните отпуски на трудещите се, щом идват в повече на работодателите им и Брюкселската школа начело с комисаря по индустрията Антонио, която е на другия полюс - тя настоява да се провъзгласи ваканцията като основно човешко право. Като член на ЕС България пое задължения Хартата на основните права, която е неделима част от Лисабонския договор. В него е записано, че всеки работник има право на платен годишен отпуск.

Равнището на безработица през февруари 2010 г. е 10,26% или с 0,36 процента по-високо от януари¹. Безработните продължават да са предимно от сектора на услугите и от индустрията. По-малко са новорегистрираните безработни от аграрния сектор. Равнището на безработица продължава да е по-ниско от средното за страната в 7 области

¹ По данни на Агенцията на заетостта, <http://www.az.government.bg/>.

София-град - 3,47%, Габрово - 7,26%, Бургас - 7,35%, Варна - 8,39%, Стара Загора - 8,18%, Пловдив - 9,02% и Перник - 9,29%. Прогноза на Българската стопанска камара за безработица в края на 2010 г. е за около 20%.

Мрачната прогноза за безработицата се материализира чрез процента на фалитите на фирмите. По официални данни в страната ни те са едва 0,9% за 2009 г., но ако прибавим и „изчезналите“ (неработещи, без дейност) фирми в България процента им достига 17 при 276715 нефинансови предприятия по данни на НСИ².

В подкрепа на прогнозата за високия размер безработица като добавим и резултатите от анкетно проучване на Световната банка³ националната ирационалност е впечатляващата: почти 50% от българските фирми вярват, че търсенето ще се подобри, като в същото време 17% от тях предвиждат още съкращения на персонал?! Според изследването на Световната банка 70% от анкетираните източноевропейски фирми са оценили спада в търсенето като най-сериозния проблем пред дейността им, то в България 80% от анкетираните смятат, че най-големия проблем са финансовите им задължения, с които не могат да се справят. От една страна това са собствените им вземания, които не успяват да съберат, а от друга невъзможността да покрият задълженията си.

Ако обобщим - пазарът се свива, печалбите намаляват, разходите подлежат на оптимизиране. Ситуацията изглежда ясна, но липсва най-важния фактор - дълговете, включително увеличаващия се дял на междуфирмената задължнялост и ръста на лошите кредити.

² Интернет страница на Националния статистически институт, <http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=62&a1=964&a2=1072&a3=1104#cont>

³ Интернет страница на Световната банка, <http://www.worldbank.bg/>

Брутният външен дълг на България към месец февруари 2010 г. е 37,011 млрд. евро¹, от който 4,240 млрд. евро е публично гарантиран, а 32,770 млрд. евро е частно негарантиран. Държавногарантираният дълг на България през март 2009 г. е бил 4,7536 млрд. евро, което потвърждава тенденцията от последните години за намаляването му, за разлика от частно негарантирания външен дълг който нараства - 95% от БВП. Към февруари 2010 г., делът на държавногарантирания дълг спрямо БВП възлиза на 12.3%. В състава на този индикатор делът на външния държавен дълг е 8.6%, а на вътрешния държавен дълг - 3.7% от БВП. В структурата на държавногарантирания дълг в края на периода, вътрешните задължения заемат дял от 30.2 %, а външните - 69.8%.

Въпреки стабилните държавни финанси, огромният дълг на частния сектор застрашава финансовата стабилност на страната.

Голяма част от външния дълг на България идва от банковата система. През миналата година задълженията на банките достигнаха 8,4 млрд. евро, около 1/4 от БВП. Банковата система на България е огромна в сравнение с нивото на доходите. България, която е с население от 7,6 млн. души, има 30 банки, 85% от които са филиали на чуждестранни финансови институции.

Ако чуждестранните банки спрат да финансират своите филиали в България банковата система на България ще изпадне в криза.

Главното предизвикателство пред банковата система на България ще бъде абсорбирането на нарастващите необслужвани заеми. По официални данни лошите заеми в края на 2008 г. са 3,2%, а прогнозата за края на 2009 г.

между 8% и 9%². Двете цифри, обаче, не са реално сравними тъй като в началото на годината БНБ промени методологията си за изчисляване на лоши кредити - в тази категория вече попадат заеми с над 180 дни просрочие вместо над 90 дни.

През 2008 г. фирмените кредити съставляваха около 20% от кредитния портфейл на отпуснатите кредити, докато към края на 2009 г. те вече са нараснали 2,5 пъти (около 50%), или в абсолютни цифри те са между 90 и 100 млрд. лв.

Най-голям проблем на националната икономика си остава междуфирмената задлъжнялост. През 2007 г. тя възлиза на 122 млрд. лв., през 2008 - на 160 млрд. лв., а към края на 2009 г. е за около 200 млрд. лв., т.е. на 1 лев БВП през 2004 г. са се падали 1,42 лв. дълг, през 2008 г. е 2,40 лв., а през 2009 г. - 3,08³ лв.

Цифрите са повече от стряскащи - 200 млрд. междуфирмена задлъжнялост, като сред основните генератори на задлъжнялост е бюджетът. Стартиралата инициатива на правителството за ускорено разплащане на 2 млрд. просрочени задължения на държавата към бизнеса ще предизвика мултипликационен ефект и ще елиминира между 15 и 20 млрд. от междуфирмените дългове/задължения. Този ефект се обяснява с „мултипликатора на Кейнс“, а именно че единица направен разход (погасено задължение) води до ръст на съвкупния доход, по-голям от единица, т.е. намаляване на общата задлъжнялост с повече от единица.

Вероятно част от тази сума ще се върне отново в хазната заради данъчни задължения и задължителни осигуровки.

Макар и плахо, банковите и небанкови финансови институции отново започнаха от началото на 2010 г. да кредитират. Единният кредитен регистър, към когото

¹ По данни на БНБ, <http://www.bnb.bg>.

² По данни от сайта на Българска народна банка, <http://www.bnb.bg/>.

³ Данните и изчисленията са на база информация от Българска стопанска камара.

подават данни и ползват информация всички банки и небанкови институции определено ще подобри платежната дисциплина на длъжниците, но вероятно ще изиграе и ролята на спирачка при кандидатстване за нови заеми. В началото на 2010 година стартира и Debtnet - мрежата, в която компании-кредитори подават информация за нередовните си длъжници. Системата предоставя информация за неплатени и просрочени междувирмени задължения и е разработена с основната цел да помогне на фирмите-кредитори за вземане на адекватни решения при взаимоотношенията си с техните партньори.

Освен проблемите, породени от икономическата криза, посочени по-горе, основен проблем в управлението на компаниите през изминалата година е липсата на мотивация в персонала. Това измества дори недостига на квалифицирани кадри и отсъствието по здравословни причини на служители от работа, които са сред постоянните проблеми за бизнеса. Това е следствие на факта, че през последната година предлаганите от фирмите бонуси са намалели. Повечето бонуси, които са свързани с общото представяне на фирмите, най-често са отпаднали, понеже повечето фирми имат проблеми с продажбите и събираемостта на задълженията си. Има редица фирми, които през 2009 г. на хартия имат високи обороти, продали са много, но не могат да си съберат парите и така нямат възможност да изплащат никакви бонуси. Така служителите акумулират огорчение и обида и единственото, което ги задържа на работното им място е увеличаващата се безработица и дължимите вноски по собствените им кредити. След като кризата отмине и трудовият пазар се стабилизира вероятно ще има мащабно преселение на служители от компания в компания в рамките на различните сектори на икономиката. Иронията е, че свободните места, които ще заемат ще се окажат

свободни по същите причини, поради които новонаетите са напуснали предишните си компании.

От направения анализ на националната икономика в периода 2009-2010 дотук се забелязва, че след [резкия спад на производството](#) през миналата година вече има плахи признаци за стабилизиране. Основание ни дават данните за платежния баланс, който показват, че възстановяването е започнало, водено от [нарастване на износа](#) и материалните запаси. Положителна роля за бъдещото възстановяване на икономиката на страната има по-ниско равнище на държавен дълг и добро състояние публичните финанси в сравнение с много други държави от еврозоната.

За момента ниската инфлация спомага за запазване на реалните доходи, но от друга страна свитото потребление показва, че домакинствата все още не са склонни да потребяват поради несигурност в бъдещето и намаляване на заетостта, а свитото потребление води до намаляване на постъпленията в бюджета.

Основното предизвикателство за възстановяването на икономиката ще дойде от пазара на труда, където се очаква увеличаване на безработицата до края на годината.

Най-сериозният риск за българската икономика през 2010 година остава кризата на дълговете, чиято кулминация се очаква да настъпи в средата на 2010 г., като това би могло да доведе до дестабилизация на цялата финансова система.

Като слаби моменти при възстановяване на икономиката се очертават голямата задължнялост на частния сектор, по-бавната динамика на приспособяване на нашата икономика, както и продължаващото ребалансиране на външните пазари.

Възстановяването на икономиката продължава с темпове, съпоставими с тези в другите нововъзникващи европейски пазари темпове.

Мерки

В резултат на направения по-горе анализ за състоянието на българската икономика и извеждане на проблемите ѝ за периода 2009-2010 година предлагам няколко възможни решения (мерки) за справяне с проблемите ѝ по време на криза.

Свиването на търсенето ще доведе до оптимизация на разходите, включително и за персонал. По време на икономическа криза традиционно се препоръчва намеса на държавата за активизиране на националната икономика. Възможно решение е увеличаване на държавните разходи за финансиране на инфраструктурни проекти или за дейности, генериращи работни места и заетост. Относно конкретните мерки в това направление трябва да има непрекъснато наблюдение на действащите мерки и своевременно коригиране на база резултати с акцент подпомагане на реалният сектор с цел стимулиране производителността, съживяване на икономиката и повишаване на заетостта и доходите на хората. В условия на криза, всички ние трябва да осъзнаем, че се налагат фискални ограничения за стабилизиране на бюджета, които макар и с временен характер ще доведат до търсения позитивен ефект. Универсално лекарство, разбира се няма.

Гаранцията за успешна икономическа политика на страната ни по време на икономическа криза се заключава в ревизия на състоянието на държавата на база на която да се изработи стратегия и програма за управление или да се коригира действаща чрез промяна на някои от действащите мерки или създаване на нови адекватни на реалната икономическа ситуация. Стратегия би била успешна, ако в нея се акцентира на:

Административната реформа, от която се очаква по-евтино и по-ефективно управление, изразходващо по-рационално средствата на данъкоплатеца. Държавната

администрация и органите по управление са безкрайно раздути и не съответстват на реалната ситуация в държавата. За успешно провеждане на административната реформа трябва да се направи анализ на централната и местната администрация, както и броя на народните представители като функции, численост и ефективност и при възможност редуцирането им и изтеглянето на част от дейността им извън столицата. Населението на България към края на 2009 г. е 7 563 710 души¹ с тенденция към намаляване.

Съкращенията в администрацията вероятно ще доведат до закриване на цели неработещи ведомства. Механично не може във всички ведомства да се правят съкращения, а задължително след оценка на ефективността на всяко работно място, но е факт, че администрацията страхотно се е увеличила през последните години. Трябва да се приключи с модела на дублиране на скъпи работни места в публичния сектор и партийни назначения на държавни длъжности, а да се назначават експерти с доказани качества и опит само при необходимост. За да е успешна реформата, първата вълна на съкращения на работещите в публични сектор трябва да засегне онези, които имат нарушения в работата, а втората вълна от съкращения трябва да е сред онези, които не са вършили нищо през последните години.

Много пари също изтичат от държавния бюджет за псевдонаука, без никакво приложение. По различни програми се получават огромни суми. Невероятно трудно е, когато проверяващите не са специалисти, да разберат дали свършеното въобще отговаря на темата и какво е приложението ѝ в реалната икономика.

Второто направление на промените трябва да бъде свързано с икономическата програма (политика). Правителството би постигнало огромен

¹ По данни на НСИ, <http://www.nsi.bg/>.

успех, ако се старее не просто да опази страната от кризата с по-малко загуби, а да накара икономиката на България да заработи възможно по-близо до ефективната линия.

В условията на криза е необходимо запазване на данъчноосигурителната тежест в относителен и абсолютен размер или нейното намаляване, без излагането на риск нормалното функциониране на бюджета и системите за задължително осигуряване. Към тази мярка може да се добави и замразяване на доходите през текущата година, като временна мярка по време на криза. След анализ и отчитане на националните особености е възможно временно премахване на плоския данък върху доходите. В условията на криза всички страни с развита пазарна икономика засилват прогресивността на данъчните си системи, за да преразпределят по-равномерно тежестта от свиването на производството и доходите.

Намаляването на приходите от данъци трябва да се компенсира с намаляване на разходи. По-добре свити държавни разходи, вместо вдигане на данъци. Оптимизирани на текущите разходи за издръжка на администрацията трябва да стане при гарантиране на нормалната работа на системата.

Коригирането на данъчните закони през настоящата година може да се окаже невъзможно поради възникналите редица спорове от юридическо, както и финансово-икономическо естество. Според решение на Конституционния съд от 1996 година данъци не могат да се променят по време на финансовата година и като се прави такава промяна това ще има отражение най-рано в следващата година.

Удържането на ръста на заплатите в публичния сектор ще доведе не само до ограничаване на разходите, но и ще спомогне за ограничаване на ръста на заплатите в цялата икономика и за увеличаване на конкурентоспособността. Големият проблем на България е, че

цените на произвежданите тук стоки са твърде високи, а това е така, защото е ниска производителността на труда. Замразяването на възнагражденията би могло да бъде решение, ако компанията стане конкурентноспособна и успее да предложи по-добра цена.

В икономическата програма трябва да залегнат следените мерки:

Мерки в подкрепа на изпълнението на бюджета по време на икономическа криза с цел набиране на допълнителни приходи са: заем от Международния валутен фонд (МВФ), за да спре нарастването на дефицита и за погасят на част от външния си дълг; емитиране на допълнителен вътрешен и външен дълг на държавата, ускорена продажба на емисиите по протокола от Киото; приватизация на миноритарните дялове на държавата чрез фондовата борса; привличането на европейски средства по големите инфраструктурни проекти; бързи концесии през борсите, като се изградят публични регистри за отдаденото под наем държавно и общинско имущество; ускоряване действащите и да бъдат започнати нови схеми по оперативните програми; прехвърляне на държавните услуги към частни фирми-изпълнители и т.н..

Мерките за подобряване на бизнес климатът пък може да се обвържат със скращаване на бюрокрацията, с решителна борба срещу големия дял на сивата икономика и корупцията, ликвидиране на каналите за контрабанда и ДДС измамите. Към тази група мерки могат да се добавят още: възстановяване на ДДС и акцизи в законния срок; изготвянето на график за плащането в пълен размер до средата на година на дължимите по изпълнени обществени поръчки суми; фирмите да бъдат задължени след разплащането от страна на държавата и общините да платят забавените заплати и осигуровки на своите служители; да се даде възможност за плащането на всички данъчно-осигурителни задължения с

едно платежно нареждане; разширяване на функциите на Българската банка за развитие(ББР) в частта „предекспортно кредитиране”, въвеждане плащането на такса „смет” на фирмите на база количеството генерирани отпадъци; опростяване на процедурите за производство по несъстоятелност и др.

Най-наложителна мярка в социалната сфера е провеждането на здравна реформа за подобряване ефективността и качеството в системата на здравеопазването, както и изграждането на информационни системи към Министерството на здравеопазването и Националната здравноосигурителна каса за по-добро управление на паричните потоци.

Към мерките в социалната сфера трябва да се добавят също: засилването на контрола при отпускане на инвалидните пенсии; ограничаването на системите за ранно пенсиониране чрез подобряване на условията на труд на работещите в първа и втора категория, за да имат работещите там желание да останат по-дълго заети; подкрепяне дохода на домакинства от страна на държавата с двама безработни за обслужването на ипотечните им кредити за единствено жилище; повишаване на минималният доход за определянето на диференцирания минимален доход за кандидатстване за социално подпомагане; замразяване на цените на държавно регулираните стоки и услуги от обществен интерес до края на 2010 г.; ограничаване на достъпа до пазара на труда в България на работници от страни извън ЕС, с изключение на висококвалифицирани кадри; въвеждане на „икономическа ваканция” в случаите, когато работодателите са затруднени и са изразходвали всички други мерки, за да задържат персонала си. Така работодателите ще могат да пускат работниците еднократно в неплатен отпуск за не повече от три месеца; разширяване на данъчната отстъпка за доброволно осигуряване и т.н.

Третият елемент трябва да е свързан с ангажиментите ни към ЕС. България трябва да изпълнява не само основните макроикономически критерии на ЕС, а и възнагражденията да се изравнят с европейските на база производителност на труда.

Преобладаващите очаквания в страната за връщане към предишния модел на растеж - ниско данъчно облагане, решаваща роля на чуждестранните инвестиции и все по-ниска роля на държавата в преразпределението на БВП, са обратни на глобалните тенденции. В света се формира нов модел с нарастване на стратегическите държавно-регулативни функции.

Радикално променената икономическа ситуация изисква и нов подход към разходната част на бюджета, като фискалните разходи се насочат към стимулиране на вътрешното търсене и подпомагане структурното адаптиране на икономиката чрез:

- развитие и модернизация на инфраструктурата;
- енергоспестяване и повишаване на енергийната сигурност;
- развитие на информационни технологии;
- образование, квалификация, изследвания;
- подпомагане на малките и средните предприятия;
- подпомагане на втория и третия стълб на пенсионната система чрез създаване на държавен гаранционен фонд;
- програма за финансова подкрепа на граждани, затруднени с погасяването на ипотечните (жилищни) кредити.

Повечето мерки вече предприетите и възможните такива ще започнат да дават реален резултат вероятно след средата на текущата или през следващата година.

Прогнозата за подобряване на макроикономическите показатели след средата на 2010 г. от гледна точка на конкретната фирма би могло да е

безполезно, тъй като фирмата ще е фалирала дотогава. Икономическата ситуация на микро и макро ниво в страната е истинско изпитание за всяка една фирма у нас, през което вероятно не всички ще успеят да преминат. На проблема с междуфирмената задлъжнялост възможните решения са:

- плащане на дълга на части, като ключов момент е договаряне на датите за плащане и сумите, както и какви ще са последствията при неспазване на дата или сума, независимо от причината;
- размяна на дълг за стоки/услуги или т. нар. бартер, който да се приспадне от дължимата сума;
- създаване на клирингова система за прихващане на задължения с посредничеството на бюджета.

Ако няма промяна при управлението на продажбите, резултатът ще е абсолютно същия както и при предходните продажби, а именно несъбираеми вземания.

Мотивацията е сбор от много неща и живеейки в несигурни времена е важно за хората да знаят какво се изисква от тях и как могат да запазят работното си място, ако са достатъчно продуктивни. С цел повишаване на инициативността и мотивацията на персонала си, фирмите трябва обвържат заплащането на служителите с качеството на работа, като трябва много ясно да се формулират задълженията и отговорностите на всеки един служител и те да са съизмерими с конкретна продуктова единица.

Друга хубава практика за повишаване мотивацията и сплотеността на колектива е тиймбилдингът, стига да се поставят конкретни цели пред екипа и да се проследи дали те са постигнати. При него служителите се събират заедно и им се поставят общи задачи за преодоляване. Безцелният тиймбилдинг е излишен разход за фирмите особено по време на криза. През 2009 г. има значителен спад във финансирането на подобни дейности.

Добрите практики на примера на Русия

Според икономически анализатори рецесията в руската икономика приключи, но това не означава, че кризата в Русия е отминала. Русия реагира на финансовата криза както подобава на силна държава - използва всички налични инструменти и действа решително и активно. Бюджетният дефицит се финансира с натрупаните по-рано резерви. В миналото шоките удари отвън тласкаха страната силно назад, но сега Русия се оказва много по-добре подготвена от преди. Русия продължи да води отговорна финансово-икономическа политика, за да не ѝ се налага да търси помощта на международните организации, което означава загуба на икономически и политически суверенитет.

Правителството не следва политика на пълно орязване на разходите. През 2009 г. бюджетните разходи се увеличиха до 27,3% в сравнение с 2008 г., поради което приходите намаляха с 20,9%.

Русия е единствената страна в света, която в условията на криза предприема мащабна пенсионна реформа и повиши значително пенсиите. През 2009 г. те реално нараснаха с 10,7%, като до края на 2010 г. руското правителство си е поставило грандиозната задача да увеличи средният годишен размер на пенсиите с още най-малко 45%. В резултат на тази реформа доходите на възрастните хора вече са над социалния минимум.

Тази икономическа политика влияе и на демографска програма на Русия, според която до 2015 г. средната продължителност на живота в Русия трябва да достигне 71 години, сравнено със сегашните 67,88 години. През 2009 г. раждаемостта в Русия се увеличи с 50% повече спрямо предишната година и смъртността намаля с 3%.

Главна задача за идните две години пред икономиката на Русия е отново да се върне на пътя на устойчивия растеж и

да постигне качествено развитие на отраслите, насочени към човека. За постигането на тази задача и е необходима макроикономическа стабилност, повишаване на ефективността на бюджетните разходи, формирането на нов промишлен потенциал и оказване на подкрепа на иновациите.

Опит за един възможен сценарий за изход от кризата

Първа група мерки:

- Да се съкрати публичната администрация с 20%.
- Държавата незабавно да преведе парите на общините.
- Да се нормализира връщането на ДДС и плащането от Еврофондовете.
- Плащане по необезпечени с бюджетни средства, договори от 2009 г., с държавни облигации в три групи с падеж след 2, 3 или 4 години според „редукцията на цените“ по договорите на база пълна финансова и техническа ревизия.

Втора група мерки:

- Стартиране на проекти, чрез публично-частно партньорство, при участие на държавата с налично имущество, но с изричното условие, за пълен финансов и технически контрол.
- Да се създаде „Водна компания“, чрез която да се възстанови с еврофондове хидромелиоративната и ВиК инфраструктура.
- Да се създадат в общините нискотехнологични общинско-държавни фирми „Общинска инфраструктура“, финансирани с парите, които сега се раздават като „социални помощи“ на трудоспособни граждани и с „инфраструктурни“ пари от ЕС.

Трета група мерки:

- Чрез ББР, да се проведе мощно нисколихвено кредитиране (3-5%), на всички износно ориентирани фирми.
- Да се дадат държавни гаранции за вносни сделки.
- Подържане на бюджетен дефицит от 2,5%.

- Да се повишат минималните задължителни резерви на търговските банки да от 1 септември от 10% на 12%.

- Да се въведе банков контрол в реален мащаб от време.

Четвърта група мерки:

- Външно финансиране на големи инфраструктури проекти с опции за осигуряване на заетост за български работници и фирми от рода на Автомагистрала „Тракия“ и др. подобни.

- Продажба на допълнителните права по Протокола от Киото.

- За общините да може се ползва мостово финансиране от фискалния резерв.

- Повишаване на продажната цена на тока от АЕЦ - Козлодуй от 1.168 на 3 стотинки.

- Да се приватизират миноритарните дялове на държавата чрез фондовата борса, при повишаване на цената им.

- Финансова дисциплина и контрол за ограничаване на „сивата“ икономика - т.е. длъжниците да погасяват социалните и данъчните си задължения, с дължимите санкции за просрочие и глоби. Да няма давност за неплатени данъци и нарушения на приватизационни договори.

Пета група мерки - Политическа воля!!!

Заклучение

Безспорно е, че с действията си досега правителството задълбочи кризата, сви потреблението и подкопа приходната част на бюджета. Сега се опитва да съкращава разходи чрез съкращаване на публичната администрация, което ще му позволи данъчноосигурителната тежест да не се вдига до края на годината. Успоредно с това се забелязват и действия за борбата с корупцията и повишаване на събираемостта на публичните задължения. Друга спешна задача за решаване пред правителството е спирането на изтичане на средства от публичния сектор в сферата на здравеопазването като мними пациенти-

мъртви души, образованието като псевдонаука и т.н.

Цел номер едно на управлението си остава спирането на рецесията, т.е. спиране на съкращаването на brutния продукт.

Мерките на правителството трябва да са насочени в подкрепа на бизнеса, домакинствата, заетостта, намаляване на нивото на бедност¹ и фискалната позиция. Антикризисните мерки са добри, ако са устойчиви, дългосрочни и балансираны за развитието на страната. Те трябва да са много по-широки от решаването на проблема с „дупката“ в бюджета. Някои от тях ще се реализират много бързо и ще имат пряк ефект върху бюджета, други ще са по-бавни и с косвен характер.

Някои от мерките, представляват опасност при която бизнесът може да премине в сивия сектор, други нямат никакъв фискален ефект като да се пускат служителите в „икономическа ваканция“, а някои от тях са прокризисни, каквато е идеята за вдигане на ДДС-то и увеличаване на задължителните осигуровки.

Понякога дори и намаляването на заплатите е решение. Ако изборът е или да затворим и всички да останат на улицата, или всички да работят срещу по-ниски заплати, смятам, че вторият вариант е по-добър.

На въпроса кои мерки са добри трябва да се отговори, че успешните стабилизационни програми са тези, които разчитат повече на реформи и съкращаване на разходите, отколкото на натоварване още повече на публичния сектор. Няма вариант, в който никой да

не страда. Трябва да има повече реформи в публичния сектор, а не единствено да се разчита на увеличение на данъците. Всеки един опит да се вдигат приходите е отказ да се режат разходи и отказ от реформи.

Устойчивото възстановяване включва много повече от отчитане на растеж на БВП и на практика започва, когато фирмите и банките изчистят балансите си и икономиката започне отново да създава нови работни места.

Особено опасно и грешно е посягането върху Кодекса на труда, за да се решават временни, конюнктурни проблеми.

Данните от анализа показват, че излизане от кризата и реално възстановяване на икономиката на България ще има едва в края на 2011 г. Тогава икономиката на страната може да се върне до нива на растеж, близки до потенциала. Процесът на икономически растеж се очаква да бъде по-бавен в сравнение с периода преди кризата. Като се има предвид слабото възстановяване на икономическите дейности, безработицата ще продължи да расте, като най-засегнати ще бъдат хората с ниска квалификация.

Възстановяването на националната икономика зависи от два основни фактора. Първият е степента на стабилизация на търговските партньори на България, вторият е апетитът за риск към новоразвиващите се европейски пазари.

Важен фактор е и интензитета на прилагането на реформите в държавата и напредъка в усвояването на средствата от Европейския съюз.

Страни като България, които не увеличават данъчното си бреме и спазват фискалната дисциплина са в благоприятна ситуация като излязат от кризата и да имат висок икономически растеж.

Голяма част от мерките трябва да влязат в стратегия или закон за подкрепа и устойчив растеж на българската икономика.

¹ България е на трето място по бедност в Европейския съюз. Това показва изследване на Евростат, според който бедността остава сред най-сериозните проблеми в Европейския съюз. Доходите на 21% от населението у нас са под екзистенциалния минимум, показва изследване, озаглавено „Борба с бедността и социалното изключване“, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EP-09-001/EN/KS-EP-09-001-EN.PDF.

Ако България спре да се лута и реши че трябва изгради приоритети в националната икономика като: ниска данъчноосигурителна тежест; инвестиции в образование; инвестиции в иновативни технологии - информационни

системи, фармация, биологично земеделие и др. има голяма вероятност не само да излезе от кризата, а и да отбележи значителен икономически растеж, както Ирландия преди няколко години.

Литература

1. Закон за бюджета за Държавното обществено осигуряване, актуализиран към 01.01.2010 г.
2. Закон за здравно осигуряване, актуализиран към 01.01.2010 г.
3. Кодекс за социално осигуряване, актуализиран към 01.01.2010 г.
4. Сайт на Агенцията на заетостта, <http://www.az.government.bg/>.
5. Сайт на БНБ, <http://www.bnb.bg/>.
6. Сайт на Българска стопанска камара, <http://www.bia-bg.com/>.
7. Сайт на Дойче веле (Deutsche Welle), <http://www.dw-world.de/>.
8. Сайт на Евростат, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>.
9. Сайт на Международния валутен фонд, <http://www.imf.org/external/country/bgr>.
10. Сайт на Министерството на икономика, енергетиката и туризма, <http://www.mi.government.bg/>.
11. Сайт на Министерството на финансите, <http://www.minfin.bg/>.
12. Сайт на Националния статистически институт, <http://www.nsi.bg/>.
13. Сайт на Ройтерс (Reuters), <http://reuters.com/>.
14. Сайт на Световната банка, <http://www.worldbank.bg/>

проф. д. ик. н. ВЕЛЧО СТОЯНОВ

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО, СОФИЯ

ПОВЕЧЕ ПАЗАР ПО-МАЛКО ДУХОВНОСТ

MORE MARKET AND LESS SPIRITUALITY

Prof. Dr. Of Economic Sciences VELCHO STPYANOV

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY, SOFIA

“Във всяко общество принципите биват подчинявани на интересите, а то се удържа (по Русо) от принудата (армия, полиция, милиция) и от морален ред; анализът на пазара не може да замени морала.”

Д. Бел
Х. Кюн

Abstract: It is evident that the topic of the present article is a paraphrase of the main slogan or motto of neoliberal contra-revolution which has begun since the beginning of the 90s under the names of “Reagonomics” and “Thatcherism” following the names of US president of that time and the UK prime-minister Margaret Thatcher. They were its pioneers and the slogan and motto of that time was: “More market and less state”. The main goal of the present paper is to show out and prove that market leads not only to less state, but also to lesser spirituality. And although it is a product of spirit, of ideas, market is not adequate to this spirit, it is in conflict with it and has an anti-spiritual nature and manifestation. A matter of analysis here, is precisely the this paradox in regard to the fact that market, though a spiritual phenomenon, an artifact of itself, has an anti-spiritual effect.

The authors main task is to analyze the reasons and the negative consequences of this so-called paradox, the consequences of which may appear fatal for man and mankind, if it is presumed, that man can become blind or only instinctive and the future post-man may cease to represent humanity itself.

Keywords: market, spirituality, philosophical aspects

Очевидно е, че темата на настоящата статия е перефразиране на основния лозунг или девиз на неолибералната контрареволюция, започнала в началото на 90-те години на миналия век под наименованията “рейгъномика” и “тачъризъм” на името на тогавашния президент на САЩ Р. Рейгън и на министър-председателя на Англия през този период М. Тачър, които бяха нейните пионери; впрочем лозунгът или девизът беше: “Повече пазар по-малко държава”. Целта на настоящата статия е да се покаже и докаже, че пазарът води не само до по-малко държава, но и до по-малко духовност, че той е продукт на духа, а не му е адекватен, дори е в конфликт с него или има антидуховна

същност и проявление. Предмет на анализ в статията е именно този т.нар. от нас парадокс в смисъл, че пазарът е духовен феномен, артефакт, а действието му е антидуховно.

Задачата на автора е да се анализират причините и негативните последици на този т.нар. от нас парадокс, чиито последици могат да се окажат фатални за човека и човечеството, доколкото се допуска, че животът на човека може да остане сън или само инстинктивен и бъдещият постчовек просто да престане да представлява човешки род.

Вероятно не случайно Д. Лама казва, че уникалното предимство на човека – разумът, интелектът, е и един от

източниците на неговите нещастия, а мъдрите източни философии и религии са лансирали прословутата си идея за “средния (благородния) път” и хармонията.

Преди няколко години акад. Г. Близнаков написа една много интересна книжка, озаглавена “Накъде човече?”. Смятаме, че въпросът му може да се удължи и уточни така: “Накъде човече, към “зверилника” или към духовно усъвършенстване и извисяване? Именно този въпрос е лайтмотивът на настоящата статия, както и опитът за търсене на отговора му.

Древна традиция е природата като цяло да се разграничава на две съставки – *polis* – социално-културната среда, в която човек се ражда, живее и умира като рационално-духовно същество, и *cosmos*, представляван от “мъртвата” и “живата” неразумна природа. Фактически “още в зората на човешкото общество хората са започнали да се замислят за връзката между *cosmos* и *polis*, т.е. за реда на природата и този на обществото. Много култури желаят **цялостна хармония** (подчертаното от мен – ВС) между реда на небесата (респ. на природата, на *cosmos-a*) и реда на обществото (*polis-a*)... Отново идват на мода размишленията относно хармонията между явленията в природата и в човешкия свят... Поражда се стремежът към стоическото убеждение, че човешкото поведение е “правилно” само ако в някакъв смисъл е **естествено или съобразено с природата**”¹.

Стоическата школа (от гр. Stoa – мястото, където са се провеждали занятията, респ. дискусиите), основана от Зенон (през III в. пр. н.е.) е лансирала формулата или девизът: “В свобода живеј – съгласно с природата!”² Секст Империк също и по-категорично е

проповядвал: “Живей в съответствие с природните закони!”³

Идеята на стоиците за живот в съответствие с изискванията на природните закони се възприема и от многостранния Цицерон. Той я лансирал в римското общество и тя получила широка известност и много привърженици; така “стоицизмът се превръща в нещо като морална религия на римския народ”⁴.

Идеята за живот на хората в съответствие с изискванията на природните закони получава широка популярност в юриспруденцията и се възприема и лансира от нейните представители като **принцип на “естественото (природното) право”**. Тази идея-принцип се е разбирала и третираше в два аспекта – религиозен и светски. При господството на фидеизма двата аспекта са се покривали тъй като науката е била под опеката на религията, респ. църквата. За тях (религията и църквата) природното е било тъждествено с божественото, тъй като Бог се приема като Създател или Творец на цялата природа. Схоластите са считали “естественото право за правилно, защото Бог го е заповядал... (и то) е записано в сърцето на всеки човек”⁵. С други думи **“естественото право” се е схващало и разбирало като “божествено право”**. Приемало се е обаче, че то не противоречи на частната собственост, доколкото тя се използва не само егоистично, но и в интерес на обществото. Тази идея и до днес е актуална за социалната доктрина на католическата църква, т.е. залегнала е в социалните енциклики на папите. Тя се споделя и от много интелектуалци и политици, като Ф. Д. Рузвелт например, поради което крайно десните са го наричали Рузвелт Сталинов.

¹ Тулмин, Ст., Космополис. Скритата програма на модерността, изд., “Калъс”, С., 1994, с.с. 85 и 86.

² Шмит, Х. и Шишков, Г., Философски речник, УИ “Св. Кл. Охридски”, С., 1997, с. 542.

³ Цит. по: Великите мислители на Запада, Библиотека 48, 2003, с. 94.

⁴ Шмит, Х. и Шишков, Г., Цит. съч., с. 591.

⁵ Цит. по: Кели, Дж. М., Кратка история на западната теория на правото, изд. “Рива”, С., 1998, с.с. 130 и 131.

През периода на Ренесанса обаче религиозно-схоластичните основи на “естественото (природното) право” се разклащат, доколкото започва да се говори за “рационални закони”, които могат да бъдат “разбираеми за разума без помощта на свръхестественото и божественото”¹.

Започва да се приема (от Т. Хобс, Джон Лок, Ж. Ж. Русо и др.), че държавата не е божие творение, нито законите са израз на божията воля; държавата започва да се третира като “продукт” на т.нар. обществен договор или социален контракт, а законите – като израз на волята на суверена. “Естественото право” постепенно се освобождава от религиозното му съдържание и за титана на правната мисъл на XVII век Хуго Гроции, “естественото право би било валидно (дори) ако Бог не съществуваше”². Друг виден автор от тази епоха С. Пуфендорф считал, че “естественото право е предписание на здравия разум”³.

На основата на лансираната през 17 век “доктрина за ограниченото управление (под формата на конституционна монархия – ВС) започва да се говори за естествени права на индивидите”⁴. След протестантската реформация **“в Европа се създава индивидуалистична атмосфера, която дава нова насока на доктрината за “естественото право”**⁵. В случая се има предвид по-конкретно Р. Х. Тонии, който пише: “Природата започва да включва не божествени повели, а (алчни – ВС) човешки апетити и естествени права, които били използвани **от индивидуализма на епохата** (подчертаното от мен – ВС) за това, че на собственическия интерес трябва да бъде дадена свобода на действие”⁶. Тази свобода на действие френските

физиократи (от *fisiocratia* – власт на природата) е означавала *Laissez faire, laissez passer*, т.е. оставете нещата да следват своя естествен ход, защото икономиката се развива най-добре, когато е освободена от държавна опека, намеса, регулации и се направлява от законите на търсенето и предлагането върху основата на конкуренцията. Ем. Кант по този повод цитира един търговец, който казал на тогавашен френски министър: “Постройте добри пътища, изсечете добри пари, създайте точно право за търговия и др. п. и ни оставете да действаме”⁷.

А. Смит възприема принципа *Laissez faire* и въвежда метафората за т.нар. “невидима ръка”, изразяваща действието на невидимите закони на пазара. По такъв начин **древното “естествено (природно) право” еволюира до “невидимата ръка” на А. Смит**, който е формулирал няколко основни принципа на финансово-икономическата политика на държавата, адекватни на изискванията на “невидимата ръка”, а именно:

акумулиране на 1/10 част от доходите, респ. от текущите богатства на икономическите субекти в бюджета на държавата;

- уравнивесен или бездефицитен бюджет;
- неутрална финансова политика;
- умерена стопанска дейност (на държавата), главно доколкото тя трябва да изгражда и поддържа необходимата както на нея, така и на частния сектор, инфраструктура; по-късно към икономическите задължения на държавата се добавя стопанисването на т.нар. “естествени монополи”, а Кейнс разшири икономическата функция и роля на държавата до много по-големи мащаби.

За съжаление съвременните адепти на А. Смит се примиряват с бюджетните

¹ Пак там, с. 131.

² Пак там, с. 155.

³ Пак там, с. 155.

⁴ Пак там, с. 156.

⁵ Пак там, с. 156.

⁶ Пак там, с. 156.

⁷ Кант, Ем., Педагогика. Спорът на факултетите, изд. “Хр. Ботев”, С., 1994, с. 24 (под линия).

дефицити, но тотално приватизират държавната стопанска дейност, вкл. естествените монополи, които от държавни и общински се превръщат в частни монополни дейности, в частни монополисти-терористи; приватизирането на водоснабдяването, електроразпределението, хигиенизирането на населените места и топлофикацията доказаха, че тезата на класиците за естествените монополи е напълно обоснована.

“Невидимата ръка” на А. Смит функционира в условията на жестока конкуренция, характеризирана от Т. Хобс като “*Bellum omnium contra omnes*” – война на всеки против всички. Аналогична е тезата и на Ж. Ж. Русо, според който прилагането на природните закони в социума го превръща в бойно поле или социална джунгла. От своя страна С. Н. Булгаков категорично твърди, че “законът на борбата за съществуване е общо правило не само в света на животните, но и на хората”¹ или по друг начин казано “*Homo homini lupus es*” – човек за човека е вълк.

Тезата на Булгаков е напълно последователна и логична, като имаме предвид, че за него “икономиката е универсална форма на жизнена дейност, на борбата на живота срещу смъртта, присъща на всички живи същества”². Това за него е така, доколкото основа на живота е храната и храненето, третиран като универсална икономическа дейност, обусловена от най-силния инстинкт, присъщ на всички живи същества – оцеляването, т.е. борбата им за живот срещу смъртта. **Доколкото пазарът може да се приеме като обобщаващ социален израз на икономическа дейност, върху основата на “невидимата ръка”, той по същество се превръща в “бойното поле” на борбата на живота срещу смъртта.** Както пише Л. Търоу “конкуренцията се свежда именно

до това да изтикаш другите от пазара и да смъкнеш доходите им до нула... пазарно-капиталистическата ефективност се свежда до оцеляването на икономически най-пригодните... чиито дълг е да изхвърлят икономически непригодните от бизнеса, за да бъдат те икономически унищожени... възкръсва капитализмът на естествения подбор”³. Девизът на олигарсите, според М. Керцман, е “да разкъсаш или да умреш”⁴. “Да убиеш”, “да разкъсаш”, “да умреш”, “да унищожиш” са характеристики на представяната като мирна, лоялна и равнопоставена конкуренция. В случая се потвърждават характеристиките на социума, функциониращ върху естествени или природни закони, какъвто фактически е и пазарът, дадени от Т. Хобс, Ж. Ж. Русо, С. Н. Булгаков, Л. Търоу и други автори. Изтъкнатото е в пълно съзвучие с девизът на съвременните олигарси: “Всичко е бизнес, бизнесът е война”⁵ – друг израз на “война на всеки против всички” и “човек за човека е вълк”.

Геният на А. Смит е прозрял не само великата роля на пазара, но и негови негативни страни и проявления, които адептите и пламенните му последователи подценяват, пренебрегват и игнорират. Имаме предвид главно:

- отрицателното му отношение към корпорациите, които подкопават и деформират конкуренцията;
- негативизмът му към външната търговия;
- тезата му за антагонистичните интереси между работодатели и наемни работници и служители;
- визията му относно противоречивите интереси на представителите на най-

¹ Булгаков, С. Н., Философия хозяйства, изд. “Мисль”, Москва, 1990, с. 109.

² Пак там, с. 39 и 41.

³ Търоу, Л., Бъдещето на капитализма..., с.с. 35, 362 и 363.

⁴ Цит. по Зиглер, Ж., Новите господари на света и тези, които им се противопоставят, изд. “Изток-Запад”, с., 2003, с. 75.

⁵ Цитираният девиз е заимстван от японски филм за живота на висшето бизнес общество.

едрия бизнес с тези на обществото като цяло;

- участието на едрия бизнес в политическото управление, на която основа се осъществява преливането на икономическата власт в политическа и обратно¹.

Оставен сам на себе си без етосни основи и рамка, пазарът действа със силата на природен закон. Той фактически е присъщ и адекватен не толкова на рационално-културната, отколкото на природно-биологичната същност на човека, макар че той (пазарът) все пак е артефакт; не е известен обаче друг животински вид, който разменя продуктите на своя труд срещу изобретено от него разменно средство (парите), да е религиозен и да мисли едно, да говори друго и да върши трето.

Вярно е, че „пазарът е най-велик социален механизъм на цивилизацията“ (по Ал Гор и други автори), но той не е лишен и от велики слабости, недостатъци, дори пороци². С основание го обвиняват за генератор на най-старата и основополагаща криза – духовно-културната, която се съпътства вече и от много други кризи.

Приема се, че „нашият свят преминава през фундаментална (или по-скоро през тотална – ВС) криза на световната икономика, на световната екология, на световната политика (към които биха могли да се добавят и други кризи със световно значение – социално-демографската, ресурсната, хранителната и други – ВС)... Светът (дори) се намира в своеобразна агония“³.

Пазарът се оказва враг на духовността и инкубатор на сурогатна (чалга) култура, културен боклук, ако

може така да се каже. Още Х. Форд преди около 90 години е показал по един превъзходен начин как пазарът комерсиализира културните продукти и изяви като въвежда един единствен критерий за качественото им оценяване – касовите постъпления, които те осигуряват от представянето, т.е. от продажбата им на публиката⁴; колкото финансовите, респективно касовите постъпления са по-големи, толкова и оценката за тях е по-висока и обратно. Както казва оригиналният Т. Веблен „шумът на парите заглушава повикът на морала“, а така също на етиката и естетиката.

Парадоксът е, че пазарът е цивилизационно-културен феномен, артефакт, а в действителност превръща културата в неин сурогат, в антикултура и по такъв начин води до духовно-културното обедняване на хората в пазарното общество, до принизяване на духовно-културните ценности; някои автори назовават този процес „оварваряване“, „зоологизиране“ на човека, път към „зверилника“, по думите на Булгаков.

Изкуството и културата, общо взето, особено така наречената попкултура и изкуство, които са преобладаващи, не се стремят да издигат естетическото равнище на масовия зрител, слушател, читател, почитател, а се принизяват до неговото понякога твърде ниско равнище и го възпроизвеждат. За съжаление медиите отвсякъде ни атакуват с ерзац-култура. И общо взето се надпреварват да ни представят по-стряскащи, по-примитивни и с твърде ниски естетически стойности продукти на културата и произведения на изкуството. Те не съдействат за духовното извисяване на „консуматорите“ на подобна култура и изкуство (които често пъти са по-скоро антикултура и антиизкуство), а гъделичат и възбуждат грубост, агресия, примитивизъм, пошлост.

¹ Вж.: Смит, А., Богатството на народите, изд. „Рата“, 2006, с.с. 28, 101, 126, 175, 2501 466.

² Вж.: Стоянов, В., От царството Божие до царството на парите“, ИК „ГАЛИК“, С., 2008, с. 170 и следв.

³ Декларация за световен етос, Парламент на световните религии, 04.09.1993, Чикаго, САЩ, изд. „КХ“, С., 2005, с.с.1 и 3.

⁴ Вж.: Форд, Х., Интернационалните евреи, С., 2003.

Една значителна част от съвременната сугестивно-манипулативна и грубо натрапвана ни реклама (за която в световен мащаб се изразходват към 500 млрд. долара, плащани, разбира се, от консуматорите на рекламираните стоки и услуги), за съжаление също попада под рубриката на чалга-културата или на антикултурата. Да не говорим за това, че тя ограничава, а може да се каже и не зачита индивидуалния ни суверенитет и свобода; идва в домовете ни без да сме я желали.

Разбира се, не подценяваме изключенията, които са характерни например за БНТ, в. "Стършел", в. "Култура" и други медии.

През 2004 г. проф. В. Ангелов написа една интересна и актуална по третираната тема книга с тревожното заглавие "Смъртта на естетиката?", но тя не получи почти никакъв отзвук. Впрочем в случая като че ли изпадаме в наивност, тъй като са писани и по-тревожни заглавия от световно известни авторитети, но последиците са почти същите – "кучето си лае, керванът си върви". По-конкретно имаме предвид книгата на (десния националист) П. Бюканън, озаглавена "Смъртта на Запада". В нея авторът развива тезата, че културната криза или т.нар. от него "антикултура" е главният смъртоносен фактор за Запада и пророкува, че "граждето бъдеще принадлежи не на Запада, а на Третия свят... западната цивилизация е заплашена от унищожаване, западът умира"¹. Излиза, според Бюканън, че икономическата алчност и произтичащата от нея антикултура са смъртоносен фактор за западната развита пазарна цивилизация.

"Накъде, човече?", "Докъде ще стигнем?" – тревожно питат акад. Г. Близнаков, сем. Алвин и Хайди Тофлър и други автори.

¹ Бюканан, П., Смърть Запада, пер. с англ., Москва, 2003, с.с. 22, 153-154.

За съжаление съвременният човек се е запътил към антикултурната социална джунгла, следвайки веруюто на един от съвременните най-изявени идеолози на неолибералния фундаментализъм – Айн Ранд, която пише: "Принципът на търговията е единственият рационален и етичен принцип на всички човешки взаимоотношения, лични и обществени, частни и публични, материални и духовни"². Моля Ви, драги читателю, обърнете внимание, че се призовава да се поставят на търговска основа не само материалните, но и духовните взаимоотношения между хората! И още: "Човек трябва да живее (само) за себе си, без да се жертва за другите, нито да жертва другите за себе си"³.

Абсолютизирането и универсализирането на търговския и индивидуалистично-егоистичния принципи от Айн Ранд и компания либерални фундаменталисти фактически означава превръщането на морално-духовните ценности в обикновени стоки и комерсиализирането и опошляването на най-човешкото у човека – духовността, културата, морала. Затова абсолютизирането и универсализирането на пазарния принцип се явява по своята същност дълбоко антихуманен и антикултурен подход; Д. Бел го наричаше "слаб морален аргумент".

Впрочем той (Д. Бел) припомня и подчертава, че "никой от философите моралисти – от Аристотел и Тома Аквински до Джон Лок и Адам Смит – не е отделял икономиката от моралните цели, нито пък счита производството на богатство за самоцел; по-скоро бива разглеждано като начин за осъществяване на някаква добродетел, като средство да се води цивилизован живот"⁴, което вече не е така.

² Ранд, Айн, Добродетелта на егоизма, изд. "Мак", С., 2008, 4-та корица, с.с. 41 и 49-50.

³ Пак там, с. 41.

⁴ Бел, Д., Културните противоречия на капитализма, изд. "Народна култура", С., 1994, с. 10.

Смушаващо е, че Айн Ранд (Алиса Розенбаум – емигрантка от бившия Съветски съюз в САЩ) не е случаен автор, щом като бе обявена в САЩ за “мислител на XX век” и е упражнила силно влияние върху такива известни личности като М. Тачър, А. Грийнспан и др.

Смущенията от цитираната мисъл-верую на Айн Ранд и крайните либерали стават още по-силни, като имаме предвид, че основа на неолиберализма е индивидуализмът-егоизъм и частното благо, които се считат за по-ценни от колективизма, алтруизма и общото или общественото благо. С други думи “индивидуалните ценности се налагат над социалните”¹, което нарушава баланса между тях; при т. нар. реален социализъм този баланс също бе нарушен, само че в обратната посока.

В исторически план идеята и явлението като че ли не изглеждат нещо съвсем ново и оригинално, като имаме предвид, че още Протагор (V-ти в.пр.н.е.) е писал: “пълният егоизъм е в състояние да разруши обществото”². Подобна мисъл е изразил и А. Бергсон (19 в.) – “ако се загуби контрол върху егоизма, може да се унищожи социалният ред”³. Опасенията, изразени от Протагор и Бергсон не са за подценяване, още повече, че и съвременни автори споделят тяхното мнение. “Индивидуализмът (и пряко свързаният с него егоизъм – ВС) пише известният френски философ Р. Генон, може да се разглежда като главно причина за настоящия упадък... и социален хаос”⁴. Следователно абсолютизираният и универсализиран индивидуализъм-егоизъм по същество изпълнява негативна социална функция и роля.

Изтъкнатите негативни явления и процеси в края на краищата са последица или резултат от фаворизирането и абсолютизирането на пазарно-икономическия подход и/или принцип, което по същество означава **фаворизиране и абсолютизиране на природно-биологичната същност на човека от една страна, и омаловажаване, подценяване и пренебрегване на рационално-духовно-моралната му същност, от друга страна.** Като известно противодействие в тази посока може да се приеме опитът за изграждане на **световен етос** на екоменическа основа, защото „световният пазар изисква и световен етос”⁵. Изграждането на световен етос ще обедини в културно отношение света, но пък биха се създали условия за преодоляване “сблъсъкът на цивилизациите” по С. Хънтингтън.

Привържениците на световния етос считат, че “двете типични модерни антагонистични обществени системи комунизъм (социализъм) и капитализъм (либерализъм) трябва да бъдат разглеждани като безнадеждно компроментирани и надраснати... Постмодерността се стреми към една нова световна констелация и нов основен консенсус от интегриращи се хуманни убеждения... установяването на едно цялостно мислене, което да направи възможно **балансирането между европейско-американското и азиатското мислене...** и постигане на равновесие между рационалните и емоционалните, както и естетически тенденции у човека... изисква се цялостна (“холистична”) визия за света и за човека в неговите различни измерения”⁶ и преди всичко между природно-биологичното и духовното му измерение. Смята се, че кризата дава шанс в това отношение – да се търси нов следмодерен път.

¹ Търоу, Л., Бъдещето на капитализма..., с. 17.

² Цит. по: Великите мислители на Запада, С, 2003, с. 34.

³ Пак там, с. 850.

⁴ Генон, Р., цит. по: Сборник работ западных философов XX-XXI век – Апокалипсис смысла, изд. “Алгоритм”, Москва, 2007, с.с. 134 и 154.

⁵ Кюнг, Х., цит. съч., с.с. 29, 37, 38 и 39.

⁶ Пак там, с.с. 29, 37, 38 и 39.

Етосът и моралът се превръщат в първостепенна необходимост на фона на обстоятелството, че “ние... глобализирахме пороците си (много) по-бързо, отколкото добродетелите си... (и) ексцентрични идеи завладяват нашата култура днес... изпълнителни директори, шефове на финансови отдели, анализатори на фондовата борса лъжат най-безсрамно от първите страници на световната преса”¹; “продажността на политиците” (по А. Мороя), която върви успоредно с “неморалността на бизнеса”, в случая е пощадена от сем. Тофлър.

Не трябва да се забравя, че “престъпността, наркоманията и ниския морал (провокирани не на последно място от пазарния фундаментализъм – ВС) са пагубни за гражданското общество”².

Нека подчертаем, че фаворизирането и абсолютизирането на пазара води в края на краищата до т.нар. **социален дарвинизъм**, до приложението на теорията на Ч. Дарвин (заимствана от Х. Спенсър) за естествения подбор на видовете към хората и социума като цяло, а следователно и до преклонението пред природно-биологичното начало и същност на човека, до дехуманизиране, аморализиране, варваризиране, зоологизиране и/или овълчаване, респ. до милитаризиране на отношенията между хората, до формулата “всичко е бизнес, бизнесът е война” за пари, власт, влияние, признание, привилегии, хедонистичен и луксозен начин на живот тук и сега и на всяка цена.

Редица автори квалифицират фундаменталния либерализъм като утопизъм, а известният Сб. Бжежински - като “тип утопизъм, защитаващ един твърде своеобразен икономически процес без оглед на моралните последици... Подобна защита напомня

дарвиновата теория за оцеляване на най-приспособилите се видове... Всичко това противоречи на елементарната представа за социална справедливост”³. За либералния “тип утопизъм” са характерни, според Сб. Бжежински, “заклинания с понятието пазар”, “риторика и ценности, ориентирани консумативно”, “морално объркване”, “глобална криза на духа”, “духовна празнота”... “морална криза и духовен упадък”; той (Сб. Бжежински) дори обявява “холивудските филмови и телевизионни продуценти за културни разбойници”⁴.

Аналогични на оценките, изводите и квалификациите на цитирания Сб. Бжежински се срещат все по-често в литературата и то не само светската, но и религиозната такава. Ето някои от тях и то не на друг, а на сегашния папа Бенедикт XVI. Той констатира, че “парите и богатството се превръщат в мяра за всичко... хората се превръщат в стока... отчуждават се... настъпва морално разпадане... духовна пустота... разрушаване на съвестта... целият морал на църквата, цялата духовна и антропологична концепция на християнството, вече не намира съответствие и разбиране в днешния западен свят, където моделът на либералния пазар налага своите непреклонни закони на всички аспекти на живота”⁵, т.е. животът се превръща в тотален пазар, чието единствено божество са парите (“златният телец”). С други думи пазарът заменя безтелесния небесен бог с живия материален земен бог – „златния телец” и по такъв начин комерсиализира и “убива” духа, културата.

Бихме искали да изтъкнем, че освен словесно-критичната характеристика на

¹ Тофлър, Алвин и Хайди, Революционното богатство, изд. „Обсидиан”, С., 2007, с.с. 125, 179 и 180.

² Пак там, с. 23.

³ Бжежински, Сб., Извън контрол..., с. 83.

⁴ Бжежински, Сб., цит. съч., с.с. 65, 66, 72, 78, 79 и 81.

⁵ Вж.: Тесоре, Д., Рацингер: въведение. Нравствените, политическите и религиозни възгледи на Бенедикт XVI, изд. “Сиела”, С., 2007, с.с. 41, 46, 71, 115, 116, 119, 129, 130, 131, 169, 180.

духовно-културната криза тя има и художествена интерпретация. В случая имаме предвид гениалното хрумване на българския карикатурист К. Драгостинов, реализирано от в. "Стършел". То е следното: В широкоизвестната картина на Л. да Винчи, която изобразява човек, застанал в кръг в изправен ръст, разтворени крака и вдигнати нагоре разперени ръце, Драгостинов е показал (в своята карикатура) как в кръга е започнала да се настанява маймуна, която изтиква човека от него. На карикатурата е показано, че (за сега) и човекът и маймуната са с по единия си крак в кръга, а с другия – извън него... Борбата продължава...

Общо взето религията векове наред се е стремяла да наложи и утвърди вярата в небесния, респ. духовния Бог. Христос дори е обещавал да изгради Божие царство на земята, но в края на краищата се установява царството на материалния бог – "златния телец" – парите. По известни причини религията и църквата започват да губят своите силни позиции от средата на 19 век и почти се маргинализират. По такъв начин човекът започва да губи своя абсолютен духовно-морален еталон и алчно да се стреми към земния му "конкурент" – абсолютният материален еталон, лишен обаче (окончателно през 1971 г.) от своя "златен ореол" – златния стандарт. Фр. Ницше дори обвини Бог за мъртъв, а Ф. Достоевски уточнява, че вече всичко е позволено.

Опасността от загубването на морално-духовния Абсолют е оценявано негативно дори от атеисти и критици на църквата, какъвто е например Волтер. Той казва, че ако нямаше Бог, е трябвало да бъде измислен, за да има кой да изпълнява функцията на духовно-морален Абсолют. Аналогични са мотивите и на Им. Кант да формулира своя морален императив, защото е убеден, че без духовност и морал човешкото общество се обезсмисля.

Все пак обаче материалният еталон остана със свой непълноценен

заместител – декретните или политически пари – "кръгли икономически нули" (по М. Фридман), но се срещат привърженици и поддръжници за възстановяването на Абсолюта – измерител на всички материални неща – златния стандарт, макар че възможностите в това отношение са нищожни (поне за сега).

Един от изявените привърженици на златния стандарт Хари Шулц пише: „Именно златният стандарт принуждаваше нациите (и техните правителства – ВС) да спазват определена граница на дълговете, разходите и социалните планове. Именно около тези ограничения се създадоха разумни модели на поведение и те повлияха на всички. Хората бяха почестни, по-морални, по-хуманно настроени... (след отпадането на златния стандарт) вече няма никакви граници на действията и диктата на правителствата... Парите са стандарт, който се просмуква във всички области на човешката дейност... Колкото повече се увеличава несигурността на парите, толкова повече расте и покварата. Ако имаме златен стандарт, щяхме да имаме и златен човешки стандарт! Двете са неразривно свързани¹.

„Първият кейнсианец“ Джон Лоу, който през 1716 г. се е опитал да спаси френското кралство от фалит чрез масовото емитиране на необезпечени пари, се е аргументирал с недостига на злато, което Дж. М. Кейнс обяви за „варварска реликва“, която през 1971 г. бе окончателно демонетизирана.

Промяната в статута (ако може така да се каже) на двата Абсолюта (духовния и материалния) несъмнено има определено отношение към съвременната фундаментална или тотална социална криза.

Една от особеностите на пазара, според Л. Търоу, е, че той произвежда невероятно големи неравенства, които

¹ Цит. по: Липс, Ф., Конспирацията срещу златото, изд. „Дилок“, С., 2006, с. 328-330.

многократно надвишават т.нар. от него коефициент на интелигентност.

Така например през 1910 г. средният доход на най-богатата държава е бил около три пъти по-голям от средния доход на най-бедната страна; през 60-те години “ножицата” се разтваря до 30 пъти, а през 90-те – до 150 пъти; през 2006 г. разликата в БВП на глава от населението на първите 10 най-богати и първите 10 най-бедни държави е вече към 300 пъти, а само между най-богатата държава Люксембург и най-бедната такава – Бурунди – над 700 пъти!¹ В национален план разликите са аналогични, дори по-драстични.

Затова “никой не знае със сигурност какво ще се случи в нашето общество, ако неравенството продължи да се увеличава, а реалните доходи на повечето семейства продължат да спадат”²; цитираният Търоу изразява своето неудовлетворение от агресивната алчност, която, разбира се, не е нещо ново. Още в библейските времена Св. Павел е установил, че “коренът на всяко зло е любовта към парите”³. Друг голям авторитет на християнството и християнската църква Св. Августин Блажен (III в.) е видял “коренът на цялото зло в алчността”⁴. И Св. Т. Аквински подчертава, че жаждата на пари няма предели. Следователно коренът на злото, според цитираните светци, а и според юдео-християнската традиция, е в **алчността за пари**, която е присъща преди всичко на природно-биологичната същност на човека с “покварена душа” (по Христос) или “непозитивен дух” (по Далай Лама). Нещата обаче се усложняват, ако се приеме тезата на Фр. Шелинг, че “духът е невидима природа, а природата е

видим дух”⁵. Алчността обаче си остава присъща само за видимата природа.

Парадоксът е, че освен за човека алчността не е присъща за останалите животински видове, за които се счита, че имат само външна (видима) природа. Това означава, че тя (алчността) има определена връзка с вътрешната (невидимата или духовната) природа на човека, която провокира не само “добро”, но и “лошо” или “зло”, което за съжаление има твърде много конкретни проявления. Едно от тях е алчността преди всичко за универсалната форма на богатство – парите, срещу които би могло да се придобие (почти) всичко желано. Тук бихме искали да отбележим, че пазарната среда е твърде благоприятна почва за алчността.

Една даоистка притча обаче ни успокоява, че парите не са всевластни и всесилни и щастието не е в тях. Тя е следната: “Един ученик попитал учителя: “Вярно ли е, че щастието не е в парите?”. Учителят отговорил, че това е напълно вярно и е лесно да бъде доказано. Защото с пари можеш да си купиш легло – но не и сън; храна, но не и апетит; лекарства – но не и здраве; слуги – но не и приятели; жени – но не и любов; жилище – но не и домашно огнище; развлечение – но не и радост; учители – но не и ум. И споменатото далеч не изчерпва списъка”⁶. Вярно е, че парите не са гарант за щастие, но безпаричието обикновено е свързано с беди.

Изводът, който може да се направи от предходното изложение е, че макар зад крайния либерализъм да стоят мощни сили, критичното отношение към него се разширява и засилва; налице е, би могло да се каже, и самокритично отношение, дори самокорекция на парадигмата му след настъпването на глобалната финансово-икономическа криза. Все пак обаче “свободният пазар и капиталистическата система се

¹ Данните са от: Дракър, П., Мениджмънт за бъдещето, изд. “Карива”, Варна, 1997, с. 87; Бжежински, Сб., цит. съч., с 187 и Der Fischer Weltalmanach, Fr. am Mein, 2009, s. 536-539.

² Търоу, Л., Бъдещето..., с. 408.

³ Библията, Тимотей 6:10.

⁴ Блажени, Св. Авг., За Божия град, С., 2005, с. 42.

⁵ Цит. по: Булгаков, С., Н., цит. съч., с. 59.

⁶ Най-известните Дао-притчи, изд. “ЛИК”, С., 2008, с. 71.

характеризират не само с липсата на духовност, но и с една антидуховна гледна точка¹ в условия, при които и “справедливостта (дори духовността като цяло – ВС) би могла да бъде и бива приватизирана² и комерсиализирана.

“Социализмът, според Л. Търоу, е бил изобретен скоро след капитализма като лекарство срещу видимите му недостатъци³. Бедата е, че капитализмът абсолютизира индивидуалните ценности, пренебрегвайки социалните, а социализмът абсолютизира социалните, а пренебрегва индивидуалните. Фундаменталният баланс между едните и другите, а така също и между природно-биологичната и духовно-душевната същност на човека, между индивидуалния и социалния “Аз” е силно нарушен и би могъл да се възстанови върху основата на традиционните за източните религии и философии идеи за “средния (благородния) път” и за “универсалната хармония”. В случая не е без значение да се изтъкне, че не само привържениците на световния етос, но и самият папа Бенедикт XVI смята, че “религиозният избор... в крайна сметка ще бъде между азиатската религиозност и християнската вяра”⁴.

Струва ни се, че всеки обективен научен анализ би довел до нашия краен извод, ако се изхожда от фундаменталното изискване, че целта на човечеството е усъвършенстването на човека като той винаги бъде само и единствено цел и никога не се използва като средство или инструмент. За съжаление обаче историческият опит трудно може да потвърди красивото фундаментално изискване. Тук само ще припомним, че А. Тофлър (в “Трусове във властта”, с. 486) говори за “нов

кадифян колониализъм”, а по аналогия би могло да се говори и за “ново кадифяно робство”. Както казва Гюте, “никои не са по-безнадеждно поробени от онези, които фалшиво вярват, че са свободни”, а Русо констатира, че хората се раждат свободни, а се оказват оковани във вериги.

Дали пък фаталният момент не е бил още в изкушението на първочовеците Адам и Ева да вкусат от забранения плод на дървото на познанието, за което с проклетие са изгонени от Едемската градина или рая. Така несъвършените първочовеци са били обречени да изградят несъвършено земно общество, орисано на “вечна” борба (“война”) между доброто и злото и неговите носители. Обикновено се счита, че доброто и злото, както и неговите субекти са различни. Още древноиндийските философи обаче са установили, че “доброто и злото са едно и също и това, което е било добро за едни, за други е зло, дори за един и същи човек (едно и също нещо) бива понякога добро, понякога зло”⁵.

От тази гледна точка става безсмислена многовековната дискусия относно това дали изначално човекът е добър или изначално е лош. Или както сполучливо е казал средновековният арабски философ Омар Хайям “човекът в огледалото на природата е многолик (или поне двулик – ВС), той е нищожен, но и той е безмерно велик”. Някои считат, че това зависи от конкретните условия и ситуации, т.е. в благоприятни условия и ситуации човекът е добър, и обратно, но като че ли у едни хора преобладава доброто (величието), а у други – лошото (нищожеството). Важна, според неизвестен древен китайски философ, е и гледната точка или позицията от която се изхожда при оценяване на нещата, доколкото “различните неща по различен начин

¹ Badow, D., Kapitalism and Christiany, цит. по Кръстева, Отношението на християнската църква към стопанския живот, сп. “Икономическа мисъл”, кн. 6/2001, с. 133.

² Търоу, Л., Бъдещето на капитализма..., с. 408.

³ Пак там, с. 16.

⁴ Тесоре, Д., цит. съч., с. 71.

⁵ Цит. по: Шахин, В. К., Первые философы Индии, изд. “Ладомир”, Москва, 1997, с. 195.

виждаш ги ти, оттук (ти) изглежда светъл мрака, оттам (ти) тъмнее светлината”.

Безспорно е обаче едно, че “несъвършеният човек е обречен да живее в несъвършено общество”¹, но и да се бори за усъвършенстването му или за спасението му от “умиращата култура и загиващите ценности, от вонята наоколо на декаданс”², от т.нар. икономоцентризъм и антидуховност.

Бъдещата алтернатива, според някои автори, е “постчовекът...”, при който вече няма да бъде възможно да се говори за “човешки вид”³ – перспектива, която едва ли би зарадвала хората. Джордж Сорос вероятно пресилено твърди, че “пазарният фундаментализъм днес е по-голяма заплаха за отвореното общество, отколкото която и да било тоталитарна идеология”⁴, но без колебание можем да застанем зад П. Бюканан, в смисъл, че “пазарът трябва да бъде принуден да работи за човека, а не обратното”⁵, освен ако не му се поставят скрити за обществото цели, примерно да приведе в съответствие броя на населението върху земята с необходимите за нормалния му живот природни ресурси, каквото изискване предявяват т.нар. радикални еколози...

В заключение бихме искали да кажем: Исторически факт е, че реалният социализъм безславно се саморазпадна, а теоретичната му основа – марксизмът – невероятно силно се обезцени. Победилит и заменилит го агресивен либерализъм, с претенции за „чист капитализъм”, от своя страна „тотално се провали”⁶. Така спонтанно се натрапи въпросът: А сега накъде? Отговорът на

този въпрос е даден преди много векове от древните азиатски религии и философии – (към) „средния (благородния) път”, адекватен на „глобалната хармония”. Известно е, че след Втората световна война бе направен опит за реализация на негово подобие, но правоверните „леви” го обявиха за форма на капитализъм, а правоверните „десни” – за форма на социализъм. Някой би казал, че всичко това е резултат на неразумна идеологическа конфронтация, но да не забравяме, че тя е резултат и/или последица на/от обективни социално-икономически реалности и свързаните с тях все по-неравностойни икономически и политически сили. Натрупали са се множество и с невероятна сложност и трудност проблеми, което е превърнало съвременния „нов свят” в „нов ад”, според френските философи Е.М. Чора и Р. Годон⁷. Впрочем светът винаги е бил „рай” за едни и „ад” за други, без разбира се казаното да се абсолютизира. Теорията и историческият опит са доказали, че физическите и преди всичко интелектуалните възможности на хората са различни, което обуславя и тяхната социално-икономическа диференциация; Л. Търоу използва понятието коефициент на интелигентност (КИ), но бедата е, че реалните социално-икономически различия надминават многократно КИ. Така че става дума по същество за подобряване условията на „ада” и ограничаване на „екстрите” в „рая”, метафорично казано, т.е. за възстановяване на нарушените от човешката алчност, ненаситност и самолюбие дуалистично-диалектически “ин” и “ян” пропорции и съотношения и преди всичко между природното и духовното начала у човека.

¹ Дал, Р., Демокрацията и нейните критики, изд., “КХ”, С., 2006, с. 73 и 117.

² Тофлър, Алвин и Хайди, цит. съч., с. 340.

³ Кueva, М., Когато битове, атоми, неврони и гени образуват БАНГ, в. “Монд дипломатик”, от м. октомври, 2009, с. 22.

⁴ Цит по: Линдси, Б., Глобалният капитализъм, изд. “Д. Яков”, С., 2006, с. 16.

⁵ Пак там, с. 16.

⁶ Маринов, В., Относно глобалното управление на международната икономическа система, Годишник на УНСС, 2009, с. 175.

⁷ Цит. по: Апокалипсис смисла, сборник работ западных философов XX-XXI веков, философский бестселър, изд. „Алгоритм”, Москва, 2007, с.с. 55, 56, 61, 62, 211 и 230.

доц. д-р ПЛАМЕН ПЪЧЕВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, БЛАГОЕВГРАД

РАЗВИТИЕ НА ОДИТА В БЪЛГАРИЯ

DEVELOPMENT OF AUDIT IN BULGARIA

Associate Prof. Dr. PLAMEN PATCHEV

SOUTH-WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: The paper analyse in brief the development and the characteristics of the audit profession in Bulgaria. The editor's idea has been just to stress some main aspects of the revival of the audit activity after the reforms in the country after 1989.

In the Balkans, the tradition of accounting doesn't date back too long ago. The auditing profession birth came naturally as a requirement of the new processes undertaken after the 90's. The independent external financial control (as synonymous to the term "independent external audit" wording such as "audit", "independent financial control", "external independent audit" etc. shall be understood) was introduced in Bulgaria back in 1931 by a special Law for the establishment of CPA (certified public accountants) Institution. By this law, at a comparatively early stage of the country's capitalist development the function of independent financial control was introduced. After the end of World War II, Bulgaria was included in the countries under the sphere of influence of the former USSR and the economy became centrally planned. Back in 1948, in the first post-war Law on Accounting, the function of the auditor was revoked, the Institution was closed down and its property nationalized.

The radical change of the economic system since 1989 necessitated the introduction of mechanisms for the management of the newly built market economy. Back in 1991, a new Law on independent financial control was logically restored and, again, by tradition, an Institution of the certified accountants was established.

Accountancy was adopted, which was the second of its kind specialized legislative act in the country's new history after the above mentioned pre-war law. Through this Law, independent financial control was logically restored and, again, by tradition, an Institution of the certified accountants was established.

The "transformation" of the certified chartered accountant's competences in the field of audit is defined in Art. 20 of the Law on Independent Financial Audit. According to this law, a certified chartered accountant acquires the right to sign the Auditor's reports and to express an opinion on the company's financial reports only after he has at least one year of professional experience at a specialized audit firm or at a company of a registered auditor and after he is registered in the special Register of Auditors in Bulgaria. This register is established, maintained, and controlled by ICEA.

Once registered in the Register of their profession, the auditors are granted an individual number and a seal. The names of the respective experts and specialized companies are published in the official gazette of Bulgaria and have the right to work, if such right is not disputed by court proceedings or by other serious professional collisions – one year.

According to latest data (from 2010), 141 companies and 596 physical persons – certified chartered accountants and auditors, registered in ICEA, have the right to carry out independent external financial audit in Bulgaria.

Keywords: Bulgaria, Audit profession, History of audit, Rules and low regulations, Competences of auditors, Requirements for the audit profession. Professional organizations, International contacts

Независим външен финансов контрол [1] в България е възникнал още през 1931 г. чрез специален Закон [2] за учредяване на Институция на заклетите експерт-счетоводители. Чрез този Закон

в страната се въвежда - на един сравнително ранен етап на нейното капиталистическо развитие - самата функция на независимия финансов контрол. Тъй като обаче след края на

Втората световна война България е включена в състава на държавите, преминали към сферата на влияние на бившия СССР и въвели централно-планирана икономика, още през 1948 година, в първия следвоенен Закон за счетоводството, функцията на одитора е отменена, а самата Институцията е закрыта и имуществото и - одържавено.

Началото на прехода към плуралистични демокрации и пазарна икономика в Източна Европа бе извършено след разпада на Световната социалистическа система и след конституционното отменяне на ръководната хегемония на комунистическите партии. В България това стана през ноември 1989 г.

Коренната смяна на икономическата система наложи и въвеждане на съответните механизми за управление на новоизграждащата се пазарна икономика. Още през 1991 г. бе приет нов Закон за счетоводството^{3/}, който е втори по ред специализиран нормативен акт в новата история на страната след упоменатия по-горе предвоенен Закон. Чрез въпросния Закон логично бива възстановен и независимия финансов контрол и отново по традиция бе учредена и Институция на дипломираните експерт-счетоводители.

Същата година Министърът на финансите утвърди и съответен „Правилник за дипломираните експерт-счетоводители“. За да се осигури приемственост във функцията на независимия финансов контрол бе прието, че всички лица, притежаващи предишен документ за правоспособност на заклет експерт-счетоводител, имат правото да получат и Диплом на експерт-счетоводител по смисъла на новия закон. Такова право имаха към времето на тази регулация обаче само 6 лица в страната, които бяха придобили своята правоспособност през периода 1931-1948 г. Според новия Правилник правото да се придобива квалификацията „Дипломиран експерт-счетоводител“ е легитимирано единствено чрез нарочна

проверка на знанията (изпит). В тази връзка със Заповед на Министъра на финансите от м. октомври 1991 г. Първата изпитна комисия за избор на следващите български дипломирани експерт-счетоводители бе съставена само от чужденци. Нейн Председател бе Пол Рутеман от Великобритания, член на ръководството на Европейската федерация на експерт-счетоводителите, участник Жилберт Желард от Франция – директор в Ордена на експерт-счетоводителите на Франция и секретар – Джон Уорн, консултант в Института на експерт-счетоводителите на Англия и Уелс.

Министерството на финансите покани 20 изтъкнати български специалисти в областта на счетоводството да се явят на изпит пред тази Първа Комисия. Явяват се обаче само 10 от поканените, а успешно на изпита се представят едва 8 от тях.

Веднага след това първите новодипломирани експерт-счетоводители формират и състава на Националната българска изпитна Комисия. До края на 1991 година общото количество дипломирани експерт-счетоводители в България, включващо експертите с дипломи преди 1948 година, новодипломираните от Международната изпитна комисия и такива, сертифицирани от първата българска Национална изпитна комисия, състави 53 души.

В края на годината (на 16 дек. 1991 г.) 38 дипломирани експерт-счетоводители създават първата собствена професионална организация – Асоциация на дипломираните експерт-счетоводители (АДЕС). Тя е регистрирана като Сдружение с нестопанска цел с главна уставна задача „да формира, развива и усъвършенства професията на дипломираните експерт-счетоводители“ [4].

Още със самото си създаване Асоциацията се насочва главно към сертифициране на професионалната компетентност на експерт-

счетоводителите, тъй като за да може да извършва одит по Закон, дипломираният експерт-счетоводител трябва да е вписан в специален регистър, воден от специално създадена за целта институция, да отговаря на определени изисквания и условия и постоянно да ги поддържа. Докато съществува, на Асоциацията са вменени упоменатите функции от държавен орган в лицето на Министерство на финансите. В годината след своята регистрация по линия на Асоциацията са проведени две изпитни сесии и след това до края на 1995 година – още шест, вследствие на които са дипломирани десетки експерти с най-висшата и изискуема по Закон професионална пригодност. АДЕС води и Регистъра на дипломираните експерт-счетоводители с одиторска провоспособност.

През 1994 година Асоциацията издава разработената от български експерти, но с широко отчитане на световния опит брошура „Ръководство за одитиране“, което става първото систематично професионално ръководство за одит в България. Високата степен на интернационализация в дейността на тази структура личи и от факта, че веднага след създаването си Асоциацията установява активни връзки с някои от водещите организации за одит в развитите пазарни икономики – предимно във Франция и Великобритания, участва в Проекти по програма ФАР, организира Международни научни конференции и т.н.

Тъй като през 1996 г. влизат в сила изменения на Закона за счетоводството, в тях- вече в нормативна форма - официално е регламентирано създаването на специална институция – Институт на дипломираните експерт-счетоводители (ИДЕС). Тъй като по Закон на този Институт са възложени същите функции, каквито до този момент доброволно и като нестопанска организация е изпълнявала и АДЕС, в професионалните кръгове и в

ръководството на Асоциацията бива решено всички активи и пасиви на Асоциацията и цялото нейно натрупано до момента ноу-хау да премине до края на 1997 към ИДЕС. Асоциацията бива закрыта доброволно и безкнофликтно с Решение на Софийски градски съд през декемри 1997 г. С този акт всъщност АДЕС се трансформира в нова структура с аналогични функции, която обаче вече съчетава не само доброволната инициатива на членовете, но и законовите постановки.

Учредяването на ИДЕС е предвидено в чл. 53 на допълнения Закон за счетоводството. По Закон целта на тази Институция е да „организира и ръководи методически и методологически дейността на своите членове и на другите експерт-счетоводители и да осигурява упражняването на професията им в интерес на обществото“. Важното значение на Институцията и на професията на одитора за държавата личи от това, че в преходните и заключителни разпоредби на Закона за счетоводството Министърът на финансите се задължава в едномесечен срок след влизането в сила на нормативните поправки, да назначи със своя Заповед временен Председател на ИДЕС, който да подготви учредителното събрание.

Институцията е регистрирана през 1996 г. като Професионален съюз – юридическо лице с нестопанска цел. По Закон в него доброволно членуват дипломирани експерт-счетоводители, след като тяхната квалификация надлежно бъде сертифицирана по определения ред. Структурата на ИДЕС е стандартна за обществена организация – висш орган на Институцията е нейното Общо събрание, което приема Устава, Професионално-етичния кодекс и избира ръководството на организацията. Управителният съвет ръководи ИДЕС в периодите между Общите събрания. Начело на УС бива избран Изпълнителен директор и заместници, които осъществяват оперативното

ръководство. Контролът върху дейността на цялата организация и ръководството и се упражнява от Контролен съвет. Към ИДЕС функционират още Съвет по професионална етика, Съвет по качеството на одиторските услуги и Дисциплинарен съвет.

Понякога ИДЕС има Централна и 4 регионални организации в София. Други 8 негови регионални структури функционират на територията на цялата страна. Регионалните организации си избират собствено ръководство и са независими в своите текущи решения, като спазват обаче Устава на ИДЕС.

Тъй като ИДЕС има представителни функции за професията на експерт-счетоводителите в България, той е основен партньор на сходни съсловни международни организации. Така, той има дългосрочни договорни отношения за делово сътрудничество с Международната Федерация на счетоводителите IFAC (от средата на 90-те години), с организацията „Партньорство за развитие на счетоводството в страните от Югоизточна Европа“ SEEPAD (от 1999 г.), с Международната федерация на експерт-счетоводителите- франкофони FIDEF (от 2002 г.), с Европейската Федерация на счетоводителите FEE (от 2002 г.), с Федерацията на експерт-счетоводителите от средиземноморските страни FCM (от 2003 г.) и с някои други.

По-горе споменахме, че по Закон в България, правоспособни одитори могат да бъдат само дипломирани експерт-счетоводители, регистрирани в съответната институция – в случая ИДЕС.

По тази причина основните насоки в работата на ИДЕС са регулирани подробно в Закона за независимия финансов одит 5/. Въпросният Закон е в сила от началото на 2002 г., макар, че за периода на неговото действие многократно е изменян и допълван. Последните промени са от 2008 г., като сега се обсъждат нови такива [6].

Според последните редакции на Закона за независимия финансов одит, ИДЕС организира и ръководи професионалната дейност на своите членове като за тази цел изпълнява следните функции:

- Организира и провежда изпитите за получаване на Диплома „експерт-счетоводител“;

- Регистрира одиторите, които притежават съответните професионални качества и формална правоспособност;

- Организира и провежда различни курсове и семинари за повишаване на квалификацията на членовете и на всички заинтересовани лица;

- Организира обучения на членовете си чрез взаимодействие с Университети;

- Издава собствено списание, учебни наръчници и научни трудове, тематично свързани с развитие и подпомагане на професията;

- Утвърждава и прилага система за контрол върху дейността на членовете;

- Разработва и усъвършенства правилата за изпълнение на професията;

- Контролира качеството на работата на членовете;

- Изготвя годишен Отчет за цялостната дейност на членовете пред новосъздадената през 2008 Комисия за публичен надзор над одита. Тази Комисия е обществен орган на бюджетна издръжка и всъщност представлява опит на държавата на контролира качеството на одита на най-високо държавно ниво.

Що се отнася до определението на самата одитна дейност, то в България според регламента в нормативната база, „независим финансов одит“ е „одитът на Годишни финансови отчети или Консолидирани финансови отчети, когато това се изисква от действащото законодателство, с изключение на одита на Финансови отчети, извършван от Сметната палата“. От своя страна пък понятието „независим финансов одит“ се определя като „съвкупност от необходими и взаимосвързани процедури, определени от

Международните одиторски стандарти, въз основа на които се изразява независимо мнение относно достоверността във всички аспекти на същественост на финансовите отчети, изготвени в съответствие с българското счетоводно законодателство”.

Понятието „същественост” всъщност изразява целите и принципите на независимия финансов одит. В нормативната база тези цели са формулирани, както следва:

- Изразяване на независимо мнение на финансовото състояние на предприятието;
- Изготвяне на становище по отчетения финансов резултат на предприятието;
- Извършване на експертиза за паричните потоци и промените в тях;
- Анализ на собствения капитал на предприятието и настъпилите промени в него за даден отчетен период (най-често – година).

Резултатът от дейността на регистрирания независим одитор е изготвянето по установен ред на Одиторски доклад. За вида и формата на този документ има предписания в Закона. Освен изискването одиторските доклади да се изготвят в съответствие с Международните одиторски стандарти, то останалите минимални изисквания към тях включват, освен това:

- Въведение, идентифициращо Финансовите отчети – предмет на независимия Одит;
- Описание на обхвата на Одита и стандартите, в съответствие с които той е изготвен;
- Становище на Одитора, което отразява мнението дали отчетите са изготвени вярно, точно и съгласно предписанията;
- Въпроси (неясноти), които Одиторът поставя, без да дава обаче собствено становище;
- Становище за съответствието между Доклада на одитора и представения за одитиране Финансов отчет.

Като изхожда от принципа за експертиза, базирана на „вярна и честна представа” за фактите, данните и обстоятелствата, с които борави в своята дейност, одиторът може да изрази своето експертно мнение по три начина. Той може да изрази „мнение с резерви”, „мнение без резерви” или просто да откаже одиторска заверка на документите, предоставени му от неговия клиент. Последната клауза до голяма степен предоставя професионална свобода на експертното волеизявление на одитора, което го прави зависим единствено от професионалните принципи на професията и нейния висок обществен морал.

Тъй като в българския Закон се дефинира само най-общо понятието „Международни одиторски стандарти”, то по-пряката обвързка с международната одиторска практика може да бъде разглеждана като продължаващ процес на сближаване и нагаждане. Независимо от това обаче в българската одиторска практика се вземат изцяло под внимание постановките на Осма Директива на ЕС за одита (отк 2005 г.), както и са внедрени изискванията на 43 Директива на ЕС (2008 г.) по тази проблематика. Наред с инфилтрирането в нормативната база и в одиторската практика в България на основните предписания по линия на ЕС, в ход е цялостна интеграция между вътрешните подходи с водещите външни „добри практики”. Така, функциониращият към ИДЕС Съвет по професионална етика напр. прилага етичните принципи, приети от Международната федерация на счетоводителите изцяло и без изменения. Тези принципи предполагат един Одитор в България да бъде независим, обективен и безпристрастен, професионално компетентен, да работи конфиденциално, да изпълнява функциите си с необходимото професионално поведение, да бъде

почтен, да познава и прилага професионалните стандарти в работата си и да бъде лично отговорен за изразеното от него мнение. Тъй като обаче в стопанската практика съществуват и Национални счетоводни стандарти, то – както и навсякъде по света – няма тотално припокриване между националните и международни стандарти – също и между понятията „Международни одиторски стандарти“ и съществуващи одиторски практики. Трябва обаче да отбележим, че тенденцията на сближаване както на нормативните документи, така и на практическите подходи, в дейността по идитирането в България е ясно изразена.

Предвид членството на България в Евросъюза в Глама четвърта на Закона са подробно регламентирани условията за придобиване на правото на правоспособност на дипломирани експерт-счетоводители, съотв. на регистрирани одитори от граждани и фирми от държави-членки на ЕС. Законът обаче допуска и дейност като независим одитор на територията на България и на експерти от трети страни.

Всъщност, „трансформацията“ на компетенциите на дипломирания експерт-счетоводител в експерт по одитиране е точно дефинирана в чл. 20 на Закона за независимия финансов одит. Според нормативния текст един дипломиран експерт-счетоводител придобива право да подписва Одиторски доклади с мнение върху Финансовите отчети на предприятието след една година професионален стаж в специализирано одиторско предприятие /одиторска фирма/ или в предприятие, собственост на регистриран одитор и след като той бъде вписан в специален Регистър на Одиторите в България. Както споменахме по-горе, този регистър се създава, поддържа и контролира от ИДЕС.

Следователно, регистрираните по надлежния ред одитори в България могат да упражняват изключителните права на своята професия по три начина

– пряко, чрез работа в специализирано одиторско предприятие или чрез собственост върху такова предприятие.

Включени веднъж в Регистъра на професията си, одиторите получават индивидуален номер и печат. Имената на съотв. експерти и специализираните фирми се публикуват в официалния вестник на българската държава („Държавен вестник“) и имат право да работят – ако това право не бъде оспорено чрез съдопроизводство или чрез други сериозни професионални колизии – една година. Сред изтичането на тази година регистърът се подновява и експертите и фирмите без колизионни случаи в дейността си получават правомощия за дейност и през следващата година и т.н. Междувременно, от регистъра „изпадат“ тези, които нарушат правилата, починат и т.н. В същото време в него се включват новодипломирани и/или новосертифицирани (оправомощени) лица и фирми.

По последни данни за 2010 година, право да извършват независим външен финансов одит в България имат 596 физически лица – дипломирани експерт-счетоводители и регистрирани в ИДЕС одитори [7]. Тъй като в ежегодно публикувания през м. март подробен списък се посочват и номерата на техните регистрационни, то от последните данни личи, че в България са издадени общо 664 удостоверения за одиторска правоспособност. Това означава, че за изминалия от публикуването на специалния закон осемгодишен период (т.е. от 2002 до 2010 г.) до този момент около 60 лица са починали, лишени са от правоспособност или са се отказали да упражняват своята правоспособност.

В същата официална публикация са посочени и специализираните одиторски фирми, регистрирани и оправомощени според Закона да извършват одит и да ползват регистрирани одитори като наемни експерти. Тези фирми през м. март 2010 година са 91 при издадени документи за правоспособност общо за

периода от 2002 г. до 2010 г. на 141 фирми. Това от своя страна значи, че и в този случай 50 фирми са прекратили дейността си, лишени са от

правоспособност или не ползват своите законови правомощия за подобна бизнес-активност.

ПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ:

1/ Като синоними на понятието „независим външен одит“, където то не се употребява така подробно изписано в текста, ще се подразбират формулировки от рода на „одит“, „независим финансов контрол“, „външна независима ревизия“ и т.н.

2/ Вж. „Държавен вестник“, бр. 11 от 1931 г.

3/ Вж. „Държавен вестник“, бр. 4 от 1991 г.

4/ Вж. по-подробно Устав на Асоциацията, ал. 1, чл. 2;

5/ Вж. „Държавен вестник“, бр. 101 от 2001 г.

6/ Вж. „Държавен вестник“, бр. 67 от 2008 г.

7/ Вж. „Държавен вестник“, бр. 21 от 2010 г.

гл. ас. д-р КРАСИМИРА СЛАВЕВА

СТОПАНСКА АКАДЕМИЯ "Д. А. ЦЕНОВ", СВИЩОВ

**СТАТИСТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРОМЕНЕТЕ В ЕКСПОРТНАТА СТРУКТУРА
НА БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1992-2009 ГОДИНА**

**STATISTICAL STUDY OF CHANGES IN EXPORT STRUCTURE OF BULGARIA FOR
THE PERIOD 1992-2009**

Chief Assistant Prof. Dr. KRASIMIRA SLAVEVA

D. A. TSENOV ACADEMY OF ECONOMICS, SVISHTOV

Abstract: In the economy of Bulgaria since 1989 a number of transformations has been undertaken which evoke a range of economic reforms. The change in the organization of the economic processes, the opening of the country to the World and the opportunity for access to the international markets, all these became a reason for structural changes in both production and foreign trade. The foreign trade has become an important gear for achieving of internal and external equilibrium of the national economy. In the modern conditions of integration and globalization, through the foreign trade an increase in the degree of openness of the economy is being achieved.

The objective of the present paper is to empirically research the structural changes in Republic of Bulgaria's export structure of goods for the period 1992-2009.

Key words: export, export structure, structural changes, trend models

В икономиката на България след 1989 г. се извършват редица трансформации, пораждащи значителни икономически реформи. Промяната в организацията на икономическите процеси, отварянето на страната към света и възможността за достъп до международните пазари стават причина както за структурни изменения в производството, така и във външната търговия. Външната търговия се превръща във важен лост за постигане на вътрешно и външно равновесие на националната икономика. В съвременните условия на интеграция и глобализация, чрез външната търговия се осигурява нарастване на степента на отвореност на икономиката.

Развитието на външната търговия в значителна степен се определя от икономическите, природните и демографските особености на страните. Страните, които са с по-малка територия и население, по-бедни на природни богатства и суровини, и имат по-ниска степен на икономическо развитие, са по-силно зависими от външната търговия.

Основните предпоставки за развитието на външната търговия са различията в условията на производството, равнището на технологиите и предпочитанията на потребителите.

Глобализацията и интернационализацията на икономическите отношения пораждат значителни структурни промени във външноикономическите отношения. Отделните национални стопанства се интегрират в световното стопанство и участват в международното разделение на труда чрез външната търговия. С нарастването на външноикономическите връзки нараства отвореността на националната икономика и зависимостта ѝ от процесите, протичащи в световен мащаб. Изследванията във външната търговия се осъществяват в следните направления: установяване на тенденциите в изменението на външнотърговските потоци, анализиране на структурата и настъпилите структурни промени в износа, вноса и външнотърговския стокообмен,

идентифициране на факторните влияния и взаимовръзките във външната търговия, моделиране на външната търговия и др.

Целта на статията е емпирично изследване на структурните изменения в стоковата структура на експорта на Р. България за периода 1992-2009 г.

*

Проблемите, свързани със структурните промени в производството и търговията, са обект на изследване за представителите на различните икономически школи. Съвременните теории за международната търговия акцентират върху изследването на условията на търговия и търговската политика, избора между свободната търговия и протекционизма, различните тарифни и нетарифни ограничения, институционализиране на търговията и др.

В България теоретични и емпирични изследвания в областта на структурните промени в икономиката и външната търговия, са извършени от К. Гатев, Е. Христов, З. Сугарев, Н. Янкова, В. Димитров, Д. Димитров, Л. Димитрова, Г. Минасян, А. Ковачев, А. Тасев, А. Леонидов и др.¹ Промените в страните от Централна и източна Европа разпадането на СИВ, доведоха до

¹ **Гатев, К.** Методи за статистически анализ на икономически и социални структури, София, Наука и изкуство, 1987. **Христов, Е., Н. Янкова.** Структурни различия – факторни влияния и анализ в динамика. Икономическа мисъл, №8, 1986. **Сугарев, З.** Възможности за формализации в теорията за статистическата структура. Статистика, №4, 5, 1978. **Янкова, Н.** Изследване на промените в производствената структура на България. Икономическа мисъл, №6, 1997. **Янкова, Н.** Статистическо изследване на структурни изменения и различия. Академично издателство “проф. Марин Дринов”, 2007. **Минасян, Г.** Измерване и анализ на структурната динамика. Статистика, №2, 1980. **Ковачев, А.** Структура и ефективност на производството. С., 1985. **Тасев, А.** Водещи фактори на външнотърговския стокообмен на Р. България в периода 1988-2003 г. Икономически изследвания, №2, 2007. **Леонидов, А.** Основни проблеми на структурната адаптация на българската икономика. Икономическа мисъл, №5, 1993. и др.

изменение в географската структура на външнотърговските потоци. За идентифициране на състоянието и тенденциите в националната икономика съществено място има изследването на стоковата структура на износа и вноса, с цел разкриване на засилващите се или отслабващите се позиции на отделните стокови групи. Стоковата структура на външната търговия е отражение на състоянието и структурата на националната икономика.

За намаляване различията при отчитането на външнотърговските потоци и свеждането им до няколко относително сравними модела за събиране и агрегиране на данни, са разработени специфични статистически системи – “Обща търговия” и “Специална търговия”.² Събраните първични статистически данни за външната търговия се групират по страни, групи страни, стоки, стокови групи и др., въз основа на статистическите класификации. За нуждите на статистиката на външната търговия са разработени класификации и номенклатури. Висока степен на детайлизация е налице в Хармонизираната система за описание и кодиране на стоките и Комбинираната номенклатура, които се използват основно за митнически цели. За статистически цели те се използват, когато е необходимо детайлно групиране на стоките, като основното класификационно правило е степента на обработка – суровина, непреработена продукция, полуфабрикат, готова продукция.

За анализиране на стоковата структура на външната търговия се използват Стандартната международна търговска класификация (Standard International Trade Classification)³ и

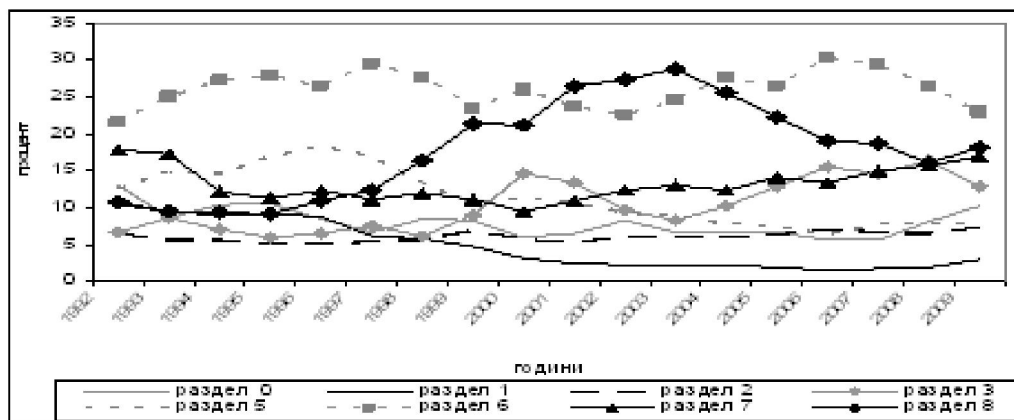
² **Хаджиев, В.** Статистика на външната търговия. Варна, “Наука и икономика” ИУ Варна, 2007, с.15.

³ Стандартната международната търговска класификация е разработена по Инициатива на статистическата комисия на ООН и се използва от 1950 г. Съдържа следните раздели: 0 Храни и живи

Класификацията по широки икономически категории (Broad Economic Categories). Стандартната международна търговска класификация до момента има четири ревизии, като чрез последните тя се доближава до Хармонизираната система за обозначаване и кодиране. Стандартната международна търговска класификация съдържа раздели, категории, групи, позиции и подпозиции. В България външнотърговския стокообмен се структурира според Хармонизираната система от 01. 01. 1992 г., поради което изследването на експортната структура е за периода 1992-2009 г.¹ Третата и четвъртата ревизия на SITC са свързани с Хармонизираната система за обозначаване и кодиране, поради което не се нарушава стоковото съответствие в динамичния ред за експорта. В класификацията по широки

икономически категории (BEC) основен критерий е крайното предназначение на стоките. Най-често тази класификация се използва за анализ на вноса, като групите в нея, са три: инвестиционни стоки; междинни стоки, крайни стоки.

Проследяването на динамиката в стоковата структура на износа на Р. България за периода 1992-2009 г. е по раздели на Стандартната международна търговска класификация (SITC). Изследването е извършено въз основа на данни от статистическите публикации "Външна търговия на България", Статистически годишник и Статистически справочник. През изследвания период настъпват промени в структурата на износа по раздели на SITC и се установяват значителни изменения в динамиката на относителните дялове (фиг.1.), водещи до следните изводи:

животни; 1 Безалкохолни и алкохолни напитки и тютюн; 2 Необработени материали, негодни за консумация (изкл. горивата); 3 Минерални горива, масла и подобни продукти; 4 Животински и растителни мазнини, масла и восъци; 5 Химични вещества и продукти; 6 Артикули, класифицирани главно според вида на материала; 7 Машини, оборудване и превозни средства; 8 Разнообразни готови продукти, невключени другаде; 9 Стоки и сделки, невключени другаде.

¹ Тасев, А. Проблеми при изграждането на база данни от съпоставими динамични редове за анализ външнотърговския стокообмен на България през периода 1988 - 2003 г. Икономическа мисъл, №4, 2006.

Фиг. 1. Динамика на относителните дялове в експорта на Р. България по раздели на Стандартната международна търговска класификация за периода 1992-2009 г.

➤ Най-голям относителен дял в експорта на България има раздел 6: Артикули, класифицирани главно според вида на материала, който през 1992 г. е 21,53%, в следващите години нараства до 30,41% през 2006 г. и намалява до 22,9 % през 2009 г.

➤ значително нараства експорта на стоки от раздел 8: Разнообразни готови изделия, който е 10,76 % през 1992 г. след това нараства до 28,75% през 2003 г. и намалява до 18,13 % през 2009 г.

➤ на минералните горива, масла и подобни продукти (раздел 3) се падат 6,74 % през 1992 г., регистрират колебания до 1999 г. и започват да нарастват като достигат до 16,44% през 2008 г.

➤ относителният дял на химичните вещества и продукти (раздел 5) от 12,6% през 1992 г. нараства до 18,3 % през 1996 г., след което намалява до 6,37 през 2006 г. и започва бавно да нараства през следващите години. Основните причини за снижаване експорта на химически продукти са свиването на производството, непълното натоварване на производствените мощности и преустановяването на производството от редица предприятия от химическата промишленост.

➤ машините и съоръженията (раздел 7) формират 17,92 % от износа през 1992 г., в следващите години намаляват до 9,62 % през 2000 г., отново нарастват и през 2009 г. са 16,99 %.

➤ Относителният дял на храните и живите животни (раздел 0) намалява от 13,12 % през 1992 г. до 5,58 % през 2007 г., след което нараства до 10,33% през 2009 г.

➤ За периода 1992-2009 г. е налице значително намаление на относителния дял на раздел 1: Безалкохолни и алкохолни

напитки и тютюн от 10,46 % през 1992 г. до 2,95 % през 2009 г.;

➤ непреработените материали, негодни за консумация, без горивата (раздел 2) се колебаят между 5 и 8 %;

➤ на животинските и растителни мазнини, масла и восъци (раздел 4) се пада под 1 % през целия период.

Разгледаните изменения на относителните дялове, по раздели на SITC, за периода 1992-2009 г. ни дават основание да изследваме промените в стоковата структура на експорта, чрез следните обобщаващи измерители на структурни изменения: интегрален коефициент на структурни изменения K_S ; евклидово разстояние d ; обобщаващ измерител на структурни изменения, изчислен въз основа на евклидовото разстояние K_d .

Статистическото изследване на изменението на статистическите структури във времето има важно значение за определяне макроикономическата политика, в частност на външнотърговската политика и стратегия. Разгледаните обобщаващи измерители на структурните изменения дават възможност да се установи степента на изменение и да се сравнят структурите през различни периоди.¹ Границите, в които се изменят са в интервала $(0;1)$ за интегралния коефициент K_S и измерителя K_d и в интервала $(0;\sqrt{2})$ за евклидовото разстояние.² Представените обобщаващи измерители на структурни изменения са изчислени при постоянна база 1992 г. (табл. 1.) и при верижна база (табл. 3.).

¹Гатев, К. Методи за статистически анализ на икономически и социални структури, София, Наука и изкуство, 1987, с. 9.

²Янкова, Н. Статистическо изследване на структурни изменения и различия. София, Академично издателство "Проф. Марин Дринов", 2007, с. 22-26.

Таблица 1

**Обобщаващи измерители на структурни изменения в износа на Р. България по
раздели на Стандартната международна търговска класификация за периода
1992-2009 г. с постоянна база**

Периоди	Интегрален коефициент на структурни изменения K_s	Обобщаващ измерител K_d	Евклидово разстояние d
1993/1992	0,1253	0,0480	0,0679
1994/1992	0,1816	0,0692	0,0979
1995/1992	0,2054	0,0793	0,1121
1996/1992	0,2012	0,0775	0,1096
1997/1992	0,2610	0,1020	0,1442
1998/1992	0,2362	0,0912	0,1290
1999/1992	0,2881	0,1099	0,1555
2000/1992	0,3472	0,1363	0,1927
2001/1992	0,3797	0,1516	0,2143
2002/1992	0,3655	0,1447	0,2047
2003/1992	0,3850	0,1557	0,2202
2004/1992	0,3650	0,1472	0,2082
2005/1992	0,3331	0,1321	0,1868
2006/1992	0,3585	0,1449	0,2049
2007/1992	0,3304	0,1325	0,1874
2008/1992	0,2960	0,1162	0,1644
2009/1992	0,2490	0,0959	0,1356

През изследвания период 1992-2009 г. при приета база 1992 г. се наблюдава нарастване на интегралния коефициент K_s , измерителя K_d и евклидовото разстояние d до 2003 г., след което започват да намаляват. Стойността на интегралния коефициент е най-голяма през 2003 г. - 0,385. Изследваният период може да се разграничи на два подпериода: от 1992 г. до 1997 г. и от 1998 г. до 2009 г. Посочените подпериоди се характеризират с различна макроикономическа среда, особено след въвеждането на валутен борд. Периодът от 1992 до 1997 г. обхваща години, в които страната започва отваряне към световната икономика, преминава през редица сътресения и кризи, губи традиционни пазари в страните от ЦИЕ, трудно навлиза на нови пазари, променя се производствената структура на българската икономика. До 1990 г. основно място в експорта заемат изделията на преработващата промишленост, главно "Машиностроителна, електротехническа

и електронна промишленост" и "Химическа и каучукова промишленост", които имат висока степен на преработка. За периода 1992-1997 г. през всяка следваща година структурните промени нарастват спрямо базисната 1992 г. и са най-големи през 1997 г. - $K_s = 0,261$.

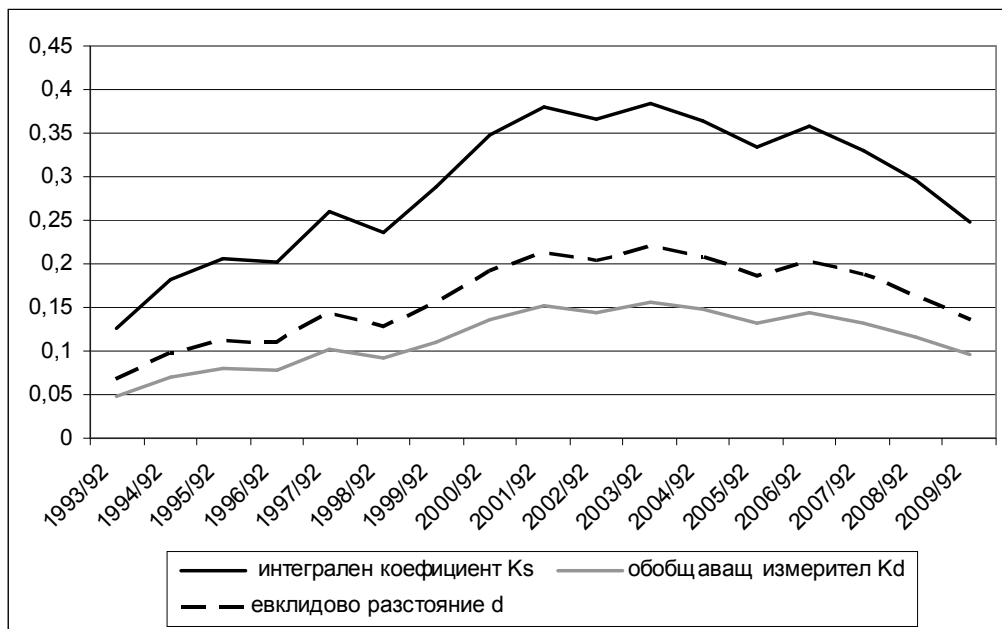
Периодът след 1997 г. се характеризира със стабилизация на икономиката, преговори за членство в ЕС, признаване на България за действаща пазарна икономика и реално членство на страната в ЕС. За периода 1998 – 2009 г. е налице нарастване на структурните промени в експорта, което се вижда от стойността на изследваните измерители през 2003 г. при база 1992 г.

- $K_{s/92} = 0,385$, $K_{d/92} = 0,1557$ и $d_{/92} = 0,2202$. След 2003 г. те започват да намаляват и най-ниски стойности имат през 2009 г. Като причини за това може да се отчетат недостатъчно познатите условия, стандарти, засилената конкуренция в рамките на ЕС и започналата световна финансова

криза, свиването на потреблението на външните пазари и намаленото производство в страната.

Идентифицираното нарастване на стойностите на изчислените обобщаващи измерители на структурни изменения за периода 1992-2009 г. дава основание да се приеме, че експортната структура на България се е променила и отдалечила от базисната структура. От

2007 г. се наблюдава процес на приближаване на структурата на експорта до базисната структура от 1992 г. Графичното представяне на динамиката на обобщаващите измерители на структурните изменения с база 1992 г. (фиг.2.) показва, че имат сходна формата на изменение, поради което е извършена проверка за наличие на тенденция и нейното моделиране.

Фиг. 2. Динамика на значенията на обобщаващите измерители на структурните изменения в износа на Р. България по раздели на Стандартната международна търговска класификация с постоянна база 1992 г.

Изследването на тенденцията на развитие на обобщаващите измерители на структурните изменения започва с проверка на хипотеза за наличие на тренд, посредством ранговите корелационни коефициенти на Спирман и Кендал и автокорелационния коефициент от първи порядък¹,

стойностите на които са представени в таблица 2.

¹ Величкова, Н. Статистически методи за изучаване и прогнозиране на развитието на социално-икономически явления. С., "Наука и изкуство", 1981, с. 60-64. Иванов, Л. Статистическо

изследване и прогнозиране на развитието. Свищов, АИ "Ценов", 2008, с. 47-57.

Таблица 2

Емпирични стойности на критериите за проверка за наличие на тренд

Показатели	Рангов корелационен коефициент на Спирман		Рангов корелационен коефициент на Кендал		Автокорелационен коефициент от първи порядък	
	ρ_{EM}	ρ_T	λ_{EM}	λ_T	$r_{1(EM)}$	$r_{1(T)}$
K_S	0,5858	0,6838	0,3971	0,1397	0,8861	-0,462; 0,328
K_d	0,6078	0,6838	0,4559	0,1397	0,8780	-0,462; 0,328
d	0,6054	0,6838	0,4265	0,1397	0,8783	-0,462; 0,328

Проверката на хипотезите се извършва при риск за грешка 5 %. Теоретичната стойност на ранговия корелационен коефициент на Спирман е $\rho_T = 0,6838$ и е по-голяма от емпиричната и за трите показателя, от което следва, че динамичните редове не съдържат тенденция. При съпоставянето на стойностите на ранговия корелационен коефициент на Кендал се установява, че емпиричните стойности са по-големи от теоретичната стойност, следователно редовете съдържат тенденция. Ранговите корелационни коефициенти се използват при слаби скали, поради което е извършена проверка за наличие на тенденция посредством автокорелационния коефициент от първи порядък. Теоретичните граници на коефициента на автокорелация от първи порядък са определени въз основа на табулираните от Андерсън критични стойности. Емпиричните значения на автокорелационните коефициенти за изследваните показатели са по-големи от дясната граница на теоретичните, от което следва, че редовете съдържат тенденция.

За моделиране тенденцията на развитие е използван метода на най-малките квадрати като са апробирани следните модели: линеен, логаритмичен, полином от втора степен, полином от трета степен, степенен и експоненциална функция. Изборът на подходяща функция за моделиране на

тенденцията е извършен въз основа на коригирания коефициент на детерминация, теста за адекватност на Фишер, стандартната грешка на модела и информационните критерии на Акайке (AIC) и Шварц (BIC)¹. Въз основа на посочените по-горе критерии се установи, че полиномът от трета степен най-добре описва тенденцията в изменението на $K_{S(92)}$

$$\hat{y} = 0,1138 + 0,021t + 0,002t^2 - 0,0002t^3$$

$$, \quad K_{d(92)}$$

$$\hat{y} = 0,0457 + 0,0062t + 0,0012t^2 - 0,0001t^3$$

и на евклидовото разстояние d

$$\hat{y} = 0,0647 + 0,0087t + 0,0017t^2 - 0,0001t^3$$

. Оценката на параметрите на посочените уравнения показва, че те са статистически значими. Представените модели могат да се използват и за прогнозиране на интензивността на структурните промени.

За установяване интензивността на структурните промени в експорта на Р. България за периода 1992-2009 г. са изчислени обобщаващите измерители на структурни изменения с верижна база (табл. 3.).

За целия период значенията на измерителите са най-големи през 2000 спрямо 1999 г., през 1994 спрямо 1993 г.

¹ **Иванов, Л.** Моделиране и прогнозиране на временни редове – статистически аспекти. Библиотека "Стопански свят", №97, Свищов, АИ "Ценов", с. 44 – 46.

и през 1993 спрямо 1992 г. Периодът от 1994 до 1998 г. се характеризира със слаби промени в експортната структура, от което следва извода, че тя е

относително стабилна. В експорта нараства относителният дял на продукцията с по-ниска степен на преработка.

Таблица 3

Обобщаващи измерители на структурни изменения в износа на Р. България по раздели на Стандартната международна търговска класификация, изчислени при верижна база

Периоди	Интегрален коефициент на структурни изменения K_s	Обобщаващ измерител K_d	Евклидово разстояние d
1993/1992	0,1253	0,0480	0,0679
1994/1993	0,1296	0,0501	0,0709
1995/1994	0,0549	0,0214	0,0302
1996/1995	0,0676	0,0266	0,0376
1997/1996	0,0935	0,0372	0,0526
1998/1997	0,1125	0,0448	0,0634
1999/1998	0,1420	0,0553	0,0783
2000/1999	0,1343	0,0532	0,0752
2001/2000	0,1090	0,0450	0,0636
2002/2001	0,0867	0,0351	0,0510
2003/2002	0,0582	0,0246	0,0347
2004/2003	0,0808	0,0346	0,0489
2005/2004	0,0818	0,0344	0,0487
2006/2005	0,1005	0,0424	0,0599
2007/2006	0,0424	0,0181	0,0255
2008/2007	0,0852	0,0354	0,0500
2009/2008	0,1086	0,0434	0,0614

В периода 1992-2009 г. анализираните обобщаващи измерители с верижна база (фиг. 3.) регистрират колебания и честа промяна на посоката, което затруднява определянето на

тенденцията. Проверката за наличие на тренд е извършена чрез ранговите корелационни коефициенти на Спирман и Кендал и автокорелационния коефициент от първи порядък

Фиг. 3. Изменение на значенията на обобщаващите измерители на структурните изменения в износа на Р. България по раздели на Стандартната международна търговска класификация с верижна база

В таблица 4 са представени емпиричните и теоретичните значения на критериите за установяване наличието на тенденция в динамичните редове. Резултатите от проверката показват, че изчислените при верижна база

интегрален коефициент на структурни изменения K_S , евклидово разстояние d и обобщаващ измерител K_d , не съдържат тенденция

Таблица 4
Емпирични стойности на критериите за проверка за наличие на тренд

Показатели	Рангов корелационен коефициент на Спирман		Рангов корелационен коефициент на Кендал		Автокорелационен коефициент от първи порядък	
	ρ_{EM}	ρ_T	λ_{EM}	λ_T	$r_{1(EM)}$	$r_{1(T)}$
K_S	-0,3173	0,6838	-0,1912	0,1397	0,3272	-0,462; 0,328
K_d	-0,2941	0,6838	-0,1765	0,1397	0,3252	-0,462; 0,328
d	-0,3080	0,6838	-0,1911	0,1397	0,3232	-0,462; 0,328

Изследването на динамиката на показателите, характеризиращи интензивността на промените в експортната структура ни дават основание да направим следните изводи:

➤ експортната структура на Р. България за всяка отделна година от изследвания период е претърпяла промени в сравнение със структурата от 1992 г., която е в началото на прехода към пазарна икономика;

➤ стойностите на обобщаващите измерители на структурните изменения с верижна база показват, че след първоначалната значителна промяна в структурата на експорта през следващите години интензивността на структурните промени намалява;

➤ прогнозирането на динамиката на структурните промени е рисковано, поради установеното разнопосочно изменение през 2007, 2008 и особено през 2009 г., което считаме, че е породено от световната финансова криза и нейното влияние върху националната икономика;

➤ експортът и неговата структура са важни фактори, определящи посоката и темпа на развитие на националната икономика.

*

Анализираният период 1992-2009 г. се характеризира с нарастване на стопанско-политическата отвореност на икономиката и промяна в географската и стоковата структура на експорта. Структурата на износа на България не е изгодна, тъй като в нея преобладава нискотехнологична продукция с ниска степен на преработка и малка добавена стойност. Износът на високотехнологични продукти от България е седем пъти по-малък в сравнение с останалите страни от ЕС, което показва значително изоставане. За преодоляването му и за положителна промяна в стоковата структура на експорта е необходимо въвеждане на нови технологии, използване на съвременни машини и съоръжения, повишаване качеството на произвежданата продукция, ефективността на производството и др.

Адекватната макроикономическа политика в условията на нарастваща интеграция и глобализация трябва да включва мерки за защита на традиционни производства, стимулиране производството и износа на високотехнологична продукция, създаване на благоприятни условия за развитие на иновациите и на научните изследвания.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. **Ангелова, П.** Рисквата структура на кредитния портфейл на търговските банки – състояние и динамика, Народостопански архив, № 3, 2003.
2. **Величкова, Н.** Статистически методи за изучаване и прогнозиране на развитието на социално-икономически явления. С., “Наука и изкуство”, 1981.
3. **Гатев, К.** Методи за статистически анализ на икономически и социални структури, София, Наука и изкуство, 1987.
4. **Иванов, Л.** Статистическо изследване и прогнозиране на развитието. Свищов, АИ “Ценов”, 2008.
5. **Иванов, Л.** Моделиране и прогнозиране на временни редове – статистически аспекти. Библиотека “Стопански свят”, №97, Свищов, АИ “Ценов”.
6. **Ковачев, А.** Структура и ефективност на производството. С., 1985.
7. **Леонидов, А.** Основни проблеми на структурната адаптация на българската икономика. Икономическа мисъл, №5, 1993.
8. **Минасян, Г.** Измерване и анализ на структурната динамика. Статистика, №2, 1980.
9. **Петков, П.** Иконометрия. Свищов, АИ “Ценов”, 2010.
10. **Сугарев, З.** Възможности за формализации в теорията за статистическата структура. Статистика, №4,5, 1978.
11. **Тасев, А.** Проблеми при изграждането на база данни от съпоставими динамични редове за анализ външнотърговския стокообмен на България през периода 1988 - 2003 г. Икономическа мисъл, №4, 2006.
12. **Тасев, А.** Водещи фактори на външнотърговския стокообмен на Р. България в периода 1988-2003 г. Икономически изследвания, №2, 2007.
13. **Тодоров, Т.** Мястото на аграрния сектор в състава на БВП – ретроспекция и прогноза. Начно-практическа конференция с международно участие “Аграрният сектор в условия на финансова криза”, Свищов, 2009.
14. **Хаджиев, В.** Статистика на външната търговия. Варна, “Наука и икономика” ИУ Варна, 2007.
15. **Христов, Е., Н. Янкова.** Структурни различия – факторни влияния и анализ в динамика. Икономическа мисъл, №8, 1986.
16. **Янкова, Н.** Статистическо изследване на структурни изменения и различия. София, Академично издателство “проф. Марин Дринов”, 2007.
17. **Янкова, Н.** Изследване на промените в производствената структура на България. Икономическа мисъл, №6, 1997.
18. **Fonfría, A., Alvarezq, I., Guardia, C.** Structural changes and competitiveness in Spanish manufacturing industry: Analysis of some relationships <http://www.ucm.es/BUCM/cee/doc/05-004/05004.pdf>
19. **Truman, E.** Implications of Structural Changes in the Global Economy for its Management <http://boodstore.iie.com/publications/papers/truman0306.pdf>
20. Статистически годишник. С. НСИ, 1991-2009.
21. Външна търговия. С. НСИ, 1992-2009.

Гл. ас. д-р УЛЯНА ПАСКАЛЕВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ „Н. РИЛСКИ“, Благоевград

ИЗМЕРВАНЕ И АВТОМАТИЗАЦИЯ

MEASUREMENT AND AUTOMATION

Chief Assistant Prof. PhD ULIANA PASKALEVA

SOUTH-WEST UNIVERSITY “N. RILSKI”, Blagoevgrad

Abstract: The paper describes the conception for Intelligent Measurement Systems (IMS) and Virtual Instruments (VI) and now already wide used in practice.

Intelligent Measurement Systems (IMS) are created on the base of the computerizing techniques and in the process of measuring they use preliminary and current information as well as knowledge about the measurement saved in the system.

Virtual Instruments (VI) are a natural evolution of computer - based measurement systems and a consequence of the increasing of the computer hardware power and the new technique of programming. Very often used program environments are: Lab VIEW, DIA dem, Lab Window, but firms, correspondly National Instruments and s.o.

The means of environment are: graphic programming by graphical language G with functional blocks and VI, and s.o.

Key words: Intelligent Measurement Systems, virtual instruments, measuring devices, characteristics of errors..

1. INTRODUCTION:

The development of the measurement science in direction of wide use of computers, the complex objects under test and as consequence more complex measuring procedures have played an important role for creating of the so called intelligent measurement systems. IMS are instruments (systems for measurements), capable in the measuring procedure automatically to change its system structure, algorithm of acquisition and processing of measurement information with regard to rational use of the sources and achievement of the necessary level of metrological assurance [3, 6, 7].

IMS as a rule are created on the base of the means of computing techniques and during the measurement process use a-priory and current information, but also and knowledge that is stored in the system.

In the process of metrological and measurement technique development a great positive experience for determination of the error characteristics of the measurement results is obtained. In such a

time there are know an essential number of methods for optimal inter examinational intervals of classical measuring tools [4, 6, 7].

The existing methods do not directly be used for metrological assurance of IMS (build on modern informational technologies). It is necessary to solve the tasks concerning estimation of the characteristics of the measurement results` errors for non fixed early unlimited sets measurement situations (including on the base of the data and knowledge organization, saved in the system) [1, 2].

Quite actual is the conception for Virtual Instrument (introduced in literature after 1990) and now already wide used in practice. This idea is a natural evolution of computer- based (integral) measurement systems and a consequence of the increasing of the computer hardware power and the new technique of programming. Lab VIEW (Laboratory Virtual Instruments Engineering Workbench) is a graphical programming language that uses icons

instead of lines of text to create applications [5, 6, 7].

2. AUTOMATICALLY DETERMINATION OF SOME METROLOGICAL CHARACTERISTICS

From formal metrology point of view and based on the analytical algorithmic description of measurement procedures, the error from the result of measurement with IMS, presented in a kind of full group constituents and stipulated by different factors, is as follows:

$$(1) \quad \Delta\lambda^* = \Delta_{mp}.\lambda^* + \Delta_{np}^M.\lambda^* + \Delta_a^M.\lambda^*$$

Where:

$\Delta_{mp}.\lambda^*$ is resulting transformed errors, stipulated by errors in measurement channels of IMS and errors of parameters of the algorithm for numerical processing of measurement information;

$\Delta_{np}^M.\lambda^*$ -error of the processor, stipulated by rounding in numerical measurement transformation;

$\Delta_a^M.\lambda^*$ - resulting algorithmic error, stipulated by the possible approximation of measurement algorithm.

Very often the result of numerical treatment of the measurement information (in particular the final result of measurement) can be presented in a kind of:

$$(2) \quad \lambda^* = f(x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*),$$

Were:

$$x_1^* = x_1 + \Delta x_1^*,$$

$x_2^* = x_2 + \Delta x_2^*, \dots, x_n^* = x_n + \Delta x_n^*$ are results in intermediate measurements in the outputs of measurement channels and parameters of the algorithm containing errors. It should be of interest to consider

the maximal border of the error from the results at numerical measurement transformations in IMS. It is one of the methods that are in the foundation of the errors characteristics of the results in numerical measurement transformations in IMS (as a procedure of third level). The procedures (broken down in 3 levels) of the metrological automatic assurance are shown in Table 1.

The finite point method does not require open analytical giving of the transform function and because it is a differencing function and has limited private derivatives for all the region of its arguments, but the error of the measurement result add misses linearization for arbitrary point $x^* = (x_1^*, x_2^*, \dots, x_n^*)$:

$$(3) \quad \Delta\lambda^* = \lambda^* - \lambda \cong \sum_{i=1}^n \frac{df(x^*)}{dx_i} \Delta x_i^*$$

Then the task for finding of maximal value of the error $\Delta\lambda^*$ can be formulated as an optimization task:

(4)

$$\left\{ \begin{array}{l} \Delta_p \lambda^* = \arg \max \left| \sum_{i=1}^n \frac{df(x^*)}{dx_i} \Delta x_i^* \right| \\ \left| \Delta x_i^* \right| \leq \Delta_p x_i^*, i = 1, \dots, n \end{array} \right\}$$

The points of its solution in accordance with the well known theorem of linear programming for maximum and minimum of a linear function (with more special qualities), still can be presented, as the largest are an estimation of maximal limit of measurement result errors.

Table. 1

Level	Function of the procedure	Input data	Output data
	Estimation of the characteristics of the measurement devices' errors in real work conditions	Specification of devices (metrological characteristics of devices, work conditions, input signal properties)- $x_i t $	Characteristics of the devices errors in real work conditions
II	Definition of the characteristics of the errors of intermediate measurements at the outputs of measurement channels $\theta(\Delta x_i^*)$	Structure of the measurement channels, characteristics of the devices errors, transform functions of the measurement channels (MC)	Characteristics of the errors of intermediate measurement results at the outputs of MC- $\theta(\Delta x_i^*)$
III	Definition of the characteristics of the final result of measurement- $[\theta(\Delta \lambda_i^*)]$, by reporting of multidimensional algorithms while digital signal processing	Characteristics of the MC errors, structure of the multi channel procedure of measurement, specification of the multidimensional digital data processing algorithm	Characteristics of the errors of final result of measurement

3. VIRTUAL INSTRUMENTS AND APPLICATION.

Lab VIEW (Laboratory Virtual Instruments Engineering Workbench) is a graphical programming language that uses icons instead of lines of text to create applications. In contrast to text-based programming languages, where instructions determine the order of program execution, Lab VIEW uses dataflow programming, where the flow of data through the nodes on the block diagram determines the execution order of the VIs and functions.

VIs or Virtual Instruments (VIs) are Lab VIEW programs that imitate physical instruments.

A VIs contains the following three components:

- **Front Panel** – serves as the user interface.
- **Block Diagram** – contains the graphical source code that defines the functionality of the Vis.
- **Icon and connector pane** – identifies the interface to the Vis so that we can use VI in another VI.

Figure 1. Front Panel

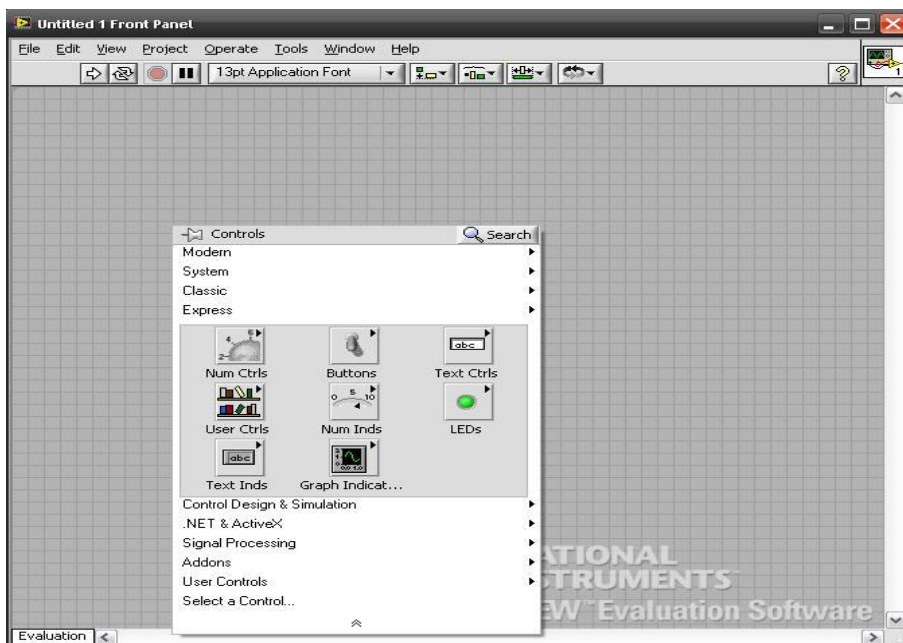

Figure 2. An example of a front panel

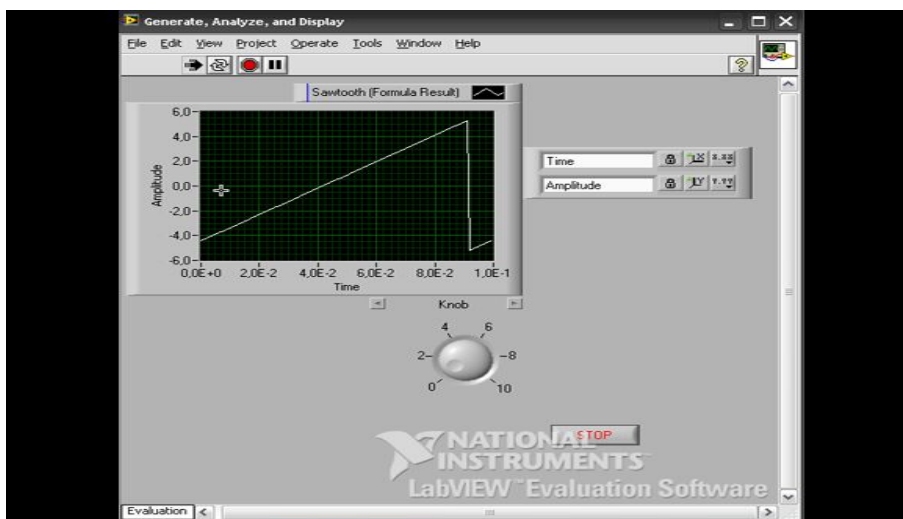

Figure 3. Block Diagram

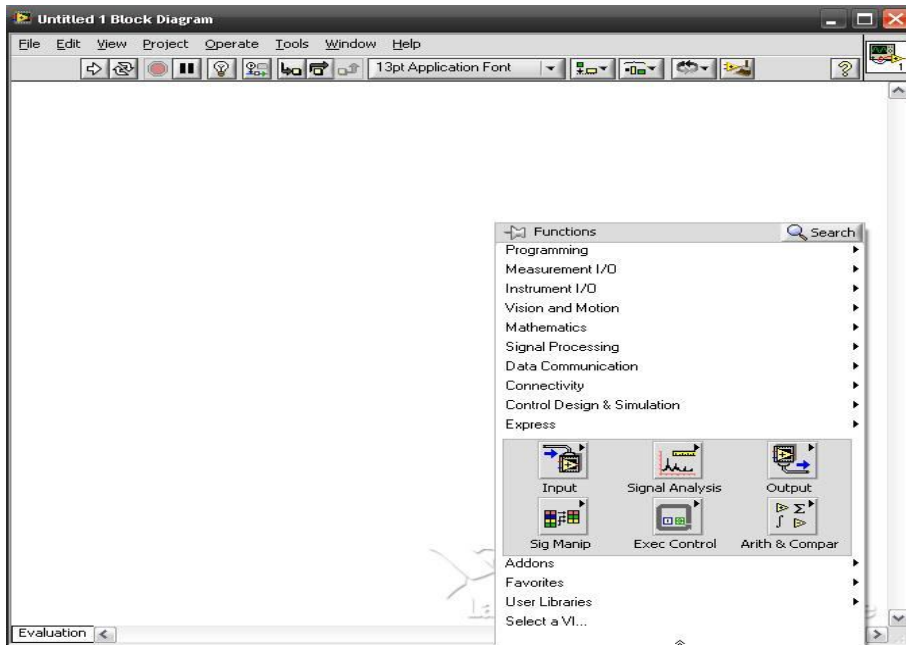
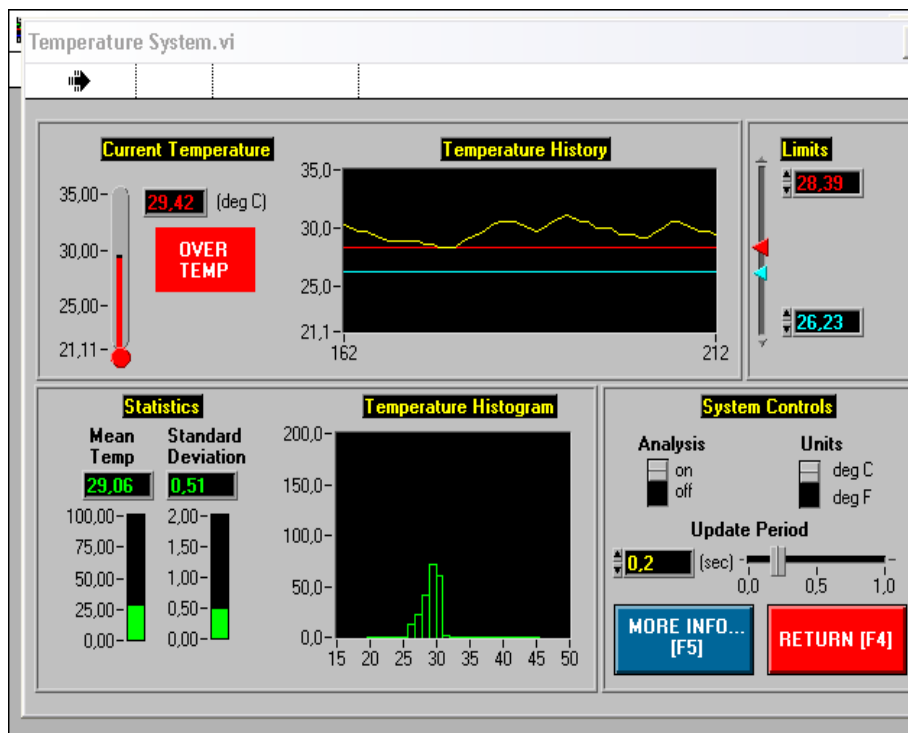

Figure 4. Application: Temperature System (VI)

3. CONCLUSIONS

The procedures (broken down in 3 levels) of the metrological automatic assurance are shown in Tab.1.

For this aim "measurement knowledge" is used, i.e.: mathematical models of the objects, input measurement signals and instrumentation, algorithmic assurance of metrological analysis, but also and additional information from auxiliary measurements - for example the characteristics of external conditions.

Nowadays it is necessary to carry out a metrology assurance of classical instrumentation (non-including in its structure microprocessors, microcontrollers that can not be included in microprocessor measurement system). With respect to assurance of there's precision and good metrological characteristics it is still of vital

importance the interchecking intervals (the time between 2 checks) [1, 2, 3, 6].

Quite actual is the conception for virtual instrument (introduced in literature after 1990) and now already wide used in practice.

This idea is a natural evolution of computer- based (integral) measurement systems and a consequence of the increasing of the computer hardware power and the new technique of programming. Very often used program environments are: Lab VIEW, DIA dem, HPVEE, Lab Window, S/CVI, but firms, correspondly National Instruments, Gesellschaft fur Strukturanalyse, Aachem Hewlett – Packard [5, 7]. The means of environment are: graphic programming by graphical language G with functional blocks and VIS, and s.o.

REFERENCES:

- [1]. Kalchev I., "Control and self diagnosis in μ p-based measurement systems", Second Intern. Symp. on Measurement Technology and Intelligent Instruments, Chongqing-Wuhan, China, 1993
- [2]. Kalchev I., "Metrological analysis as measurement errors in instrument transducers", Joint Conference: IEEE INSTRUMENTATION AND MEASUREMENT TECHNOLOGY-IMEKO, Proc. Vol., p.p.1232-1236, Published by IEEE INSTRUMENTATION AND MEASUREMENT Society, U.S.A.
- [3]. Kalchev Ivan D., Paskaleva Uliana, "Aspects of Metrological Assurance of the Intelligent Measurement Systems", International Scientific Conference "Mathematics and Natural Sciences" South - West University „N. Rilsky", Blagoevgrad, 2005 – Volume 1, p.185-189, ISBN 954-680-352-9.
- [4]. Paskaleva Ul., Petrov N., "Correction Algorithm of work of the Intelligent Measurement Systems in statical and dynamical control", Jurnal "Bulletin", Technical University – Sofia, office Sliven, 1, 2008, pp 10-17, ISSN 1312-3920.
- [5]. Paskaleva Ul., Georgieva Iv., "Virtual Instruments and Application", Collection of science research reports "Novelty in the Technologys 2008", Technical Koleg, South - West University „N. Rilsky", Blagoevgrad, pp 37-43, ISBN 978-954-680-570-6.
- [6]. Sobolev, Vladimir S., "Metrologicheskoe avtosoprovojdienie rezultatov izmerenii v intelektualnih izmeriteljnih sistemah", pp. 8-18, auto-pepar on dissertation, Sankt-Peterburg, 1999.
- [7]. <http://www.ni.com/>.

доц. д-р ЛАРИСА ЮРИЕВНА ШЕМЯТКИНА

УРАЛСКИ ДЪРЖАВЕН ПЕДАГОГИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ, ЕКАТЕРИНБУРГ, РУСИЯ

РУСКАТА РЕАЛИЗАЦИЯ НА ОПИТА НА КОМПЕТЕНТНИТЕ В ПРОГРАМИТЕ ЗА ОБУЧЕНИЕ НА МЕНИДЖЪРИ

RUSSIAN EXPERIENCE REALIZATION OF COMPETENT IN MANAGER TRAINING PROGRAM

Associate Prof. Dr. LARISA YURIEVNA SHEMYATIKHINA

THE URAL STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY, EKATERINBURG, RUSSIA

Abstract: This paper presents the theoretical and practical aspects of implementing one of the theoretical and methodological approaches (competence) to develop training programs for managers on the example of Russia's leading university, which has twenty-five of experience in training managers.

Keywords: competence approach, Bachelor and Master of Management, content and structure of the educational program, educational technology, managerial competence of the manager.

The program documents of the Russian economy, becoming a strategic problem for the modernization of vocational education, improve its quality and relevance to the needs of the labor market. It is expected that through a system of vocational education will be formed human infrastructure, appropriate technology, used in major industries, provided the reproduction and development of innovative capacity of the economy.

In recent years, studies are under way that address the problem of compliance level of training of future managers of the growing needs of industry organizations. The need for managers with higher education in the enlarged group a degree in «Economics and management» from 2008 to 2015 amounts to official sources, 13.1% of the total needs of industry specialists. Concretize the figures: in the system of higher education need to prepare in the field of this group are: 548093 for specialist sectors of the economy of Russia. According to the Federal Statistics Service of Russia, in 2004, the organization operates 3,5% of managers of the total working age population, by 2015, their number should increase to 5.2% since

despite the economic crisis, industry organizations are developing.

Employers critically assess the level of training of future managers and the gap between the demands of industry organizations and the quality of training increases. This imbalance of supply and demand in the labor market is one of the factors contributing to the development and implementation of a national model for training managers.

Russian professional education have always been proud of its fundamental as to the position of variability of content (multidisciplinary training), and from the standpoint of the quality of graduates. However, according to experts, the content of professional training of future managers and educational technologies are still inadequate to modern demands and challenges of ensuring the competitiveness of Russian managers. Employers are less in need of generalist; organizations need professionals capable of operating in the industry and to perform specific functions.

The problems of the Russian higher education in the training of managers. Graduates of vocational training institutions are generally not ready to assume duties. Reason: in content-based learning founded

classical approach to solving management problems. The essence boils down to the fact that mastering a set of procedural rules, describing the technological chain management and technology solutions of critical situations in it. The procedural rules «run» in the process of training seminars, streamline and clarify the passage of practices, and then transferred to the standard of the future manager. Standard professional practice and teach at the university, but getting into the unstable conditions of the industry organizations, managers understand that the standards are terminators in the vision of organizational problems. The problems are complicated, and performance standards, managers are taught the past five years, do not change [16]. This slows down the adaptation period in them as managers in organizations and increases the cost of the employer for vocational training. This is largely due to the fact that during training in the specialty of graduates - managers were not fully formed versatile and professional competence. The organization of the educational process is aimed at acquiring professional knowledge and skills related to the subject of managerial work (teaching knowledge rather than action). The diversity of subjects of the curriculum and the intensity of their development, a limited number of hours of study does not provide much of the application of knowledge to specific professional situations, and that is the basis of forming universal and professional competencies in vocational education (which its development is obtained by carrying out professional activities in industry organizations, and there is already formed concrete - in relation to their circumstances). Combine professional knowledge and skills must be that professional situations, to simulate educational technologies. In terms of the disciplinary division - it is almost impossible, because need an integrative training in the specialty.

Updated interoperability problems in the education market during the preparation of managers and as a consequence, the labor

market: 1) employers - representatives of organizations to compile a list of competencies, which must have graduated - the manager. Such a meaningful step, employers are not ready yet, this is another mechanism of interaction with the institutions of professional education: a shift from passive consumption of employers' performance of the system to actively participate in the training of managers; 2) establishment of vocational training scheme to investigate the distribution of graduates in industry organizations and positions, the operating managers of these organizations to determine the list of competencies and to assess their level of development (for example, existing managers and graduates); 3) the State in determining the target figures focus on the needs of industries, rather than the financial component of vocational training, for the period until 2015 temporarily introduce a system of state regulation of processes of distribution of graduates - managers of redressing the imbalance of supply and demand for trained data specialists.

In Russia there are two management communities, sometimes opposing each other (and the basis for confrontation - the tools and technologies that use each of the communities): the first are teachers of management disciplines, management consultants, management theorists, the second includes a really active managers organizations. Representatives of the first community focused on western organizational culture and samples management, the latter are within the national organizational culture and are critical to the theoretical constructs of the first. Training future managers should be based on the theory of Russian management, which as a single scientific discipline has not yet been built. It appears that the substantive reasons for the lack of Russian management theory is an attempt to build it based solely on models of the world of management or on an empirical basis of the experience of Russian companies.

In this connection there is need to review the structure of the educational process, so after determining the content of education, «working» on the formation and development of competences of the future manager, should be carried out selection of educational technologies. No one scientific discipline does pay much attention to teaching methods, as management in modern Russia. The need for such a thorough approach to teaching methods due to specific management as a new discipline and the special characteristics of audiences (students), which is oriented management. Problems: The content of science management retreats before the creation of new technologies of teaching management, consideration of the traditional western management models of management and loss of contact with the real situation, there is a lack of domestic research management and specific management practices; selection of educational institutions, professional disciplines and specializations in sonority names, rather than market needs of the organizations, etc. And despite this, the Russian educational practice used a limited number of learning technologies manager, some are used haphazardly and inappropriately. Over the past 10 years have not been implemented scientific works that have dealt with the description of educational technology training of Russian managers, although there are many attempts to adapt the universal educational technology used in training for other specialties, and there is domestic know-how in the training of managers: management fights, competitive tasks, process modeling, business, camp, etc.

It should also work out a system of evaluation of professional training of managers, which should include: the final result of training - professional testing and protection of management of the project; prolonged impact of training (effect) on the professional activities of the manager (career, economic impact); result of the action - the quality of managerial decisions in the organization, learning outcome - the

ability to transfer knowledge to other professionals organization, received in an institution of vocational education.

The representatives of Russian and Western professional schools did not arise disagreements over the choice of the basis for determining the content and technology training managers - competence approach (E.F. Zeer, E.M. Korotkov, and A.G. Porshnev).

Competence approach - a technology simulation result of education and their representation as a quality standard for professional education. Using the competency approach is due to socio-economic needs [7] of the Russian economy: 1) the need to design a national model for training managers on the basis of Russia's commitments under the Bologna process; 2) in conditions of uncertainty of the market situation and the increasing competition specialists in the labor market demand becomes the mobile professional, proactive manager, capable of making optimal management decisions; 3) reorientation of specialized organizations to diversify requires a manager's total educational and vocational skills, providing its universality; 4) conjugation of demand for skilled managers, educational structure and quality of their training leads to the need for a system of management education, including vocational schools by level of education and basic organization.

Practice, however, agree that the training of future managers should be based on the functional (V.S. Alekseevskii, I.A. Mayburov, G.H. Popov, V.K. Tarasov, K. Fie, H. Mintzberg) and sect oral (A.N. Averin, S.P. Dyrin, B.Z. Zeldovich) approaches.

Functional and sect oral approaches can be regarded as private, which will specify the content and training technology managers at the Master's programs or programs of additional education majors (marketing, personnel management, strategic management, state and municipal administration) and for the manager to the result of management activities (analysis, planning, work organization, control). As far

as the above mentioned theoretical and methodological approaches relate to the national educational policy, the transition to a two-level model of training managers, content of a new generation of standards of professional education and educational practice?

In a modern vocational education known two models of training: adaptive model, aimed at adapting to the conditions of a future professional work, and the model of professional development are geared to the activity, the ability to make decisions and take responsibility for choices and actions undertaken by the existence of which is subject to the use of the competency approach as the conceptual.

Using any of the methodological approach is mandatory participation of employers and representatives of professional associations in conjunction with the scientific community in shaping the order for the graduate - the manager. This functional approach to further elaborate on the direction of professional managers [11, 16], industry - specific activities in a specific industry or field of activity [8], whereas the competences approach, broadly speaking, determine the composition of competences, which should have the manager (or a universal key, general professional and functional or subject-specific).

Thus, a key methodological approach, reflected in the design of a national model for training managers to become competent approach. By itself, it does not possess property to upgrade the higher education system, improve the quality and competitiveness of domestic high school, but is able to create the conditions for these new structural processes [5].

The federal education standards of the new generation are designed on the basis of the competency approach. Is semantic constructs are competence [18] - the ability to apply knowledge, skills and personal qualities for success in a particular area.

The pan-European approaches to developing a common understanding of the content of qualifications and learning outcomes are already based on the

competence approach to better identify in terms of competence of conformity in the triad training requirements - content of the educational program - the learning outcomes [5].

The implementation of the competency approach in state educational standards (SES) - 3 would require an adjustment to use in the SES - 2 products graduate qualification characteristics, describing the requirements for his knowledge and skills.

The condition for creating a single European Qualifications Framework (EQF) is the availability of consistent, clear and transparent for all countries, easy to use system descriptors (levels and credits) that are used to describe the requirements for knowledge, skills and wider competences of graduates in each of the identified in the EQF qualification levels. In 2005. Working Group on the Bologna Process (Copenhagen) has been proposed structure of the descriptions of the requirements for graduates of three cycle system of levels of European Higher Education Area, while distinct, but interrelated and interdependent [5]: qualifications of the first cycle (level) - BA; qualification of the second cycle (level) - Master; qualifications of the third cycle (level) - the doctor.

Qualifications - certification of student achievement or competence specifying the type and name of training, which provides a right to be taught to do and continue to advance in academic and professional context. Correlating levels of qualification with the achievements we can estimate the appropriate training applicants, students and / or graduate high school.

Let us dwell on the consideration of qualifications (level descriptor), bachelor's and master's degrees.

Qualifications of the first cycle (Bachelor's) should be awarded to graduates who have: demonstrated knowledge and understanding of the area studied at the level supported by textbooks, high level of complexity, can apply their knowledge and understanding of demonstrating a professional approach to work, or in the classroom; have the ability to

collect and interpret relevant data and the ability to convey information, ideas, problems and solutions to professionals and laymen, have the skills training to enable to continue his studies with a high degree of autonomy.

Qualifications of the second cycle (Master) awarded to graduates who have: demonstrated knowledge / understanding, providing a basis for originality in the development and application of ideas, as well as in scientific research; can apply the knowledge and ability to solve problems in a new environment in the broader contexts within their field of training and the ability to integrate knowledge, overcoming the difficulties encountered, can clearly present their findings to specialists and non-experts, the skills training to enable their own to continue their studies.

Russian pedagogical science has a rich tradition of research in the formalization of requirements for the professional preparation of graduates of institutions of higher education. Just to mention those of the most famous models formalize the requirements for the content of educational programs, as the activity approach and the model professional. Unfortunately, the results of scientific research in this area within the ideology of SES - 1 and SES - 2 did not quite translate into concrete methodology for designing a national model for training managers. In this context, we emphasize that these studies should be designed not to develop their own national descriptors, and design models within a common system of descriptors of the conformity assessment of competence of graduates to the requirements employers, features of educational technology and other elements of education and educational environment of high school, ensuring the formation during the training period the graduates of all, characterize the level of their professionalism and willingness to work competences: systemic, personal, instrumental, communicative and other, on which the international community agrees, as required to assess the skill level of graduates.

According to E.M. Korotkov [9], the competence approach includes: a model manager, built on the principles of the formation of competencies (content and technology education), as a result of education, state educational standard; educational program and a modular curriculum, planning and evaluation of labor training; multicriteria evaluation of the achievements of the student; competency assessment manager, the management system, training manager.

The implementation of the competency approach to meet the requirements of the individual in vocational education, enriching the possibilities of its implementation, the formation of strategies for personal and professional development. This approach ensures the competitiveness of young specialists - graduates in the labor market. The effect is achieved the following tasks: 1) in the process of learning - motivation personal and professional development of student's development management (professional) competence through the development of universal and professional competencies and specific competencies (in practice); development different qualities; 2) in the process of professional activity - development of specific competencies in industrial organization, the formation of the individual style of professional activity, designing alternative scenarios for their professional future.

Interest in the competence of managers appeared in the 70's XX century in the United States. At the initiative of the American Management Association have developed standards for competencies of staff with an emphasis on personal and organizational effectiveness. Competencies are based on management skills, or behavioral standards of professional conduct.

For the approach developed and adopted in the UK in the late 80's. Used the model of functional competence. The British system focuses on individual management functions and involves continuous evaluation of the performance manager for the criteria « National standards of

management» and «Key national professional qualifications » [18].

In Russia, an attempt to professional standards of performance has only just begun, so the Russian Union of Industrialists and Entrepreneurs was adopted in 2008 Managers «Professional standards. Management (management company). Qualification level 7».

In Bologna documents learning outcomes and competencies identified ideal tools that allow you to ensure comparability and compatibility of training programs, support transparency, to establish a common language (the term «competence»), switch from input-oriented indicators to focus on results, to simplify the introduction of new forms of education (continuing education), promote the employment of graduates. Competencies are increasingly interpreted as a dynamic combination of qualities, abilities and attitudes and to advocate educational programs. In the description of competence levels may be used Bloom: knowledge - to recognize, identify, reproduce, reproduce; understanding - to interpret, clarify, represent, translate, explain, use - to perform, use, implement, conduct, transfer, and analysis - to differentiate, characterize, structure; Synthesis - to generate, create, compose, design, evaluation - recheck, harmonize, clarify, monitor, test.

In 2006, experts on the Bologna Process (Aachen) was requested jurisdiction to consider the following conceptual form: characterized by statements «can do», which reflect the employability of graduates enrolled in some educational program, answer the question that needs to know, understand and know how the student to be in demand, measured by learning outcomes that comprise the recommendatory frame or a link to the labor market, the degree received at the end of the educational program, module, labor (ECTS), methods of teaching and learning.

In the system of European higher education learning outcomes are understood as: meaning that a graduate in line with expectations should know,

understand and / or be able to demonstrate; relevant to individual modules or the entire educational program in general; measured in credits that reflect in quantitative terms, the time required for them (results) to achieve; located in relation to the teaching, teaching and certification procedures for students, faculty and university; relating to the level descriptors and / or qualifications.

Over the years, the scientific community there is a discussion on the relationship of learning outcomes and competencies. Many are inclined to this interpretation of their relationship. First, learning outcomes describe the competencies that must be formed in the process of the module (standard module). Second, competence is a combination of properties, abilities and attitudes (personal level). Thirdly, the learning outcomes formed the teacher, and the competences of students (teaching level). Fourthly, the amount of competences acquired graduate, more than the amount resulting from the learning outcomes (quality of).

In theory and methodology Russian professional education is no clear distinction semantic notions of competence approach and their components. Most scholars and practitioners subscribe to the notions E.F. Zeer [7]. Competence - a meaningful synthesis of theoretical and empirical knowledge represented in the form of concepts, principles, laws, regulations and procedural methodological requirements (socio-legal, special, personal, information and communication, etc.).

Competencies - the generalized methods of action to ensure productive performance of professional activities (key or universal, special or professional, concrete); professional conduct in dealing with generic and specific professional tasks, the performance of functions carried by the specialist. Expertise broad spectrum of use, have a certain flexibility have been called the key, they define the implementation of special and specific skills. The same core competencies provide the productivity of different activities. Competence can not be

isolated from the concrete conditions of its realization.

Learning outcomes - an integrative response that characterizes the quality of graduates (in the Russian legal framework and cultural and educational traditions should use the term «educational outcomes»).

It is advisable to emphasize the requirements compliance with which is considered necessary in the context of the competency approach: at the stage of formulating the results should be planned with adequate methods for monitoring and evaluating tools and is expected to be provided with a clear description of learning outcomes; results-orientation entails the development of new methods of teaching and learning (teaching) and evaluation, screening her general competence should be made using modeling (simulating) exercises, tests the readiness and fitness, questionnaires, interviews, panel discussions, presentations; students are positive about modern forms of control and their motivational impact, should prepare teachers in the use of new methods of monitoring and evaluation.

In developing the educational program, forming a list of competencies and outcomes of education appropriate to rely on European algorithm:

1. Determination of needs.
2. Description of academic and professional profile of training manager.
3. Identification of learning outcomes.
4. Identification of general and professional competencies.
5. Development of modules, organizational forms, assessment tools.
6. Develop procedures and methods of quality assurance (continuous monitoring, evaluation, adjustment).
7. Preparation of target modules (account prior knowledge and skills, planning skills, correlating with the level - descriptors, qualification frameworks, controls, methods of teaching and learning, educational environment, labor students)
8. Assessment of the level of managerial competence manager.

Managerial competence can also be defined as the totality of characteristics of systematization [12]:

$$MC = f^*(P, S, K, SP, EC, RP, CD, TK),$$

Where MC - managerial competence,
F - function of the manager,

P - characteristic is the subject of defining its attitude, system, process, mechanism, method of work;

S - characteristic of the subjects in the interaction with the formation and development of competences to the - characteristic of competencies;

SP - characteristic of system properties and competencies different as a manager;

EC - characteristic results effect of competence;

RP - dynamic characteristic, reflecting the orientation of the object in time (professional development);

CD - characteristics of the causal effects on the object being described, the dynamic changes therein and the results of its operations;

TK - characteristic of the conditions under which implemented competence.

Structural and education program consists of modules (training cycles). The module is considered as a «group or association of time-limited closed, methodically and / or content to be studied teaching blocks», «a training unit specifically formed from the lessons of one or more disciplines». Modules allow you to get some professional skills and acquire relevant competencies. The development of the module students are not connected with the place and time, but only with educational trajectory of the student. Modular training process is divided into didactic plan for school subjects, occupations, and educational projects. Modules as a teaching unit designed to link the acquired competence in professional activities. Individual modules can be part of multiple occupations (training areas) and to a certain degree of flexibility combined with each other or speak distinct academic units.

Modules are distinguished by their types (species groups) for various reasons. For example, allocate module inputs (related to the content of individual subjects, a defined time frame, etc.) and output modules (can purchase individual qualifications skills, competencies that exam on separate, orient yourself on the educational process and its results). Modules can also be subdivided into: required (main and auxiliary), electives, basic and additional. The role of sub-modules is to ensure that facilitate the assimilation of the contents of the basic modules. It is possible to release the students from studying individual binding modules, if during the previous training of these thematic areas have already been disbursed. In terms of labor intensity units are classified into large (8-12 credits), medium (4-8 credits) and small (less than 4 credits).

In a number of European universities in terms of requirements for educational content modules can be attributed to different levels: basic modules («Lower division») are used to transmit basic knowledge in the initial phase of the bachelor's, in-depth modules («upper division») are studied in second half of the bachelor, the content more advanced and extensive.

The use of modules allows the content of education: consistently generate content based on the qualifying goals, optimize it, to move from discipline to the module, which leads to over construction content; clarify the role and place of study and training; strike a balance between the amount of the components of the educational program and the mobility of students, to strengthen interdisciplinary content of the educational program; integrate activities beyond the specific discipline; use modular technology with the concept «of education throughout life»; develop systems thinking (in contrast to its disciplinary construction); connect competence relating to various aspects.

In the field of evaluation: to implement early identification of gaps and continuous assessment, which leads to improved management of the development of

knowledge and competencies; guide the examination requirements for a module, rather than on specific disciplines, to provide an evaluation of the learning outcomes.

In the individualization of educational programs and education tracks students: ensure openness and flexibility of educational routes students, create transitions between training courses and types (species) universities; create a new educational resource in the individualized education program, replacing strict educational programs more dynamic training modules, to provide students the opportunity to fast (abridged), completion of training; enhance the motivation of students to the exposure to the regulated timing of educational programs (bachelor - master); ensure transparency in the organization of individual learning; simplify the recognition of the training process in Russia and abroad; support national and international mobility of students, create additional opportunities for personal profiling, when the modular structure acts as «a constructor».

As for the social role of higher education: to raise the possibility of adaptation, the interdependence of education and qualification purposes, create additional conditions for the submission of academic career and future employment in terms of modules and periods of study that teaches students in high demand in our dynamic culture of self-development time.

In the area of the educational process and educational technologies: compactness of the structure to improve learning; clearly organize the educational process, practice a simple and foreseeable to the structuring; realize the benefits of continuing fixation on the documentary level results, which are planned for the modules, to achieve transparency of qualifications acquired at any time of learning and / or professional activity manager; more purposefully to implement customer orientation character education with organizational, methodological and technological learning process.

In the area of capacity-resource potential of higher education: to strengthen cooperation of universities, including due to focus their strengths, make better use of funds and resources, and invite teachers from foreign universities and practicing managers.

Elements to describe the module are: qualification aim; handle the level of bachelor or master's degree, and educational disciplines and courses, which form the module; competence bachelor's or master's degree management; various quality functions to be performed by the manager in professional activities, activities to determine the composition of competences [7] Bachelor of Management; didactic module; organizational forms of educational process; form and terms of training, conditions of participation of students in the learning process (for admission to the study), the conditions for loans (credits) and the amount of work students form and extent of examination, evaluation, frequency supply module, the duration of the module.

Throughout the period of training modules relate to the different categories: general binding modules form the basic framework of education; compulsory modules specialize in a content needed for specific specialization modules of choice for particular specialization modules of your choice, beyond the expertise.

The faculty of management, training and retraining of the Ural State Pedagogical University developed competence model of the graduates - bachelor of management, which is based, on scientific development of E.F. Zeer and E.E. Symanyuk.

The structure of the educational program for bachelor of management allocated 4 modules; the first three are the basic modules and the final module - in-depth and cross-cutting:

1. Overall (socio-humanitarian) (supervisor module Sinyakova M.G., Dean, PhD, Associate Professor)

2. Business Management (supervisor module Krupnova E.V, PhD, Professor),

3. Psychology of Management (supervisor module Symanyuk E.E., Doctor of Psychology, Professor),

4. Methodology and Technology Management (author of this article).

Select modules are based content, organizational and technological features of academic disciplines and their influence on the formation of certain competences manager of which extended.

We are working on a competence model of training of Master of Management in the program content which will be introduced

5. Specialization of Management (Master's line of management, management consulting) (supervisor module Symanyuk E.E., Doctor of Psychology, Professor, Head. Department of Occupational Psychology Management).

Relationship between the functions and competencies Bachelor of Management can be represented by a matrix (Table 1). This managerial competence Bachelor of Management will be assessed by levels: (1) - Basic and Operational (general management), (2) - integrative or instrumental (functional management), (3) - decomposition, or strategic (value-oriented management).

It is known that the value of the function to be performed bachelor of management, determined by the level of development of those skills, which he should have, and at what level of managerial competence, he will be able to perform professional activities: $F = f(K_1, K_2...)$.

The analysis shows that it is the general management functions (F1, F2, F3, F4, F5) require the display of virtually all key competencies, formed during training on the program.

In consequence, managerial competence of graduates of the educational program can be measured in professional expertise means the following components: knowledge, skills, ethics and responsibility, experience, professional conduct and actions on specific issues, mentality.

The methodology and the experience of the training program manager may be used to develop the scientific and methodical

software bachelor's and masters of management in other Russian and foreign universities.

Restructuring based on the competency approach must start from the content and technology training managers to support services for students in high school, changing the mechanism of interaction with the employer. Attempt to comprehend the conceptual approaches and implement them in educational practice has just begun

and the quality of these structural, content and technological change will depend on the competitiveness of Russian managers. Understanding your own Russian experience must necessarily be based on a comparison with the experience of foreign partners, and if the scientific and professional community will be interested in this subject, then the series could be continued.

Bibliography:

1. Abramov, R.N. Russian managers: a sociological analysis of the formation of a profession / R.N. Abramov. - M.: KomKniga, 2005. - 280 pp.
2. Alekseevskii, V.S. Introduction to «Management of organizations»: proc. manual for university / V.S. Alekseevskii, E.M. Korotkov. - Moscow: UNITY-DANA, 2004. - 159 pp.
3. Vilensky, V.Y. Technology-based vocational training in higher education: textbook. manual / V.I. Vilensky, P.I. Obratsov, A.I. Uman, Ed. V.A. Slastetina. - 2 ed. - Moscow: Pedagogical Society of Russia, 2005. - 192 pp.
4. Woodcock, M. Unfettered manager. To the head - practice / M. Woodcock, Francis D.: Trans. with English. - M.: «Case LTD», 1994. - 320 pp.
5. Baydenko, V.I. The Bologna process: experience, solutions / V.I. Baydenko. - M.: Research Center for Problems of quality training, 2006. - 112 pp.
6. The Bologna process and its importance for Russia. Integration of higher education in Europe / ed. K. Pursiainen, and S.A. Medvedev. - M.: RECEP, 2005. - 199 pp.
7. Zeer, E. Identification of the universal competence of graduates by the employer / E. Zeer, D. Breeders // Higher education in Russia. - 2007. - № 11. - P. 39-45.
8. Zeldovich, B.Z. Situational learning management disciplines: textbook. manual / B.Z. Zeldovich. - M.: Examination, 2008. - 542 pp.
9. Korotkov, E.M. Office of Educational Quality: textbook. manual for schools / E.M. Korotkov. - Moscow: The Academic Project: World, 2006. - 320 pp.
10. Medvedev, V. Preparation of teachers of higher education: competence approach / V. Medvedev // Higher education in Russia. - 2007. - № 11. - P. 46-56.
11. Mintzberg, H. Wanted managers, not MBAs. A hard look at the soft practice of management and the training of managers / H. Mintzberg, translate from English. - Moscow: Olimp-Business, 2008. - 544 pp.
12. The formation of a competent expert: monograph / A.V. Dyachenko, V.V. Antonenko, E.N. Bydanova, G.G. Serov, M.A. Dyachenko, T.I. Melnick, ed. A. Dyachenko, SEI HPE «Volga». - Volgograd: PH Volgograd, 2008. - 324 pp.
13. Porshnev, A.G. The Russian system of management education / A.G. Pistons // Bulletin of the University. - 2003. - № 4. - P. 5-9.
14. «Professional standards. Management (management company). Qualification level 7»; (Approved by the Russian Union of Industrialists and Entrepreneurs, protocol № 2 of 23.04.2008 town).
15. Ryzhenkova, I.K. Skills Manager / I.K. Ryzhenkova. - M.: Penguin Books, 2008. - 272 pp.
16. Sazonov, B.A. The Bologna process: current issues of modernization of Russian Higher Education: textbook. manual / B.A. Sazonov. - M.: Fiero - 2006. - 184 pp.
17. Tarasov, V.K. Managerial elite: How will we select and prepare / V.K. Tarasov. - SPb.: Polytechnic, 2006. - 448 pp.
18. GEF HPE-level undergraduate «Management» project (from 09.12.2008 town).
19. Fie, K. Education technology managers. Where, when and how to use / K. Phi; translate from English. - M.: Good Book, 2006. - 304 pp.
20. Chernilevsky, D.V. Teaching Technology in Higher Education: textbook. manual / D.V. Chernilevsky. - Moscow: UNITY-DANA, 2002. - 437 pp.

проф. д.и.к.н ВАСИЛИЙ ИГНАТЬЕВИЧ ГЕРАСИМЧУК
НАЦИОНАЛЕН ТЕХНИЧЕСКИ УНИВЕРСИТЕТ НА УКРАИНА,
„КИЕВСКИ ПОЛИТЕХНИЧЕСКИ ИНСТИТУТ“

**ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ НА ИНОВАЦИОННОТО РАЗВИТИЕ В УСЛОВИЯТА
НА ГЛОБАЛИЗАЦИОННИ ТРАНСФОРМАЦИИ**

**ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF INNOVATION DEVELOPMENT IN
CONDITIONS OF GLOBALIZATION TRANSFORMATIONS**

(in Russian language)

Prof. Dr. of Economic Sciences VASILII IGNATIEVICH GERASIMCHUK
NATIONAL TECHNICAL UNIVERSITY OF UKRAINE
“KIEV POLYTECHNIC INSTITUTE”

Abstract: The paper puts its attention on the problems of globalization as a paradigm for the transformation and integration processes in the World economy. The forecasts for the World economic development are being analysed on the basis of cyclical development. A representation of the state research and development policy has been made. The methodical approaches for formulating, implementing and realization of the innovation development of Ukraine have been presented. The benchmarks have been pointed for the use of the export potential of the industrial complex of Ukraine in the selection of segments from the World market. It has been presented also the organizational and economic mechanism for management of innovation development.

Key words: Globalization, Import, Engineer, Innovations, Competitiveness, Marketing, World economy, Consumer, Sustainable development, Strategy and etc.

Актуальность

“Mens agitate molem (Лат.). – Мысль приводит [в движение] материю”. Вследствие непоследовательности проведения и низкой эффективности государственной научно-технической и инновационной политики наблюдаются тенденции дальнейшего отставания Украины в технологическом развитии от развитых стран. В рейтинге глобальной конкурентоспособности государств 2007-2008гг. (GCI) Украина среди 131 страны занимает 73 место. На конец 2008г. ВВП не намного превысил 70% от уровня 1990г. Прирост ВВП за счет внедрения новых технологий в Украине составляет 0,7%, в то время как в развитых странах этот показатель достигает 60-90% [1, с. 32]. Экономика Украины характеризуется незначительным объемом ВВП на душу населения, большим размером государственного долга, низким уровнем качества жизни населения, устойчивой тенденцией сокращения численности

населения, оттоком за границу интеллектуального потенциала, неэффективным использованием природных запасов, обострением экологических проблем. Значительный удельный вес в структуре экономики государства приходится на материало-, энерго- и трудоемкие производства. Неразвитость внутреннего рынка, низкая конкурентоспособность национального производства, ослабление государственного управления экономикой, ее инновационной системой ухудшает перспективы развития, отдаляет Украину от когорты развитых стран [2]. В этой ситуации необходимо предпринимать радикальные меры со стороны законодателей и исполнительных органов власти, а также ученых и предпринимателей для коренного изменения сложившейся ситуации.

Постановка задания

“Vere scire est per causas scire (Лам.). Истинные знания – это знание причин”. Цель научного поиска заключается в совершенствовании методологических подходов при формулировке, утверждении и реализации стратегии инновационного развития Украины в условиях интеграции национальных экономик в мировую глобализационную систему.

Использование результатов последних исследований и публикаций

“Если не выражены противоположные мнения, то не из чего выбирать наилучшее» (Геродот)”. В процессе подготовки публикации по проблеме инновационного развития страны в условиях глобализационных трансформаций, повышения конкурентоспособности национальной экономики, ее промышленного комплекса использованы научные публикации А. Г. Алымова, Г.А. Андрощука, Ю. Н. Бажала, О. Г. Белоруса, Г. Х. Бунге, В. М. Гееца, А. П. Градова, В.А. Згурского, Б. А. Малицкого, Ю. Н. Пахомова, А. С. Поповича, В. П. Соловьева, Ф. Е. Удалова, А. Файоля, Л. И. Федуловой, М. Я. Хабакука, К.-Х. Хоппе и др.

Методология исследования

“Principium rationis sufficientis (Лам.). – Закон достаточного основания”. Методологической основой научного исследования является диалектический метод познания истины, принципы системного анализа, методы статистической обработки и анализа информации, моделирование, теории рыночной экономики, экономические теории нобелевских лауреатов, концепции глобализации и устойчивого развития, отечественная нормативно-правовая база по вопросу инновационного развития, публикации структурных подразделений ООН, ЕС, международных организаций, зарубежных и отечественных научных работников.

Результаты исследования

1. Глобализация как парадигма трансформационных и интеграционных процессов в мировой экономике. *“Mundus vult decipi [ergo decipiatur] (Лам.). – Мир хочет быть обманутым, [так пусть же будет обманут]”.* Глобализационная парадигма изменений в цивилизационной структуре современности отображает, с одной стороны – мобилизацию мирового ресурсного потенциала в направлении его рационального использования, с другой – порождает сложные для толкования и решения проблемы политического, экономического, технологического, информационного, социокультурного, морального, религиозного, экологического характера в развитии человечества. Глобализация сопровождается распространением либеральной демократии, превалированием в экономике рыночных сил, интеграцией мировой экономики, трансформацией системы производства и рынка труда, ускоренным технологическим обновлением, революцией средств массовой информации, диктатом идеологии потребления и обогащения. Глобализация используется в первую очередь мировыми экономическими лидерами для укрепления своего достатка. 45,8 % мирового ВВП находится на одних чашах весов, где разместилась «великолепная семерка» известных стран, на другой – 226 стран, в т.ч. и Украина. 90% всего мирового богатства сконцентрировано в Северной Америке, Европе, Японии и Австралии. Децильный коэффициент неравенства между Западом и другим миром в делении мирового дохода превышает 100:1. В собственности “верхних” 10% взрослого населения мира сконцентрировано 85% мирового богатства; в руках самого богатого одного процента – 40%. Половина населения мира в нижней части шкалы деления владеет лишь 1% глобального богатства [3], [4]. По оценке ООН, до 2025р. 7,8 млрд. жителей планеты, то есть – 90% населения, будет относиться к бедным странам. Следовательно, каждая страна, ее

властные структуры должны найти самую успешную стратегию улучшения благосостояния людей.

2. Цикличность экономического развития. *“Omnia mutantur [mutabantur, mutabuntur] (Лат. - Все меняется [менялось и будет меняться]”.* Темпы изменений в мировой экономике в длительной перспективе имеют циклический характер. Оценить с высокой степенью точности начало и конец периодов улучшения или ухудшения экономической конъюнктуры всегда проблематично. Наиболее применяемым методом прогноза является метод экстраполяции, который предусматривает, что будущее станет продолжением прошлого. Но в условиях нестабильной ситуации на рынке, рисков в политической, финансовой, военной и других сферах, точность оценок при применении метода экстраполяции не может быть высокой. Много зависит от того, какой период выбран для анализа. Если брать во внимание ретроспективную оценку среднегодовых темпов прироста мирового ВВП за последние 30 лет XX ст., на протяжении которого чаще всего наблюдалась неблагоприятная конъюнктура, то точка отсчета будет характеризовать заниженные оценки тенденций развития.

Соответствующими являются оценки темпов будущего развития, особенно для развитых стран. Так, среднегодовой темп прироста ВВП в США на период 1971-2000гг. составил 3,2%, в расчете на душу населения – 2,1%. На протяжении 2001-2025гг., по оценке EIU (The Economist Intelligence Unit), среднегодовой прирост ВВП США будет равняться 2,7%, что отвечает приросту ВВП на душу населения в среднем 2,0% на год. Согласно прогнозу ЕС-15 на первую четверть XXI ст., среднегодовой темп прироста ВВП будет равен 1,9%. Перспективы мирового экономического развития по трем группами стран (развитые страны; развивающиеся страны; страны с переходной экономикой) представлены в табл. 1. Безусловно, стратегия институциональных превращений в промышленности Украины должна согласовываться с интеграционными процессами в мировой экономике, с ее прогнозными оценками. Нужно также учитывать тенденции относительно уменьшения удельного веса западных цивилизаций (США, ЕС) в мировом ВВП (54,5% в 1950г., 44,6% в 2000г., 37,5% в 2015г.) и рост восточных (японской, китайской, индийской) - соответственно 9,3% в середине XX ст., 22,5% в начале XXI ст. и 25,5% в 2015г. (по оценке экспертов).

Таблица 1

Перспективы мирового экономического развития за группами стран
[использовано: 5, с.77]

Годы	Развитые страны	Развивающиеся страны	Страны с переходной экономикой	Все страны
<i>Численность населения, млн. чел.</i>				
2000	861,1	4767,2	409,9	6038,2
2025	940,0	6390,0	410,0	7740,0
2050	990,0	7150,0	410,0	8550,0
<i>ВВП на душу населения в ценах и за ППС 2000г., тыс. дол. США</i>				
2000	28,9	3,7	6,5	7,5
2025	57,8	10,7	22,0	17,0
2050	87,5	22,4	40,8	30,8
<i>ВВП в ценах и за ППС 2000г., трлн. дол. США</i>				
2000	24,9	18,0	2,7	45,6
2025	54,3	68,0	9,0	131,3
2050	86,6	160,0	16,7	263,3

В исследованиях экономистов нашло распространение моделирование на основе стилизованных фактов. К их числу относят утверждение, что большой цикл вмещает в себе шесть среднесрочных циклов. Длительность промышленного цикла данного типа практически укладывается в диапазоне от 7 до 11 лет. Общая продолжительность большого цикла может колебаться в пределах от 42 до 66 лет. Данный цикл складывается приблизительно из растущей и ниспадающей волны экономической конъюнктуры. Каждая половина вмещает в себе три цикла К. Жюгляра. Проанализировав тенденции экономического развития Украины, можно прийти к выводу, что период с 1990г. в Украине за классификацией фаз Й. Шумпетера характеризуется периодом депрессии, причины которой предопределены трансформационными процессами в экономике. Оживление в экономике после мирового финансового кризиса, по нашему мнению, может наступить в 2012-2015гг.

Разработка концепции больших циклов экономической конъюнктуры или длинных волн экономического развития тесно связана с исследованиями закономерностей научно-технического прогресса (НТП). Указанная концепция служит базой для формирования научно обоснованных представлений относительно долгосрочных перспектив развития мирового хозяйства. Прогноз больших циклов в этом случае включает такие составляющие: оценку приблизительных сроков в изменениях фаз большого цикла; выявление приоритетных направлений НТП; оценку будущих темпов экономического развития мира в рамках выделенных фаз. В прогнозах будущих прорывов в науке и технике, способных придать мощный импульс развития мировой экономики, целесообразно выделить три аспекта. Во-первых, необходимо своевременно обнаружить прогрессивные направления развития инноваций. Во-вторых, нужно сориентироваться в сферах наиболее

эффективного использования нововведений. В-третьих, важно определить приоритеты НТП, то есть целесообразность направления инвестиций. Темпы экономического развития в период 2010-2025гг. будут определяться мощным эффектом использования информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), применение биотехнологий и инженерной генетики в здравоохранении, повышение эффективности аграрного сектора экономики, защиты окружающей среды, внедрения нанотехнологий.

3. Диагностика состояния научно-технического развития. *Vere scire est per causas scire (Лам.). - Истинное знание – это знание причин.* Несмотря на то, что в Украине с 1991г. принято более 400 законодательных и нормативных актов, направленных на активизацию инновационной деятельности, результаты не вселяют оптимизма. За период 1991-2009гг. в Украине: в 3,3 раза снизилась численность работников в инновационной сфере (в США и Западной Европе возросла в 2 раза, в Юго-Восточной Азии – в 4 раза; в 3,5 раза уменьшилось количество исследователей в сфере технических наук, в то же время их количество увеличилось в 5,6 раза в политических науках, в 3,5 – в юридических; в 14,3 раза уменьшилось освоение новых видов техники; в 4,3 раза снизилось (с 56,0% до 13,0%) количество инновационно-активных промышленных предприятий (в России их удельный вес составляет 10,0%, в Польше – 16,0%, в странах ЕС в среднем – 60,0%) [1, с.32].

Украина в настоящее время находится в последней за уровнем научно-технического и инновационного развития по значению инновационного индекса, 2006, четвертой группе стран - «страны, которые двигаются вдогонку». В их числе: Венгрия со значением инновационного индекса – 0,24; Россия – 0,23; Украина – 0,23; Латвия – 0,22; Польша – 0,21; Хорватия – 0,20; Греция –

0,20; Болгария – 0,19; Румыния – 0,16; Турция – 0,08. Следовательно, нужные чрезвычайные меры для входа в группу «умеренных инноваторов», куда входят – Литва, Испания, Португалия, Италия, Чехия, Эстония, Словения, Норвегия со значением инновационного индекса в пределах 0,26-0,35. Ориентироваться нужно, в первую очередь, на «стран-последователей» (Австрия, Бельгия, Нидерланды, Франция, Израиль, Великобритания со значением инновационного индекса 0,43-0,48) и на «стран-лидеров» (Люксембург, Германия, Дания, США, Япония, Швейцария, Финляндия, Швеция со значением инновационного индекса 0,51-0,68).

В Украине неэффективно осуществляется государственное регулирование развитием национальной инновационной системы по таким направлениям, как формирование институционального обеспечения инновационного развития, реализация приоритетных направлений развития науки и техники, программно-целевое финансирование инновационной деятельности, поддержка предпринимательской деятельности в сфере нововведений и трансфера технологий. Действия центральных органов исполнительной власти не координируются, имеет место дублирование их функций. Снижается уровень технологического и инновационного потенциала национальной экономики, теряются перспективы обеспечения его расширенного воспроизводства, снижается конкурентоспособность отечественных товаропроизводителей.

Объяснением указанного является: непоследовательность осуществления внутренней и внешней экономической политики; отсутствие единой стратегии инновационного развития; низкая эффективность отечественного сектора научных исследований и разработок, низкая активность государственных научных учреждений в сфере

патентования и лицензирования прав интеллектуальной собственности; низкий уровень инновационной культуры общества и неэффективность влияния системы образования на ее повышение; неразвитость инновационной инфраструктурой; отсутствие эффективных экономических стимулов к обновлению субъектами хозяйствования основных производственных фондов и внедрению инвестиций в развитие инновационного потенциала; снижение стимулирующей роли оплаты труда, его производительности, фондовооруженности работников в наукоемких отраслях национальной экономики; недостаточная поддержка со стороны государства отечественных экспортеров инновационной продукции и т.д.

4. Стратегические ориентиры инновационной политики. *“Ut desint vires / tame nest laudanda voluntas (Лат.) – Пусть не хватает сил, но желание все же похвально”.* Сырьевая составляющая производственного потенциала государства, рассчитанная преимущественно на потребности экспорта, делает отечественную промышленность чрезвычайно зависимой от конъюнктуры внешнего рынка, приводит к крайне нерациональному использованию далеко не безграничных природных ресурсов. Индикатором состояния научно-технического потенциала в Украине выступают структурные изменения в экономике, которые прослеживаются, в частности, в изменении структуры ВВП. Удельный вес промышленности в ВВП за период 1985-2007гг. уменьшился с 41,4 до 31,0%, сельского хозяйства – с 19,4 до 9,0%, строительства – с 8,5 до 5,4%. Увеличился удельный вес транспорта и связи – с 6,3 до 14,6%, торговли, материально-технического обеспечения и заготовок – с 6,0 до 27,2%. За период 1990-2007гг. удельный вес продукции машиностроения и металлообработки в отраслевой структуре промышленности Украины снизился с 30,5% до 13,4%.

В разнообразии стратегий, разработанных в последнее время, можно увидеть ориентиры: до 2017 года, до 2020, до 2039 и т.п. лет. По-видимому, целесообразно формировать стратегию на 10, 15, 20, 25, 50 лет. Есть еще одно предложение относительно временных ориентиров: 80 лет. Почему? Средняя ожидаемая продолжительность жизни гражданина Японии, Испании, Италии, Израиля, Норвегии и т.д. колеблется в пределах 80 годов. Ведь дороже всего для каждого из нас – это продолжительность и качество жизни. И все стратегии всех стран, под руководством всех президентов, королей, монархов, премьеров, принцев, губернаторов и т.п. должны ориентироваться, по нашему мнению, на цифру – 80. 80 лет! А может и больше. Уместно напомнить, если за индексом человеческого развития (ИЧР) Украина в 1991г. занимала 45 место в мировом рейтинге, то по данным 2008г. она заняла 76 место из 177 стран. Важным преимуществом экономики Украины является то, что ее внутренний рынок имеет высокий потребительский потенциал и занимает 28 место в мире за размером ВВП за паритетом покупательной способности. Отметим, что экспорт США, ЕС, Японии составляет лишь 12% ВВП, то есть развитые страны заботятся в первую очередь не о внешнем, а о внутреннем рынке. Экспорт развитых стран сориентирован на те же развитые страны. К странам, которые развиваются, идут устаревшие технологии, оборудование и т.п.

5. Приоритеты в развитии промышленного комплекса. *“Quidquid agis, prudenter / agas et respice finem (Лат.). - Чтобы ты не делал, делай благоразумно и [старайся] предвидеть результат”.* Концепцией развития промышленного комплекса Украины на период до 2017 года предусмотрено создание институциональных, инфраструктурных и экономических принципов структурно-инновационных преобразований [6]. В. М. Геец отмечает,

что основой экономической системы и сохранения национального суверенитета Украины может и должен стать прежде всего большой бизнес, а это означает неизбежность последующей концентрации капитала и необходимость построения новых взаимоотношений между государством и бизнесом для того, чтобы страна не превратилась в страну “лавочников” и мелких “цеховиков” [7, с.5]. Промышленный комплекс Украины может быть конкурентоспособным лишь тогда, когда система представляет собой единое целое из ТНК, большого, среднего и малого бизнеса. Пока украинских предприятий среди 500 самых успешных ТНК не обнаружено. Влиять на конъюнктуру международных рынков мелким производителям затруднительно.

На первых позициях среди высокотехнологичных товаров в Украине находится аэрокосмическая техника. Благодаря участию в проекте “Морской старт” Украина, с одной стороны, имеет выгоду от использования ракет “Зенит”, “Циклон”, “Днепр” (СС-18 “Сатана”), с другой – она почти за бесценок “подарила” Западу ряд высоких ракетных технологий. Будущее космической отрасли - в координации исследований со странами ЕС, БРИК, СНГ, США. Относительно самолетостроения, заметим, что в конце прошлого века два отечественных авиазавода выпускали 150-200 самолетов на год, в настоящее время – 1-2. Украинские авиастроители смогут получить в ближайшие 20-30 лет 28-35 млрд. дол. США при условии инвестирования отрасли в размере около 2 млрд. дол. США, активно развивая сервис, лизинг, и, безусловно, производство. Необходимо разработать также особенную маркетинговую стратегию продвижения самолетов на международный рынок. Украина не должна оставаться в стороне от освоения самых современных технологических процессов, которыми являются IT-технологии. Необходимо осуществление ряда мер, чтобы

информационные технологии стали одними из главных составляющих конкурентной промышленной стратегии государства. Реализация таких мер осложняется, поскольку IBM, Microsoft, другие, не средние, не малые, не отечественные фирмы уверенно овладевают отечественный рынок. Лишь концентрация национального капитала может решить задачу подготовки и переподготовки кадров, коренной модернизации традиционных производств, освоение перспективного, возможно еще и не существующего бизнеса для потребностей людей в ближайшей или отдаленной перспективе.

6. Анализ и выбор сегментов международных товарных рынков. *“Qui bene distinguit, bene docet (Лат.). – Кто хорошо анализирует, тот хорошо и учит”.* Украина проводит политику экономического сотрудничества и развития внешнеэкономических отношений с большинством стран мира. На сегодня таких стран насчитывается - 207. До 2006г. сальдо внешней торговли имело позитивное значение, то есть экспорт превышал объем импорта. В настоящее время ситуация - противоположная. Минусовое сальдо за последние годы (2007г. – 7,2 млрд. дол. США; 2008г. – 13,5 млрд. дол. США) в торгово-экономических отношениях с зарубежными партнерами свидетельствует об активизации товарооборота явно не на пользу нашего государства. Основными странами-партнерами Украины в международной торговле являются: Россия, Германия, Туркменистан, Китай, Турция, Польша, Беларусь. Преимущество отечественный товаропроизводитель должен отдавать традиционным рынкам, рынкам соседних стран, учитывая, в первую очередь, уровень транспортных расходов. Анализ

торгово-экономических отношений со странами-соседями (экспорт + импорт) по итогам 2007г. представлен на рис. 1. Можно сделать вывод, что политические интересы Украины зачастую не соответствуют экономическим.

7. Торгово-экономическое сотрудничество: Украина-Болгария. *“Amicos res secundae parent, adversae probant (Лат.). – Друзей счастье находит, а несчастье испытывает”.* В 2008г. значительное внимание уделялось развитию торгово-экономическому сотрудничеству между Украиной и Республикой Болгария, которая является на сегодняшний день наибольшим торговым партнером Украины на Балканах. Важными аспектами роста взаимного товарооборота стали вступление Украины в ВТО и перспектива создания зоны свободной торговли с ЕС. Внешнеторговый оборот товарами в 2008г. составил 1,340 млрд. дол. США. При этом экспорт из Украины составил 1,1 млрд. дол. США (рост на 199,6 %), а импорт – 239 млн. дол. США (на 141,2 % больше). Позитивное сальдо для Украины составило 866,579 млн. дол. США и явилось самым большим в торговле с другими странами Европы за 10 месяцев 2008г. Товарооборот услугами за 9 месяцев 2008г. также увеличился и составил 60,8 млн. дол. США. Большую часть украинского экспорта в 2008г. составили такие товарные группы: „недорогостоящие металлы и изделия из них“, „минеральные продукты“ (руда, уголь), „транспортные средства и дорожное оборудование“. Наибольшую составляющую болгарского экспорта в Украину составили „лекарственные препараты“ - 30%.

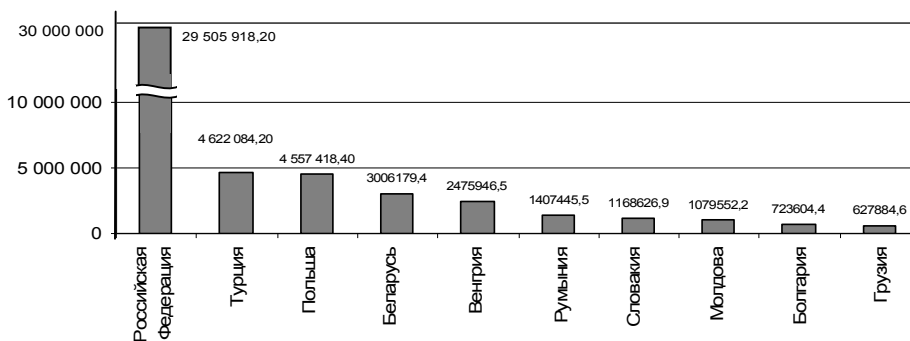

Рис. 1. Внешнеторговый оборот Украины со странами-соседями, тыс. дол. США

Среди положительных тенденций можно также отметить возрастание удельного веса такой товарной группы украинского экспорта, как „электрические машины, аппараты и механические приспособления” – 811% по сравнению с соответствующим периодом прошлого года (25,0 млн. дол. США против 3,0 млн. дол. США в 2007г.). По состоянию на 01.07. 2008г. болгарские предприятия инвестировали в экономику Украины 23,5 млн. дол. США (по состоянию на 01.01.2008г. – 17,6 млн. дол. США), а общая сумма инвестиций из Украины в экономику Болгарии составляет лишь 0,1 млн. дол. США. В Болгарии зарегистрировано 45 представительств украинских учреждений, фирм и компаний, к примеру „Аэросвит”, „Украинское дунайское пароходство”, представительство „Укрзализниці”, поромной переправы „Ільичевск-Варна” и т.д. Действует также 264 совместных предприятий с участием украинского капитала.

8. Комплекс маркетинга при осуществлении экспортно-импортных операций. *“Proba merx facile emptorem reperit (Лат.). - Качественный товар легко находит покупателя”.* Основная идея маркетинговой теории заключается в производстве товаров, которые желает получить потребитель. Следовательно, требования ко всем участникам процесса расширенного воспроизводства по хрестоматийной схеме: “производство – распределение – обмен - потребление”

постоянно растут. Увеличение объемов потребления предопределяет сокращение жизненного цикла товара, а открытие торговых границ с основанием ВТО изменило условия конкурентной борьбы между производителями. Выигрывают от этого, в первую очередь, ТНК, большой бизнес, поскольку лишь он способен в минимальный срок разрабатывать и продвигать на рынок новую продукцию. Промышленность должна четко реагировать на изменения в запросах потребителя, предлагая рынку высокотехнологичное оборудование. Заметим, что наукоемкость промышленного производства в Украине не превышает 0,3%. Это в 10-20 раз ниже общепринятого мирового уровня. Незначительная доля отечественной наукоемкой продукции в структуре ВВП – 1,2%. В развитых странах до 90% прироста ВВП достигается за счет инновационного развития. Доля отечественной наукоемкой продукции на мировом рынке высокотехнологичной продукции составляет лишь 0,1% против 6% в Китае, 17% - в Германии, 30% - в Японии, 36% - у США [8, с.39]. Одной из причин слабых позиций отечественного высокотехнологичного продукта на международном рынке является отсутствие высококвалифицированных инженеров, которые владели бы знаниями нескольких иностранных языков, навыками в маркетинге, финансах.

В процессе расширения рынков реализации отечественной продукции комплекс маркетинга, который применяются при этом, должен согласовываться как с правилами ВТО, так и с законодательными нормами отдельных стран. При осуществлении товарной политики в условиях жесткой конкуренции нужно учитывать нормы и стандарты, которыми регулируются качество и степень безопасности продукции. Регулирование ценовой политики в международной торговле в значительной мере связано с вопросами ценовой дискриминации и скидок, демпинга и антидемпингового законодательства. В каждой стране существуют свои критерии установления оптимальной цены на товар, уровень которой определяют расходы, наукоемкость и качество продукта, покупательная способность потребителей, жизненный цикл товара, колебание валютных курсов, репутация фирмы, реклама и т. п. Отметим, что цены на товары производственного назначения, которые специализируются на определенной ассортиментной группе товаров, диктуют ведущие мировые фирмы. В сфере продвижения товара основная часть регулирующих норм касается рекламных мероприятий. Рекламная кампания должна учитывать общественную и культурную среду страны, где экспортеры отечественной продукции намереваются работать. Эффективным инструментом развития экспортного потенциала, привлечение инвестиций и кредитных ресурсов выступает участие украинских предприятий в международных выставках, ярмарках.

9. Организационно-экономический механизм управления инновационным развитием. “*Aut inveniam viam, aut faciam (Лат.). - Или найду дорогу, или проложу*”. Успех воплощения в жизнь стратегических намерений зависит от многих факторов, среди которых особое место отводится организационному и экономическому

механизму управления. Теория и практика программно-целевого подхода к управлению предусматривает в случае решения архиважной для государства, для общества проблемы наличие авторитетного руководителя программы (стратегии) с наделением соответствующими административными и финансовыми полномочиями. В случае, когда речь идет о Стратегии инновационного развития государства, ее руководителем, по нашему мнению, должен быть или Президент, или Премьер-министр, учитывая важную роль и место инновационной стратегии в стратегии социально-экономического развития украинского государства.

Сегодня вести речь об эффективном управлении (когда результаты превышают затраты) национальной экономической, в т.ч. инновационной политикой, не приходится. Если в 1990г. (за год до провозглашения независимости) ВВП на душу населения в Украине (по паритету покупательной способности, то есть по реальному соотношению цен) превышал среднемировые показатели на 11% (Украина – 5433, мир – 4890 дол. США), то в 2006г., по последним данным ПРООН, этот показатель по Украине (6224 дол. США) стал уже на 33% меньше за среднемировой – 9316 дол. США. В России он был вдвое больше – 13205, Казахстане – 9832, Беларуси – 9737, Кубе – 6876, Колумбии – 6381 дол. США [9, с. 1, 6].

Учитывая опыт развитых стран в успешном осуществлении инновационной политики, необходимо прямую государственную поддержку в финансировании НИР и ОКР (в США, Италии, Франции с конца 80-х годов прошлого столетия она составляла 40-70% от всех затрат) сочетать с методами непрямого влияния (налоговая, таможенная, финансовая и кредитно-денежная политика, субсидирование, ускоренная амортизация, патентная защита и т.д.) [10]. Конкретными видами налоговых льгот могут выступать:

предоставление налогового кредита для осуществления исследовательской и инвестиционной деятельности, т.е. отсрочка налоговых платежей в части затрат из прибыли на инновационные цели; снижение налога на прирост инновационных затрат; “налоговые каникулы” продолжительностью несколько лет для прибыли, полученной от реализации инновационных проектов; льготное налогообложение прибыли, полученной в результате использования патентов, лицензий, “ноу-хау” и других нематериальных активов, входящих в состав интеллектуальной собственности; уменьшение налогообложения прибыли на сумму стоимости приборов и оборудования, которые передаются университетам, научно-исследовательским институтам, инновационным организациям и т.д.

Выводы. *“Quod erat probandum (Лат.). – Что и нужно было доказать”.* Реализация высказанных и ряда других предложений, в т.ч. на парламентских

слушаниях 17.06.09г. при обсуждении проекта стратегии инновационного развития Украины, может создать благоприятные условия для активизации научно-технической деятельности всех участников инновационного процесса “идея–исследование–производство–реализация”. Совершенствование организации и управления инновационным развитием должно стать той основой, которая позволит обеспечить мотивацию генерирования новых знаний, формирование целостной инновационной инфраструктуры и системы трансфера технологий, активизацию научных исследований, повышение наукоемкости производства, его эффективности. В конечном счете грамотная, всесторонне продуманная концепция развития национальной инновационной системы позволит существенно повысить конкурентоспособность Украины в условиях глобализационных трансформаций современного мира.

Литература

- [1] Мазур, О.А. Технологічні парки. Світовий та український досвід. / О.А. Мазур, В.С. Шовкалюк. – К.: Прок-Бизнес, 2009. – 70 с. ISBN 978-966-8381-46-1.
- [2] Григорьев Л., Агибалов С., Салихов Г. Украина: Раздвоение трансформации. – Вопросы экономики, 2009, № 3, с. 125-142. ISSN 0042-8736.
- [3] Dickanov J. Trends in World Income Distribution / Third Forum on Human Development. Paris, 17-19.01.2005. P. 12.
- [4] The World Distribution of Household Wealth. By J. B. Davies (Canada), S. Sandstrom (Finland), E.N. Wolff (USA). December 2006. P.26. <http://www.wider.unu.edu>.
- [5] Клинов В. Мировая экономика: прогноз до 2050г. – Вопросы экономики, 2008 № 5, с. 62-79. ISSN 0042-8736.
- [6] Якубовский Г., Новицкий В., Киндзерский Ю. Концептуальные основы стратегии развития промышленности Украины на период до 2017 года // Экономика Украины, 2007, № 11, с. 4-20. ISSN 0131-775X.
- [7] Геец В. Некоторые сравнительные признаки трансформационных моделей экономики Украины и России // Экономика Украины, № 5, 2005, с. 4-19. ISSN 0131-775X.
- [8] Петрина М. Базовые условия создания инновационной модели развития экономики Украины // Экономика Украины, 2006, № 8, с. 35-40. ISSN 0131-775X.
- [9] Ревенко А. “Минус двадцать”, о которых много кто говорил / Зеркало недели, № 25 (753), 4 июля 2009г., с. 1, 6.
- [10] Інноваційно-технологічний розвиток України: стан, проблеми, стратегічні перспективи: Аналітичні матеріали до Парламентських слухань [“Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів”] / [Л.І. Федулова, Ю.М. Бажал, І.А. Шовкун та ін.]; за ред.. Л.І. Федулової, Г.О. Андрощука; Ін-т екон. та прогноз. НАН України. – К.: ІЕП НАНУ, 2009. – 196 с.

НОВИТЕ ТЕХНОЛОГИИ В ГЛОБАЛНИЯ ТУРИЗЪМ

NEW TECHNOLOGIES IN THE GLOBAL TOURISM

Associate Prof. Dr. TANYA PARUSHEVA

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY, SOFIA

Abstract. The introduction of computerized management systems, advertising, distribution and communication brings substantial benefits and induces general changes in the tourist industry. On the one hand, their use is associated with lower costs of supply and selling of tourist products and services. On the other hand, they help do deals between people and organizations regardless of the distance. Increased turnover of ICT (information and communicational technologies) has a great impact on market processes and structures of supply and demand in all travel sectors. It leads to the restructuring of the tourist market and the intensification of competition. The constant urge of tourism companies to develop themselves stimulates the use of constantly evolving software applications. This gives us reason to believe that over the next few decades the development of information technologies will be significant and will be one of the most important markets.

Key words: *internet-economy, world IT infrastructure, e-market, cyberspace, global distribution systems, virtual travel agencies*

Силната конкуренция на международните пазари и приоритетният статут на туристическия отрасъл в развитието на световната икономика, изискват своевременно съобразяване с процесите на еволюция на информационното общество, инвазията на Интернет и виртуалните мрежи. Това определено налага нови поведенчески алгоритми в туризма. Новото медийно пространство, даващо възможност за обратна връзка с аудиторията, предоставя алтернативни пътища за маркетинг и промоция, реално конкуриращи традиционните стереотипи. Според статистическите изследвания, рейтингът на Интернет като медия сред потенциалните туристи, е изпреварил този на радиото и телевизията.

Информационните и комуникационните технологии оказват силно въздействие върху всички сектори в туризма. Внедряването на компютърни системи за управление, реклама, дистрибуция и комуникации допринася съществени ползи и предизвиква генерални промени в туристическата индустрия. От гледна точка на използването на информационните и

резервационните системи (ИРС), в туризма могат да се разглеждат най-общо четири сектора: **транспорт** – въздушен, воден и земен; **настаняване** – всички средства за настаняване и места за подслон; **туристически посредници** – тур оператори и тур агенти; **атракционен сектор** – природни и изградени от човешката ръка обекти, създадени да удовлетворяват образователни, рекреационни, естетически и други потребности на туриста².

Информационните и резервационните системи, и бизнес процесите в туризма са в тясна релация. От една страна, развитието на информационно-технологичните системи провокират динамичен реинженеринг на бизнес процесите, а от друга, стриктно, функционално моделират техните алгоритми. Използването на информационните технологии се прилага основно при двете категории пътувания – **ваканционни и бизнес**. При бизнес пътуванията, туристическите информационни системи имат

² <http://www.touristpool.org/>

поддържаща роля. Процесите и бизнес моделите се базират на частни взаимоотношения, на корпоративно ниво с тур оператори, самолетни компании, земни транспортни системи, хотелски вериги и техните резервационни системи. При вземането на решения за резервация при бизнес пътуванията, туристическите информационни и резервационни системи имат второстепенно значение.

През следващите десетилетия, **развитието на информационните технологии** ще е доста голямо и те ще бъдат един от най-важните пазари. В бъдеще, технологиите ще отразяват най-голямата динамика, а също и най-големия потенциал в технологичните и обществените иновации. Разпространението на съвременните технологии и съответните програми откриват все по-голям достъп на хората към информацията и знанието. *“Виртуалните” пазарни процеси започват да изместват “реалните” пазари.* Очаква се развитието на една **световна Интернет-икономика**, която ще остави следа в предлагането и продажбата на туристически продукти.

Световната информационно-технологична инфраструктура е централен елемент на **глобалния туризъм**. Въпреки, че туризмът се числи към браншовете, които вече съвременно са внедрили информационните и комуникационните технологии, тяхното изчерпателно използване се намира още в начален стадий. С оглед на нарастващото разпространение и значение на **електронните пазари**, туристическо предлагане на услуги, което не е достъпно чрез глобалния електронен пазар, ще има по-малки шансове. Представянето на електронния пазар, както и иновационното използване на неговите възможности, ще стават все по-важни за туристическите услуги.

Новите информационни и комуникационни технологии имат големи **перспективи**. По-голямата част от

туристическите предприятия използват новите информационни и комуникационни технологии предимно за информация и самопредставяне. Това се отнася преди всичко за Интернет, който със своята покривна, отворена и изгодна комуникационна структура, предлага нови възможности за масмедийните комуникации. За туристическия бранш, са интересни преди всичко новите възможности в областта на маркетинга и продажбите, съответно новите форми на взаимодействие между предлагащите и клиентите. Използването на информационните и комуникационните технологии, към които се числят **мултифункционалните чип карти и автомати**, наистина напредва, но все още бавно.

Предпоставка за по-нататъшен интензитет на **директната продажба на туристически услуги** е, че все по-голяма част от клиентите разполагат, както с техническо оборудване за **онлайн резервации**, така и с информационни устройства и възможности за резервации чрез нови медии. Действително, данните за броя на настоящите и бъдещи онлайн-потребители варира нарастващо, но все пак, може да се приеме, че броят потребители в бъдеще ще се увеличава¹.

Доколко директната резервация на туристически услуги за частни клиенти ще бъде атрактивна, зависи както от възможността за **достъп**, така и от **атрактивността** на предложението. Принципно, директната продажба за частни клиенти и днес все още предизвиква интерес, въпреки оферирания в Интернет все-повече **нискобюджетни предложения**. В Интернет пространството съществува възможност за **директно сравняване на цените**. Потребителят не трябва да се съобразява с работното време на туристическия обект и може да намери

¹ Buhalis, D., Tourism in an era of information technology, In B. Faulkner, 2006, p. 45.

допълнителна информация. Понастоящем, възможността за директна резервация на пътувания чрез Интернет е по-малко използвана, както от частни, така и от фирмени клиенти. За да се направи директната резервация на туристически услуги за частни клиенти по-атрактивна, трябва да се подобри предлагането на туристическите посредници относно съдържанието и поднасянето на информация, съотношението цена-услуга, и желанията на клиентите за консултиране. Не е достатъчно, да се пласират продукти на виртуалната лавица и да се разчита изцяло на предполагаемите предимства на електронните поръчки.

Увеличеният оборот на информационните и комуникационните технологии в туризма ще има драстично въздействие върху пазарните процеси и върху структурите на търсене и предлагане, и ще доведе до **преструктуриране на туристическия пазар**. Той модифицира туристическата ценностна верига, променя пазарните дялове, влияе върху работните места и е решаващ за конкурентоспособността на действащите лица и дестинациите. Увеличеният оборот на информационните и комуникационните технологии ще изостри конкуренцията в глобалния туризъм. Това ще доведе до намаляване на потребителските цени и до ефект на промяната, в борбата за разпределяне на пазарните дялове.

Последиците от навлизането на новите информационни и комуникационни технологии в туризма са налице. С използването на Интернет, като платформа за предлагане и продажба, предприятията в сферата на услугите, могат преди всичко да понижат разходите на тези процеси, чрез създаване на директни контакти с клиентите. Посредническата дейност на туристическите бюра може да си служи с това в определени пазарни сегменти. В сравнение с традиционните

производители на услуги, тези, които използват онлайн презентациите на продукти и услуги, разполагат с конкурентно предимство. Въпреки ясната тенденция в посока на един нов **“свят на директни резервации”**, посредническата функция на интермедиите ще бъде принципно търсена и по-нататък, с оглед на постоянно нарастващото разнообразие от туристически предложения и информация.

Световната мрежа въведе *нова ера в човешките комуникации* и направи революция в цялата гама от бизнес сделки. Мултимедийните портали позволиха мигновена дистрибуция на медийната информация (текст, графика, звуци, видео) и сделки между хора и организации, без значение от разстоянието. Веднъж, като са установени комуникациите, интранет (в самата организация) и екстранет (между организациите) осигуряват безпроблемна работа на бизнеса и задоволяват разнообразните потребности на възискателните потребители. Travelocity, Expedia и Club Med са само няколко примера за успешно използване на информационните технологии. Следователно, цялата структура на туристическата индустрия е повлияна от информационните технологии.

Някои от **следствията** са следните¹:

- управление на знанието – дистрибуционната и маркетинг системи на туризма се промениха с по-ниските комуникационни и транзакционни разходи за информационни технологии;
- широко разпространено вярване е, че потребителското поведение се е променило, вследствие от информационните технологии, с по-голямо овластяване на потребителя при правенето на избор;

¹ Milne, S. and Ateljevic, L., Tourism, economic development and the global-local nexus: Theory embracing complexity, Tourist Geographies 3(4), 2006, pp. 369-93.

- ценовата диференциация стана правило с въвеждането на информационните технологии, поради което са възможни гъвкавост в дизайна на внушително количество продукти, както и на туристическите пакети, според потребностите на индивидуалните туристи;

- електронната търговия предоставя ново ниво на съревнование за малки и средни предприятия, които искат да станат част от мрежата на дистрибуционните канали. Това е така, защото режимните разходи спаднаха чрез Интернет;

- Интернет до известна степен измества посредниците по мрежата на дистрибуционните канали. От този риск, най-заstraшени са туристическите агенти.

Балансът в туризма, без съмнение е повлиян от киберпространството, особено по начина, по който малките и средни играчи се конкурират с по-големите фирми, при преодоляването на недостатъците от големината си. Тяхното участие в глобалния пазар им предоставя възможност, да насочат развитието на туризма в духа на техните стремежи и амбицията на техните собствени местни икономики.

Има и друг аргумент, че **виртуалното пътуване** може един ден да замести туризма. Това към момента не е на дневен ред. Предизвикателството сега се крие в това, как туристическите дестинации ще бъдат представени в **киберпространството**. Както истинското пространство е “локализирано, класифицирано, разделено на раси и полове”, по същия начин е и с виртуалното пространство¹. Киберпространството може да се пропие в идеологиите, ценностите и икономическите принуди на истинското пространство. То може да дерегулира

социалния и културен живот, защото **киберпространството има по-малко стабилни образци от реалното пространство**. И така, не е странно да се разбере, че виртуалното пространство има изтънчена хармония от реалност до такъв размер, че нормите във връзка с туристическите места се характеризират с безличност, хипер реализъм и разбира се, задлъжнялост към потребителите². Обстоятелството, че субективността навлиза в киберпространството ще отхвърли усилията да се информират туристите за природните, икономическите и социалните проблеми, които дестинациите срещат при опитите си за устойчив туризъм³. По линията на този сценарий, следователно ще бъде рисковано да се игнорират потенциалните въздействия на информационните и комуникационните технологии, при определяне на баланса между глобални и местни сили. Ако, националните туристически организации продължат да изработват свои собствени уеб страници, ще има надежда за продължителен растеж на местната самоличност.

Информационните и комуникационните технологии, дължащи се на несравнимото изобилие от информация, която прехвърлят и огромната свобода, която дават на индивидуалния потребител, осигурявайки му директен достъп до услугите, променят лицето на глобалната туристическа индустрия⁴. Комуникационните цени падат стремглаво.

Глобалните дистрибуционните системи формират съюзи във въздушно-транспортната индустрия. Появяват се нови видове предприятия, като **“виртуални пътнически агенции”**,

¹ Bassett, C. and Wilbert, C., Where you want to go today (like it or not): Leisure practices in cyberspace, London and New York: Routledge, 2004, pp. 181-94.

² Robertson, R. (1992) Globalisation: Social Theory and Global Change. London: Sage, 2005, p.

³ Swarbrooke, J. (1999) *Sustainable Tourism Management*. Wallingford: CABI Publishing

⁴ Francesco Frangialli, Canadian Tourism Leadership Summit, Jasper, Alberta, Canada, 22-23 October 2006, p. 49.

чийто бизнес се преобразува много. Други по-традиционни компании трябва да се специализират или да формират съюзи. Съществуват и такива, които трябва да се адаптират или да напуснат бизнеса, докато в същото време въздушните компании, туроператорите и хотелите продават голяма част от продуктите и услугите си директно чрез Интернет.

Представянето на дестинациите от туроператорите е голямо предизвикателство. Ако докажат способността си да използват тези технологии и ги представят ефективно он лайн, те ще спечелят и станат по-конкурентоспособни. Такава конкурентноспособност е осъществима, тъй като достъпът до клиента става по-бърз и по-лесен. Следователно, по-отдалечените дестинации, специализираните оператори и индивидуалните производители, заедно с развитите страни и страните с дълга традиция, имат възможности, за които никога досега не са мечтали. Стига да могат да използват правилно новата мултимедия, телекомуникациите и Интернет, те ще могат да се снабдяват с **детайлизирана информация** за туристическите продукти и всички пазари, които обслужват директно.

Еволюционните процеси на информационното общество, инвазията на Интернет и виртуалните мрежи налагат нови алгоритми на поведение в туристическия маркетинг. Новото

медийно пространство предоставя алтернативни пътища за промоция, дистрибуция и маркетинг като цяло, които реално конкурират традиционните стереотипи, и на практика генерират **нов туристически пазар – „електронен пазар“**.

Развитието и внедряването на информационните технологии в туристическия сектор е ключов фактор за оцеляване в глобалната туристическа индустрия. Динамиката на глобалния туристически пазар стимулира използването на постоянно еволюиращи програмни приложения в сферата на управлението, комуникациите, рекламата, промоцията, дистрибуцията и услугите в туризма.

Информационните и резервационните системи създават единна информационна и комуникационна среда за много по-успешна дейност по национална, регионална и фирмена реклама, промоция и дистрибуция на предлаганите български туристически продукти, и свързаните с тях допълнителни услуги. Географската неограниченост на Интернет базираните системи, позволява разширяването на продуктовата палитра на регионално и локално ниво. Тя улеснява малкия и средния туристически бизнес да предлага и продава много повече самостоятелно или чрез туристическите бюра и центрове, като обединява маркетинговите им усилия и ресурси.

Литература:

1. <http://www.touristpool.org/europe2003/index.htm>
2. TAB (Büro für Technikfolgen-Abschätzungen beim Deutschen Bundestag) Arbeitsbericht № 59, Bonn, 1998
3. Bassett, C. and Wilbert, C. (1999) Where you want to go today (like it or not): Leisure practices in cyberspace. In D. Crouch (ed.) Leisure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge (pp. 181-94). London and New York: Routledge.
4. Buhalis, D. (2000) Tourism in an era of information technology. In B. Faulkner, G.
5. Francesco Frangialli, Canadian Tourism Leadership Summit, Jasper, Alberta, Canada, 2006.
6. Milne, S. and Ateljevic, I. (2001) Tourism, economic development and the global-local nexus: Theory embracing complexity. *Tourism Geographies* 3(4),369-93
7. Robertson, R. (1992) Globalisation: Social Theory and Global Change. London: Sage
8. Swarbrooke, J. (1999) Sustainable Tourist Management. Wallingford: CABI Publishing

Доц. д-р ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", БЛАГОЕВГРАД

Докторант МАРИЯ ТРИФОНОВА ВАСИЛЕВА

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", БЛАГОЕВГРАД

**НЯКОИ ПРОБЛЕМИ ПРИ РЕКРЕАЦИОННОТО ИЗПОЛЗВАНЕ НА
НАЦИОНАЛНИТЕ ПАРКОВЕ В БЪЛГАРИЯ**

PROBLEMS IN RECREATIONAL USE OF THE NATIONAL PARKS IN BULGARIA

Associate Prof. Dr. GEORGI GEORGIEV

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

PhD Student MARIA TRIFONOVA VASILEVA

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Protected areas play a very important role in terms of the concept of sustainable socio-economic and tourism development on the planet. The International Union for Conservation of Nature (IUCN) created a special classification with the aim to divide into certain categories protected areas, depending on their natural values and significance. Except for their preservation functions, in particular conservation of biodiversity and their natural habitats, protected areas have one more function. They can be used for and contribute to the sustainable development of all aspects of the socio-economic development of community.

This paper has the aim to determine to what extent national parks could be engaged with tourism sector. Under observation are national parks as they represent one of the most preferred forms of nature protection in global scale and in Bulgaria as well. Their involvement in turn could be used to contribute to sustainable development. Ecotourism is considered as a basic instrument to achieve the aforementioned objectives. There are two concepts that lay the foundations for successful implementation. These are the concept of sustainable development, on the one hand, and the concept of development of alternative forms of tourism, on the other hand. The main idea is that the concept of development of alternative forms of tourism is derivative on the principles of sustainable tourism development.

Keywords: protected areas, national parks, functional zoning, alternative forms of tourism, ecotourism

I. Introduction

One of the well - established forms of nature conservation represents the system of national parks and other protected areas of similar designation. The foundation of the Yellowstone National Park (USA, 1872), marked the creation and adoption of a concept of protected areas of such category.

Gradually, the idea of foundation of national parks (NP) was disseminated and gained popularity in lots of countries all over the world. In 1876 in Mexico was proclaimed "Desierto de los Leones" National Park and in 1898 was proclaimed "Hielgo" National Park. In 1879

was proclaimed the first national park in Australia, located south of Sydney. Soon afterwards areas of similar designation were established in Canada – Banff National Park (1885), New Zealand – Tangariro (1897) and Egmont NP (1900). At the beginning of the XX century there were 19 National Parks, distributed in six countries with a total area of 4.6 million ha.

The proclamation of vast areas of nature as national parks met initially resistance from the private entrepreneurs. One of the limiting factors was the lack of governmental financial and legislative support. Another essential reason, hindering

development of the network of national parks became the lack of a sound need of the public to use these areas for recreational purposes. Later, namely the intensification of this need was highlighted as a major reason, leading to establishment of new national parks, which encompassed unique natural and historical sites around the world.

In the first decades of the XX century national parks were established in Sweden, Switzerland, Southern Rhodesia (modern Zimbabwe), South - West Africa (modern Namibia), Spain and others. For their creation were used the same principles, which were also applied for the national parks in the USA.

Over the years ahead serious attempts were made for the establishment of international collaboration in this field. **Another big achievement was the official adoption of a definition, applied to national parks (London, 1933; Washington, 1940; Delhi 1969; Perth, Australia, 1990; Caracas, Venezuela, 1992 and etc.). Finally in 1994 the International Union for Conservation of Nature (IUCN), after more than twenty years, developed and provided a unified classification, applicable to protected areas in the countries around the world.** The designation of protected areas into certain categories allowed people, responsible for their management to apply the experience of their counterparts, in various regions of the planet, as well as to co-ordinate their activities with them. **The main criterion for categorization of protected areas represented the purpose of their maintenance. The IUCN classification of protected areas is used to assist and guide national legislative bodies in their efforts to create national systems of protected areas as well as to determine the basic parameters for their management (The Green gold of Bulgaria, 2000).**

We have to emphasize that, the Commission on National Parks and Protected Areas (CNPPA), a structural unit to the IUCN, made serious efforts for the

last several decades to develop the basic principles for classification of protected areas, located around the world. **The main purposes of research in national parks include:**

- **Directing governmental attention toward the significance of protected areas;**
- **Development of national systems of protected areas, recognizing national and local conditions;**
- **Removing any misunderstandings and discrepancies resulting from the usage of different terms, used to define various categories of protected areas;**
- **Identifying specific features of functional zones within Bulgarian national parks;**
- **Creating project framework for data collection, processing and dissemination, concerning various categories of protected areas;**
- **Development of communication plans and collaboration among different institutions in the field of nature conservation.**

The first step in this field was marked by the first definition of national park, adopted at the Xth General Conference of IUCN (Delhi, 24.11 – 01. 12.1969). During the event R.Dasman made an attempt to present a preliminary scheme of different categories of protected areas. This scheme was published in 1973 by IUCN.

Several years later, in 1978, IUCN published a report, prepared by CNPPA called “Categories, objectives and criteria for protected areas”. The key person responsible for the development of the report was dr. Kenton Miller. The following categories of protected areas were enlisted in the report, in particular:

- I. Scientific reserve (Strict regime of protection) ;**
- II. National Park;**
- III. Natural monument (nature landmark);**
- IV. Managed reserve (reserve for conservation of nature);**
- V. Protected landscape;**

- VI. Reserve for resource protection;**
- VII. Natural biotic area (anthropogenic reserve);**
- VIII. Area for multipurpose maintenance (area for resource preservation);**
- IX. Biosphere reserve**
- X. World heritage site**

The aforementioned system of protected areas was widely used in various countries around the world. It was transposed into the national legislations of a series of countries. It also served as a basis for the preparation of the UNEP List of National Parks and other protected areas.

However, the real practice revealed that, these categories of protected areas adopted in 1978 needed an update. The existing discrepancies among different categories of protected areas could not be noticed at a first glance. Furthermore, the part related to marine conservation needed amendments. The last two categories - IX and X – did not have to be considered independently from one another and what is more, the international names usually were misinterpreted for other categories of protected areas. Except for that some of the criteria needed more flexible interpretations, in order to meet the various conditions in international scale. Last, but not least, the proposed interpretations of various definitions also needed re-defining, in order to reflect the newest understanding and interpretations in the field of nature conservation.

For that purpose a group of professionals was formed in 1984. It belonged to the structure of CNPPA, and their aim was to revise the existing system of protected areas and to amend it, where necessary. The report, prepared by this workgroup, supervised by the Chairman of CNPPA, Mr Harold Eidsvik was presented at the General Assembly of IUCN in Perth, (Australia, 1990). One of the major issues, proposed in the report concerned the system of protected areas of 1978. It was suggested that the first five categories of the system might be used to create an

updated system of protected areas, where all categories from VI to X would be removed. The proposition was warmly welcomed at the Assembly and it was further discussed at the IVth World Congress on National Parks and Protected Areas, held in Caracas, Venezuela (1992). All debates at the congress resulted in adoption of recommendations aimed at creation of a new system of protected areas, which had to replace the one adopted in 1978. This was officially confirmed in the text of recommendation number 17, adopted at the Congress. As a result, in 1994 the new system was officially proclaimed. The categories from I to V were the same with the ones of the system, dated 1978, and a new, sixth, category was added. It was widely admitted that the system had to be flexible enough, in order to answer adequately the complex character of the modern times.

According to IUCN the starting point in designation of protected areas would be the definition of protected area, applied to identify them. It was officially adopted at the IV World Congress on National Parks and protected areas. According to this definition, protected areas represent land or marine territories, designated with the aim to protect biodiversity, and natural and cultural values associated with them, implemented through legal or other effective means. This definition encompasses all types of protected areas and each category has to be made in conformity with it. Despite the fact that all protected areas meet the requirements of this definition, the specific objectives and tasks for their designation differ considerably.

The main objectives in terms of maintenance include:

- scientific research;
- preservation of the original state of nature;
- preservation of species and genetic diversity;

- preservation of environmental functions;
- conservation and protection of cultural and natural attractions;
- recreation and tourism;
- education;
- sustainable use of assets of natural ecosystems;
- preservation of cultural and traditional specific features.

As a result of the adherence to the main objectives aimed at maintaining of protected areas in conformity with IUCN (1994) the following forms of protection were created:

I. Strict regime of protection (Nature Reserve). Encompassing areas with primary state of nature, being under strict protection regime;

II. Preservation of ecosystems and organization of leisure activities (National Parks)

III. Preservation of natural landmarks (Nature landmarks);

IV. Preservation by the means of managed care (Protected habitat);

V. Landscape preservation (Protected landscapes);

VI. Sustainable use of ecosystems (Protected areas for resource use). The aim was to encourage the use natural resources of the adjoining areas. In Bulgaria there are no areas, corresponding to this category.

In accordance with the IUCN classification (1994), it is believed that reserves with a strict regime of protection, national and nature (regional) parks as well as managed reserves are of greatest importance in terms of biodiversity conservation.

According to IUCN definitions, national parks are areas maintained mainly for the protection of their ecosystems and recreation of the population. Emphasis is placed on the fact that these areas are natural territories or aquatories, meeting the prerequisites:

- To exclude the use or exploitation of natural resources through activities incompatible with the objectives and purpose of protected areas;

- To serve as a basis for spiritual, educational and research purposes as well as for leisure activities of visitors, who cannot damage the environment and existing cultural values.

According to IUCN the main objectives of designation of protected areas include:

- Protection of natural and extraordinary beautiful natural landscapes of national and international importance for spiritual, research, educational, recreational or tourist purposes;

- Preservation of representative samples of physical and geographical regions, genetic resources and species in natural condition with the aim to ensure ecological stability and diversity;

- Limited use of the natural resources in the parks by public for constructional, educational, cultural and recreational purposes. The latter ensures the preservation of the environment in natural state;

- Elimination and consequent prevention of the use and exploitation of natural resources, incompatible with the objectives and purpose of designation of protected areas;

- Ensuring respect for the ecological, geomorphological, religious or natural features justifying their use;

- Acknowledgement of the needs of local communities, including their living conditions, as the latter could not influence on the other purposes of protection.

In addition to the above IUCN has the following recommendations:

- Selected areas to include representative samples of significant natural territories and natural sites, where plant and animal species, living spaces and geomorphological landmarks are of special importance on spiritual life, science, education, recreation and tourism;

- Each area should be large enough in order to encompass one or more ecosystems that are not altered

substantially because of current exploitation and anthropogenic intervention;

IUCN considers that the rights of ownership and maintenance should be given to the highest, legally competent national institution. This in turn does not exclude the responsibility for one area to be transferred to another governmental level, another body of local authority, foundation or any other legal institution engaged with the long-term conservation of nature.

In accordance with these requirements at the Xth General Conference of the Union (Delhi, 24.11. – 01.12. 1969), IUCN asked the governments of the countries not to consider scientific reserves and provincial parks as nature parks, unless the latter are subject of acknowledgement or control by their central authorities. The above mentioned group of protected areas includes also specialized reserves (as defined by the Algerian government - floristic and faunistic reserves, reserves for game, for bird refugees, geological or forest reserves, etc) as well as natural, regional and other parks. The adherence to these prerequisites creates an opportunity for consolidation of national parks within the system of protected areas. It also allows statistical proceeding and accounting of data, evaluation of the role of national parks to preserve large geographical and biological regions on the planet. Except for that it also allows determination of the nomenclature and classification of protected areas at international scale.

The modern international concept of national parks has been developed over time, being enriched by wide experience and practical results in various countries, reflecting the shifts in the public needs from physical and other resources. For the last several years, these needs were supplemented by the desire for recreation in untouched nature.

Nowadays, it is more than obvious that national parks represent one of the well established forms of nature conservation in various regions around the world. The implementation of their

multifunctional tasks as well as the match between nature conservation and recreation is achieved through their spatial separation of one another. In this regard at the XI General Assembly of IUCN, it was decided that national parks have to be divided into the following three functional zones - absolutely natural (area of strict protection of nature), managed nature (managed area of nature protection) and a zone, encompassing untouched areas. Moreover, in some cases, there could be established zones of protected anthropogenic, historical and archaeological sites and special administrative and tourist areas, where construction of highways and other engineering infrastructure is allowed.

It should be emphasized that there are considerable differences concerning functional zoning of protected areas in different countries around the world. Specific features are also recorded by regions. For example, in the Western European region, unlike the USA and Canada, national parks are under regime, allowing economic activities at the stages of area designation and regulation. On the contrary, the protected areas in the most of Western European countries do not include areas of strict protection, while the main part of their territory encompasses areas, resembling "untouched nature areas" in the USA and Canada. Eastern European nature parks on the other hand are most often divided into three zones – reserve, tourist and serving areas.

No matter what is the applied form of zone distribution in different countries, each category has certain systems, representing subsequent levels of the ratio nature protection – recreation and economic use. However, a unified model, characterizing the structure of national parks does not exist. The specific location of the zones, their size and configuration depend on many conditions.

The functional zoning in national parks could be monocentric – that is when a national park has only one

nucleus – or concentrically located areas of buffer protection and recreation, as well as polycentric structure, featuring several nuclei located within the park. There could be free (mosaic) zoning, where the boundaries of each zone are not distinctively set. The main criterion, applied to functional zones is the character of nature that needs certain level of protection.

The conception of national parks as protected areas featuring certain recreational use, places one basic prerequisite, namely – a reduction on the intensity of their mass recreation and their location away from nature sites under strict regime of protection. In most of the national parks worldwide, there are two main types of regulation of recreational processes, represented by direct and manipulative regulation. The first one includes numerous limitations to park visitors. As regulative are considered measures, aiming to increase sustainability of the plant cover around the lodging places, situated in national parks. The organization of recreation in the USA reveals that neither legislative protection, nor artificial restrictions on visits could lead to a decrease of the excessive use of sites of scientific and recreational importance if there are no suitable conditions, which to direct tourists toward sites and areas that are not under strict regime of protection. The intensity of recreational use of peripheral and adjoining areas, as well as the existing favourable conditions for mass tourist activities in proximity to national parks serve as an important prerequisite aimed to overcome the excessive “pressure” over protected areas.

At the same time for the last several decades there has been reported a tendency to neglect the status of protected areas, including national parks. Bulgaria also showed the same trend. The recreational use of national parks deteriorated seriously these areas for the last years. Bulgarian tourism, on the other hand, is monostructural in terms of territorial distribution and product diversification. Some 70 % of all activities are concentrated

on a less than 5 % of the overall territory of the country. Both summer (seaside) and winter ski tourism form the dominating share of tourism supply and shape to a large degree the image of Bulgarian destination. On the other hand, the majority of tourist resorts resemble typical urban settlements that do not offer favourable recreational opportunities. Unfortunately, very often this is accompanied by various forms of deterioration over nature in the national and nature parks, Ramsar sites, biosphere reserves and other protected areas. If human negligence toward protected areas do not stop there exists a real threat of extinction of valuable genetic fund. The latter is considered to possess great potential for development of alternative forms of tourism.

On the basis of conducted analysis, concerning the origin and development of the network of protected areas in different regions around the world, together with the evolution of one of the most preferred forms of nature protection and recreation – national parks – this paper has the aim to clarify and solve the following tasks:

1. To trace the origin and development of the system of protected areas, including Bulgarian national parks;
2. To analyze the evolution of the term “national park” in the scope of conservation legislation in the country. Furthermore, it sets the aim to evaluate the importance of this category in the realm of biodiversity preservation and tourism development;
3. To find out specific features in the management, regulation and the protection of Bulgarian national parks;
4. To examine the specific nature of the biodiversity of Bulgarian national parks, as well as to identify the peculiarities in their functional zoning, recreational and tourist resources;
5. To make all necessary conclusions and recommendations, including ones, that could contribute to remove any discrepancies between the national legislation and internationally accepted definitions in the field.

We must emphasize that investigations like this one possess great potential because of the increasing importance of the problem on sustainable and balanced development of society, which in turn requires permanent monitoring.

The main issues, under review at this paper are subject to investigation by a great number of scientists, biologists, geographers, foresters and many other who have worked and continue their work in the field of biodiversity conservation and protected areas. Especially valuable in this respect is the research work of Miller (1984, 1990, 1995, 1996); Miller and others (1996); Dasman (1973, 1984); Chauham (1992); Choudhury (1992); Mathur and Mukherjee (1992); Panwar (1992); Panwar and Mathur (1992); Roy and Prasad (1992); Sawarkar (1992); Sawarkar and Rodgers (1992); Sinha and Sawarkar (1992); Oever (1990); Ypsilantis (1990); Bilsborrow (1990); Fonseca (1990); Strom (1990); Nuhimovskaya (1992) Suparto (1990); Falkenmark (1990); Qutub (1990); Muller (1982); Gurri (1987); Michna (1988); Rygelski (1981); Sikora (1979); Viedma (1978); Zabelina (1987); Reymers and Stilmark (1976, 1978); Reymers (1988); Dulitskiy (2009); Georgiev (1994, 2004, 2010), Nikolaevskiy (1985); Spiridonov (1987) and many others.

II. Materials and methods

For the purposes of this research there have been used recognizable observation methods and approaches for data and information collection. Some sources have been used, provided by the Ministry of Environment and Water, the Directories of Bulgarian National and Nature parks, and all 15 Regional Inspections on Protection of Environment and Water, the Ministry of Economy, Energy and Tourism, the Ministry of Regional Development and Public Works, the Ministry of Agriculture and Food, the Executive Forest Agency, research publications from international scientific forums, dedicated to biodiversity and protected areas, as well as a series of publications of Bulgarian and foreign

authors. The analysis is conducted and the results have been established by the means of comparative and analytical approaches. Last, but not least personal observations in some of the protected areas have been conducted. The working methods that have been used for the purposes of this research include description, diagnosis, analysis and synthesis, comparison, statistical and expert methods.

Nature of methods

1. Descriptive and diagnostic methods have been used to establish the state of the subject of study;

2. Methods of comparison have been used with the aim to determine and compare the state of the subject of study at national and global level;

3. Methods of analysis and synthesis allow to be established the common features which characterize the examined processes. They have been used to facilitate management decision-making;

4. Statistical methods based on collective approach allow examination of the registered problems, establishment of the main trends in their development and creation of prognoses and managerial solutions;

5. Expert methods have been used to identify the main problems, to develop prognoses and to provide management decisions as well as to undertake specific guidelines, recommendations and measures.

This methodology could make it possible to be identified the actual status of the problems in Bulgaria and other countries, to be established development trends, the level of sustainability. They in turn serve as a basis for the further maintenance, management, and conservation of protected areas as well as for the extension of the existing opportunities for international cooperation in this field.

III. Results and discussions

The first protected areas in Bulgaria were proclaimed on 29th and 30th of June 1933. These were the reserves Gorna

Elenitsa – Silikosa (10 266 decares) in Strandza mountain and Parangalitsa (14 924,4 decares) in Rila mountain. On 29th of January 1934 the localities of Bayuvi dupki, Dununo kuche and Banski Suhodol (700 ha) in Pirin mountain were proclaimed reserves.

Together with that special measures were undertaken in the aim to protect the longose forests along Ropotamo river. **A final stage of conservation activities in Bulgaria marked the Government decree issued by the Ministry of agriculture and state property since 27th of October 1934. The document officially proclaimed Vitosha as the first National Park in Bulgaria and within the Balkan peninsula.** At the same time another protected area, namely the reserve called Bistrishko branishte (942,6 ha) was established. In 1935 was proclaimed another reserve – Torfeno branishte (144, 6 ha). **The proclamation of some areas of Vitosha mountain as a national park lay the grounds of the park activities in Bulgaria, which played a very important role for the protection of the biodiversity and for the development of eco-oriented forms of tourism.**

Despite the encouraging initial steps, undertaken in the filed of conservation activities in the country, it was more than obvious that the regulation and management of protected areas needed a stable legislative basis. In other words there was a need for development of a special law. Lots of reasons led to its official adoption on 25th of February 1936, which marked the signing of a Decree for protection of Bulgarian nature. It contained definitions of different categories of protected areas in the country – forest reserves, national parks, natural monuments, natural and historical sites.

This newly adopted law introduced limitations in national parks, natural monuments, forest reserves, natural and historical sites. These limitations had the aim to ensure more efficient preservation of the floristic and faunistic diversity of protected areas. Since then dated the idea

for prohibition of building structures in such areas. An exception was allowed only for public tourist and skiing chalets, scientific stations, whose building were possible after a prior written permission, given by the Department on forests, hunting and fishing at the Ministry of agriculture and state property. There were legal sanctions in case of any infringements.

A Rule for application of the Decree for the protection of Bulgarian nature was officially adopted on the 30th of July 1937. It set for the first time the objectives and tasks of Bulgarian national parks and forest reserves (reserves).

According to the rule, only areas of great nature diversity that were easily accessible for camping and visitation were proclaimed national parks. The objective of their designation was to habituate people to love and care about nature beauty and its specific features, as well as to encourage people to go in nature more frequently.

Bulgarian national parks encompassed other sites, such as forest reserves, natural monuments, sites of cultural and historical values, all of them having a special status according to the Decree on the protection of Bulgarian nature. This document specified the permitted regime of regulation, the punitive sanctions and management requisites and principles. Responsibilities, concerning the supreme management and the overall supervision of all protected areas within the country had been given to the Ministry of Agriculture and State Property, in particular to the Forestry, Hunting and Fishing Directorate. Forest managers had to be employed for larger areas in accordance with the same document. The bodies, in charge of protected areas management, could also rely on assistance of the members of the Bulgarian Tourist Union and the Youth Tourist Union. The latter had the rights to prosecute trespassers as well as to draw up statements.

The definition of a national park, given with the Decree on Protection of Bulgarian Nature revealed the basic trends in the field, but at the same time it

differed to a large degree from similar definitions, adopted in countries with long traditions in nature conservation and protection. In accordance with the London convention (1933), national parks were natural areas under state protection, whose boundaries could not be changed, neither could any part of their area be subject of disturbance of tenure. They were considered as parts of land, intended for breeding, preservation and protection of wild animal and plant species, or sites under protection for their aesthetic, geological, archaeological, historical values, as well as for the well-being and recreation of a wide section of society. Hunting as well as herb collection was strictly forbidden within the boundaries of such protected areas.

It was obvious that Bulgarian legislation stressed on the recreational value of such areas, whereas the London convention placed the emphasis on their scientific and conservation importance. Approximately at that time, subject of debates was the issue concerning integration of conservation activities and recreation of people. The latter was considered to be achieved through territorial segregation of both activities.

Some specific features of protected areas also confirmed these conclusions and differences, occurring in Bulgaria as soon as the above mentioned documents came into force. Together with the adoption of the Decree since 1936, national parks were proclaimed the natural and historical site of Busludza and St Nicola as well as the state forest of Plovdiv. A more shocking example could be given with Kaylaka. A specially released regulation on the subject of forest management within the boundaries of Pleven (17.10.1939), stated (par.3, art.3), that Kaylaka was proclaimed a national park. It was more than obvious, though that all four newly adopted protected areas did not meet any of the international requirements and the main purpose for their

establishment was due to private interests lacking scientific arguments.

The case with Vitosha National Park was a little bit more different. On 09.01.1939 was published a Regulation on Vitosha National Park together with the forest reserves included on its territory. In comply with that this national park was under strict regime of regulation and management.

The convention signed in Washington in 1940, on the protection and preservation of the flora and fauna of the western hemisphere, introduced a new definition of national parks. Until that time national parks were considered as areas designated for conservation and protection of landscapes of unique beauty, whose flora and fauna was of national importance. It was pointed out that if national parks were controlled by the state authorities, people could have economic benefits and satisfaction alike. The state-signatories of this convention agreed that any hunting activities and herb collection had to be forbidden within the boundaries of national parks. Exceptions were possible only for scientific purposes with the prior permission from the administrative bodies of national parks. Furthermore, it was considered that the boundaries of national parks could be amended or any part of their territory could be removed only by a competent legislative body. The resources of such areas should not be subject of exploitation for commercial purposes. The negotiating governments agreed to provide favourable recreational and educational conditions for their communities, compatible with the convention prerequisites. The signing of the Washington convention marked for the first time the main characteristics and specific features of these areas – they were under control by the central authorities and could be established for certain conservation, recreational and educational purposes.

The adoption of the Washington convention in Bulgaria marked the proclamation of three other national parks,

the first of them was Kaylaka (1941). On 27.02.1942 a Regulation on Kaylaka National Park was published. The establishment of this national park made a prominent exception compared with the national parks, established till that time. On the first place Kaylaka National Park was found in order to preserve the species of *Monachus monachus*, endangered in Bulgaria. In other words this national park had distinctive aims to

ensure conservation activities. Except for that it was the first protected area in Bulgaria, covering a protected sea aquatory – a sea strip, wide about one kilometer. Fishing in the park was permitted under strict terms and conditions.

The other two national parks of that time, namely “Golden Sands” (240 ha), was proclaimed in 1943 and “Ostritsa” (124 ha), in March the same year.

Tabl. 1 National parks in Bulgaria until the Second World War

№	National Park	Data of proclamation	Regulation	Area (ha)	Reserve	Area (ha)
1.	Vitosha	27.10.1934	III 15422	6400	Bistrishko Branishte Torfeno Branishte	942,6 144,1
2.	„St. Nikolay” in Stara Mountain	17.09.1936	20681	-	-	-
3.	Buzludza	17.09.1936	20681	-	-	-
4.	State forest in Plovdiv area	23.09.1936	20972	12,8	-	-
5.	Kaylaka, Pleven	17.10.1939	21496	-	-	-
6.	Kaliakra	26.09.1941	16298	52	-	-
7.	Golden Sands	03.02.1943	2134	240	-	-
8.	Ostritsa	02.03.1943	4507	124	-	-
TOTAL:					6828,8	1086,7

Unfortunately, no documents were issued for their conservation and recreational usage. For that reason their statute as national parks was formal. The overall evaluation for the status of the network of national parks in Bulgaria till the end of the World War II was that their proclamation had lots of weaknesses, resulting from the negligence on behalf of the Ministry of agriculture and state property, as well as many other government institutions. Another disadvantage was the insufficient theoretical knowledge, unfamiliarity with the concerned problems and etc. All national parks at that time, excluding to some degree Vitosha and Kaliakra NPs did not meet the adopted criteria, applied in Canada, the USA and other countries. There was no clarity concerning the objectives of their proclamation, there were no clear distinction between their conservation and recreational tasks and they lacked

functional distribution of zones. Their selection was made without any extensive floristic, faunistic, forest or other research.

We may assume as positive the fact that all related activities were implemented by a small group of people, being in love with nature and natural beauty of Bulgaria. As another advantage, we consider the successful works related to the adopted Regulations of Vitosha and Kaylaka National Parks, and in particular the measures, undertaken for their maintenance and protection.

The network of protected areas in Bulgaria continued to develop after the World War II. Typical for that time was that no further amendments were done in the field of conservation legislation. The proclamation of new protected areas was made based on the existing requirements, included in the Decree on the protection of Bulgarian nature (1936), the Regulation for categorization of

forests and the List of the categories of Bulgarian forests (1951). According to these documents reserves were divided into the following categories – historical monuments, natural monuments and forest reserves. Even though that approximately 40 protected areas were proclaimed reserves, in most of the cases they did not meet the modern requirements for protected areas of such designation. The network of national parks continued to enlarge at the same time. On 10th of February 1951 was officially proclaimed “Kobaklaka” National Park (546,8 ha), and a little bit later, after a special decree, issued by the Council of ministers (01.08.1952), “Vitosha” (22 725.6 ha) was proclaimed as national park for a second time. At that time, it turned into the most important protected area in the country.

A positive role for the nature protection played the issuance of 165 Decree of the Council of ministers since 1958 on the preservation of the cultural monuments and development of museum activities in Bulgaria. The first point of the same documents stated that natural landmarks were proclaimed typical natural formations of extraordinary beauty. On 13th of September 1960 was published an Enactment on the protection of Bulgarian nature, which stated that protected natural sites could be proclaimed only reserves, national parks, natural landmarks, significant plant and animal species, historical sites, as well as other sites of great importance for the scientific and research works and recreation. The adoption of the enactment led to a better clarification of the system of protected areas and definition of the main objectives of their maintenance. The latter included strict scientific reserves, allowing recreational use to certain degree. The adoption of the enactment was followed by the official adoption of three new national parks.

In 1962 were officially proclaimed “Ropotamo” National Park together with

four reserves, encompassed within the its territory - “Arkutino”(96,6 ha); “Morski pelin”(14,0 ha); “Vodnite liliy”(14,6 ha) and “Zmiiskiat ostrov”(1,00 ha) and “Vihren”(6212 ha). Within their boundaries were also included the flows of the rivers Banderitsa and Demianitsa, located from 1100 to 2914 meters above the sea level. The following year, 1963, marked the proclamation of “Steneto” National Park (1796 ha). Large areas of the park had a statute of reserve areas. At the same time the proclamation of the national park was accompanied by some legislative amendments, contributing to the improvement of the legislation in the field of protected areas. Efficient measures were undertaken in the aim to preserve vegetation as well as to limit grazing and fires, hunting, highway building, water protection and etc. It was clearly stated that the level of forest use and regulation within the parks’ territory could be implemented in a way allowing better protection and improvement of their aesthetical role. Their maintenance, the character and volume of processes of afforesting and building was described in the management plan of each national park. This was a completely new measure, applied in the management of protected areas of such designation. Later, due to the fact that the whole territory of “Steneto” National Park (3578) gained a statute of reserve area, it was removed from the List of Bulgarian National Parks in 1991.

On 30th of October 1967 at the insistence of the population in the town of Gabrovo, the area along the lower flow of Sivek river, located in the area of the village of Etar was officially proclaimed as National ethnographic park. This protected area had a very unrestricted regime of maintenance and in fact it could be classified as an area designated for recreation than as a national park.

A significant role for the improvement of the nature-scientific legislation in Bulgaria had the Law on protection of Bulgarian nature (1967) together with the Rules for its implementation (1969).

Section three of the law stated that protected areas in Bulgaria constituted reserves, national parks, natural landmarks, localities of typical landscape (protected localities), historical sites and significant plant and animal species.

According to the same legislative act as national parks could be proclaimed only areas, which nature had distinctive nature of great variety and beauty. They encompassed relatively large areas, suitable for recreation and tourism. They could sometimes encompass other protected areas such as reserves, natural landmarks and historical sites, having certain statute in comply with the legislative documents.

At the same time the above mentioned legislative documents had some weaknesses, which unfortunately deteriorated to a large extent the natural heritage of the country. For example, article 27 of the Law on protection of Bulgarian nature (1967) included a text, allowing building in protected areas. Another example could be given with point 2 of article 35 of the Rules for application of the Law, where was stated that within the boundaries of protected areas (excluding reserves) were allowed building of hotels, restaurants and other servicing establishments, serving the needs of Bulgarian domestic and international tourism, with a prior written permission on behalf of the Ministry (later, called a Commission), according to article 27 of the text of the Law. As a result, a lot of tourist and sport organizations got the opportunity to build infrastructure within the areas of the National parks. That way, serious infringement was caused on national parks of "Vitosha", "Pirin", "Ropotamo" and etc. **In fact, at the end of the seventies of XX century there was not a single national park, meeting the internationally adopted requirements in the field.**

In 1970 was proclaimed "Roussenski Lom" National Park, in 1973 "Vihren" NP was renamed after "Pirin" NP which was accompanied by an enlargement of its

territory, covering 26 413,8 ha. It was made in order to be preserved the specific character of the mountain, whose alpine relief, biocenoses and exisiting endemit and relict plant and animal species were of great scientific importance. However, there was one disturbing point. It was emphasized that the proclamation of the national park was established for the favourable conditions it provided for the needs of Bulgarian domestic and international tourism. That fact was used to serve the interests of lots of local and central authorities. Gradually, "Pirin" National Park was divided by numerous ski tracks, sport establishments and etc., which had negative effects for the nature in this part of the country. Despite that, we cannot ignore the fact that the order for the park's proclamation created an idea for establishment of functional zones as well as a scientific approach projecting the needed forest, agricultural and other specialized activities.

Later, the park's territory was enlarged for several times. Today, it comprises 40 332,4 ha. At the same time, in order to ensure an optimal protection for "Pirin" National Park, taking into consideration its national and international importance, on 19th of December 1979 for the first time was formed a subdivision of park, under the authority of forests, hunting and fishing, headquartered in Bansko. It had the tasks to implement all forestry, hunting and fishing activities, nature conservation, recreation and sociological activities, data collection, evaluation of ecological status of the park and etc.

The other protected areas of such designation were proclaimed in 1980. These were the national parks of "Shumensko plato" and "Sinite kamani".

A very complicated was the case with "Vitosha" National Park. After several amendments, today it comprises 26 606,6 ha, controlled by four independent authority units. In particular, these were the Directorate of "Vitosha" National Park, (11 403 ha), State forestry division of Radomir (9687,1 ha), State forestry division

of Samokov (3 076,2 ha) and State forestry division of Sofia (272,3 ha). As a result, this discrepancy caused lots of serious problems in nature protection within this region. Furthermore, for a long time, the park lacked an officially adopted planning project.

Other problems were caused when "Vitosha" NP was proposed two times to host the winter Olympian games in 1992 and 1994. The voting results were known to the public, and today, we may conclude that the International Olympian Committee saved the mountain. The Plan and main concept of CNIPI "Sofproject" prepared for the Olympian games in 1992 and in 1994 intended to build sport and tourist complex "Aleko", special sport and tourist zone called "The Golden bridges" and sport center "Boyana" together with an accompanying infrastructure. The total area intended only for the building of "Aleko" complex covered 885,3 ha, out of which 206,9 ha forestry areas and 678,4 ha areas, planned for afforestation. The complex would penetrate to the reserves of "Bistrishko branishte" and "Torfeno branishte". The expected deterioration over nature, estimated for the boundaries of "Bistrishko branishte" reserve was equal to 163,4 ha species of *Picea abies*. We have to emphasize that during the application process, all projects were hidden from the eco-oriented and scientific organizations.

On the 21st of December 1989 "Vrachansky Balkan" was officially proclaimed National Park. It was situated on the territory of several State forestry divisions and agricultural areas, controlled by several municipalities. The latter pretended to be a prerequisite for the lack of integrity of maintenance and regulation.

On 31st of December 1991 was proclaimed another national park – "Central Balkan" (73 261,8 ha). Its area comprised of nine reserves, covering 20 019,6 ha, including four out of five biosphere reserves – "Boatine", "Tsarichina", "Steneto" and "Dzendema". The park's territory included 40 079,8 ha forestry lands, encompassing the area of eleven State forestry agencies

and another 29 327 ha of high-mountain lands and grazing grounds, located within the area of seven municipalities.

A special order, issued by the Ministry of environment since 24th of February 1992 proclaimed the establishment of "Rila" National Park, whose total area came to 107 923,7 ha, out of which 67 358, 7 ha (62,41 %) forestry areas and 40 665 ha (37,59 %) high- mountain grazing grounds. The park encompassed areas out of eleven municipalities. Within its boundaries were included also the following reserves – "Parangalitsa", "Rilomanastirska gora", "Skakavitsa", "Central Rila reserve" and "Ibar", covering total area of 19 898, 6 ha.

"Strandza" National Park (116 136, 2 ha), proclaimed on 24th of January 1995 was the last national park, established in the country before the official adoption of new legislation amendments in the field of nature protection. The park encompassed all five reserves, situated in the mountain, as well as major areas of the protected localities and natural landmarks in the same region. The proclamation of this national park could be considered as a great success for the communities, engaged in nature protection in the country.

Until the official adoption of the Law on protected areas (1998), the main documents for management and regulation of Bulgarian national parks were the Park planning projects. They included special events intended for reforestation and establishing of zones of various functional designation – reserve, tourist, buffer and etc. Their designation implied certain level of use. There were some requirements and limitations on the establishments, forming their infrastructure. As a result of the efforts, undertaken by IPP "Agrolesprospekt" were created park planning projects for several of the national parks.

We cannot ignore the fact that the measures, undertaken by the professionals, working in this field, improved to a certain degree the regulation and maintenance of protected areas in the country. **Very positive was the role of the Committee**

on nature protection, found in 1976 with the authority of the Council of Ministers. Another organization of great importance for nature protection was under the authority of the Bulgarian Academy of Science. Gradually, lots of scientific institutes and administrative units were involved actively in the majority of international initiatives in this field. Bulgaria, became a signatory state in lots of international programmes and conventions, including the Ramsar convention, the World Heritage Convention, the Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna (CITES). At the same time the UNESCO international programme "Man and biosphere" was initialized. Lots of national parks and other protected areas were enlisted in the UN List of National Parks. Many of the Bulgarian protected areas were also included in the list.

Structural measures were undertaken in the scope of management and maintenance of the existing genetic fund. At the same time, the country implemented intensive international activity which turned into a great stimulus for the proclamation of new protected areas. This was especially intensive in the period 1991 – 1996, when were proclaimed the biggest national parks and reserves in the country.

On 16th of February 1990 was found the Ministry of environment and in 1997 it was turned into a Ministry of environment and waters. It had a very positive effect. At the same time Bulgaria ratified the Convention on the conservation of European Wildlife and Natural Habitats and the Convention of biodiversity. The interest of the USA and a series of European countries toward Bulgarian nature increased. Consequently, this led to a sudden increase of the surface of protected areas, which from 1 % in 1977 reached 4.5 % in 1995 (Bulgarian green gold, 2000).

At the same time, despite the achieved success, the version of Law on nature protection that was into force in 1967 had

lots of disadvantages, making it inapplicable to the modern circumstances. That is why, as a result of many years of efforts of the professionals, working in the field of nature conservation and protection of biodiversity, numerous public debates and expert advice, a new Law on protected areas was adopted in 1998. It introduced six categories of protected areas – reserves, national parks, natural landmarks, protected localities, nature parks and managed reserves.

According to the law, national parks were areas which boundaries did not encompass any villages or towns, including only natural ecosystems of great biodiversity of plant and animal species as well as habitats of typical landscapes and sites of inanimate nature. National parks had the following objectives of maintenance:

- to preserve ecosystem diversity and of wild nature;
- to conserve biodiversity in ecosystems;
- to create conditions for implementation of research, educational and recreational activities;
- to create prerequisites for tourism development, eco-friendly agricultural activities and other activities non-disturbing nature and etc.

Special attention was paid to the functional zones of national parks, which included the following areas: reserves and managed reserves, tourist sites, chalet sites, administration centers for maintenance of national parks and sport establishments, other areas compliant to the specific nature of each national park.

The following activities were strictly prohibited in national parks – building of any infrastructure, except for tourist huts and chalets, sewage systems and constructions, buildings and establishments, needed for the park's management and points, servicing tourists, underground communication channels, highways and sport constructions and etc. Any manufacture-oriented activities were also prohibited, with the exception of activities

contributing to the recovering of forests, land and water areas, use of artificial fertilizers or other chemistry means, that were not typical for the areas of plant and animal species. Collection of herbs was also under prohibition, also wild fruits and other plants and animals of certain sites, fossils and minerals. Under prohibition were also deterioration of rock formations, water habitats, water flows, their beaches and surrounding areas, any game activities and hunting (exceptions were allowed only in the cases when animal populations were under regulation), sport fishing and fish breed at special places, water pollution with industrial, domestic and other waste, making of fires out of the boundaries of

permitted areas, invasion in biodiversity, collection of rare, endemit, relict and endangered species, for any other purposes except scientific.

The official adoption of the new Law on protected areas came into force in the following 1999. It was applied for the existing at that time ten national parks and all nature parks. Status of national parks in accordance with the new law obtained only three of the formerly existing parks. Their area came to 193 047,9 ha, including 42 27, 7 ha reserve areas, accounting for 21,9 % of the park overall territory and 54,91 % of the area of the reserves

Tabl 2 National Parks in Bulgaria

Name of the National Park	Date of proclamation	Number of the proclamation document	Area in ha	Region/ District	Name of the reserve	Reserve area in ha
Rila National Park	15.10.1999	397	81 046	Pazardzik, Sofia, Kyustendil, Blagoevgrad	Parangalitz	1509
					Ibar	2248,6
					Central Rila reserve	12 393,7
					Skakavitza	70,8
Pirin National Park	15.10.1999	395	40 332,4	Blagoevgrad	Bayuvi dupki – Dzindzeritza	2873
					Yulen	3156
Central Balkan National Park	15.10.1999	396	71 669,5	Lovech, Gabrovo, Sofia, Plovdiv, Stara Zagora	Boatin	1597,2
					Tzarichina	3418,7
					Kozyata stena	904,3
					Steneto	3578,8
					Sokolna	1250
					Peeshtite skali	1465,7
					Severen Dzhndem	1610
					Dzhendema	4220,2
					Stara reka	1974,7

In compliance with the Law on protected areas (1998), the Ministry of environment and waters contracted the development of the Park management plans after a number of public discussions, allowing the local communities to be involved actively in management of protected areas. Another series of expert commissions led to the official adoption of management plans for the three national parks.

Park management plans contained description of all permitted and recommended activities within the parks' territory. The Law on protected areas together with the Regulation for development of management plans determined the conditions for their development and responsibilities of involved parties. The Ministry of Environment and waters obtained rights

and obligations to develop Park management plans and be in charge of their proper implementation. All management plans had to be adopted by the Council of Ministers, after an official conclusion of the High expert council working under the authority of the Ministry of environment and waters, with the participation of all involved state bodies, municipalities and non-governmental organizations. These plans were developed on the basis of several important criteria – the existing database for the protected areas, the status of biological species and their habitats, the overall conditions of the park environment - water, air, soil and ecosystems, available infrastructure in the parks and the surrounding areas, as well as the ways, by which local communities, municipalities and visitors used these protected areas.

One of the important problems concerning nature conservation in the former national parks and other protected areas, was related to the fact that the park control and maintenance was implemented by different state bodies. **A step, leading to the solution of this problem was the establishment of a National agency for nature protection (NANP) – representing a special department at that time. Today it is a Directorate at the Ministry of environment and waters, responsible for the management, control and protection of biodiversity, protected areas and natural ecosystems. This agency developed and applied a national policy in the field of biodiversity conservation, relict and endangered species and protected areas. It also develops strategies, plans, programmes and acts aimed at biodiversity preservation and development of the network of protected areas.**

After the adoption of the new Law of protected areas (1998) national parks became under the authority of the Ministry of environment and waters, which was in charge of their and maintenance. Directories of all national

parks, on the other hand, were regional bodies at the Ministry of environment and waters, responsible for the direct management of national parks. Their main functions and activities, included management and protection of national parks, application of developed Park management plans, coordination and control over the activities, implemented by any other bodies and organizations and persons, monitoring of the components of the environment and maintenance of database.

The directorate of Rila National Park included a central office, situated in Blagoevgrad and eight local offices, located in Blagoevgrad, Belitsa, Yakoruda, Kostenets, Borovets, Beli Iskar and Dupnitsa, each one responsible for the park areas located within their boundaries.

The Directorate of “Central Banlkan” National Park is headquartered in Gabrovo. It includes a central office in the same city, and other seven local offices in Ribaritsa, Troyan, the village of Stokite, the village of Taya, Kalofer, Karlovo and Klisura.

The directorate of “Pirin” National Park is located in Bansko and has other three offices in Sandanski, Dobrinishte and Kresna.

Despite the fact that these three national parks preserve unique natural complexes of Bulgarian nature, they are confronted to a series of dangers, including:

- Exploitation of natural resources leading to their complete depletion and devastation (uncontrolled deforestation, fishing and hunting, collection of herbs, fruits and mushrooms in bulks and etc);
- Construction of highways, buildings, water systems, ski centers and other establishments, creating conditions for devastation of natural habitats, deterioration of whole ecosystems and etc.
- Decrease in the size of national parks. When, isolated in small and limited “islands” lots of ecosystems are threatened with extinction. Lots of animals could not provide enough food, if they are

isolated in certain regions. The herb seeds could not disseminate free, as well.

- Intensive animal breeding in the areas, surrounding national parks. The lack of buffer zones around park areas threatens the stability of biodiversity within their boundaries;

- Tourism development. Unfortunately, localities, attracting tourists for their nature and beauty are devastated and lots of the species on their territory are threatened with extinction. The option for them could be ecotourism development, where wild nature is saved, tourists enjoy their biodiversity and local communities develops sustainable business initiatives;

- Transfers of exotic species in new, unusual environmental conditions, threatening the ecosystem balance. Selection of species that are of higher interests of people and tourists than others. The latter, though, deteriorates seriously wild nature.

Last, but not least, it should be taken into consideration that one of the most serious threats for biodiversity is related to human psychology and behavior.

IV. Conclusions

It is obvious that the network of protected areas in Bulgaria plays an important role to ensure preservation of nature elements of highest conservation value. The system is considered as a significant resource for development of alternative forms of tourism in the country. The leading role for nature preservation is given to national parks and relatively large reserves. The other categories are also related to nature protection and recreational use, especially nature parks and protected localities.

The system of national parks in Bulgaria is considered to be completely established, with the creation of the three parks – “Central Balkan”, “Rila” and “Pirin”. At the same time, as a big holdback is considered the isolation of Rila National Park from the areas of the rivers of Manastirska, Iliina and Rilska and their independent isolation in “Rila monastery”

National Park. Their separation deteriorated the integrity of a unique nature complex within the boundaries of Bulgaria and in Europe as a whole.

Bulgarian national parks constitute one of the most important instruments for maintenance of these lands and efficient management of diverse natural resources. They are basis for prosperity of the local communities, living in the surrounding territory of protected areas. The latter are considered as a solid basis for ecotourism development.

The fulfillment of their multifunctional tasks and objectives together with the combination of nature protection and recreation is achieved thanks to their territorial differentiation. The latter is implemented through the means of functional zoning of Bulgarian national parks. **Usually, the following zones are established within the boundaries of parks: an area of reserves and managed reserves, a tourist site, an area of tourist huts, an administrative zone for management and maintenance of parks and sport facilities; other areas, relevant to the specific park conditions.**

In conformity with the Law on protected areas, for the three national parks in Bulgaria there have been developed Plans for management, containing descriptions of all permitted and recommended activities, implemented within park areas. They include detailed information on all tourist activities that can be implemented within the boundaries of the parks.

National parks are places, creating favourable conditions for restoration, spiritual enrichment and enjoyment, resulting from the interaction with wild nature. All tourist activities are under control, ensuring restriction of the negative anthropogenic impact over nature. Tourism forms such as walking tourism are encouraged together with cycling, riding, photo – hunting tourism, observation of wild animals and plants, alpinism, speleotourism and etc. There are information and visitor centres in all

national parks, in villages or towns, located in the peripheral areas of the parks.

Essential role for tourism development within national parks play the partnerships between the private and public sectors. These non-government organizations represent unions between park's directorates, local authorities and private businesses. They provide services such as bookings, hotel information, transfers and etc. as well as detailed information about tourist services, excursions and mountain guides, visits to ethnographic, cultural and historical landmarks and etc.

Together with the positive trends in establishment, management and preservation of protected areas in Bulgaria, including national parks, there have been reported some infringements related to the genetic funds in these areas. If the trends from the last two – three decades keep, an essential part of the genetic fund will be threatened with extinction. Especially vulnerable are higher plants, the green forest plants, various animals – amphibians, reptiles, birds and mammals.

Sustainable development of recreational and tourist resources, including biodiversity, implies their rational use. If the latter is successfully implemented it would contribute to the prosperity and improvement in the quality of living of the local communities. It would also preserve these resources and the quality of nature. Such maintenance could be achieved through improvement in scientific and research methods, applied in tourism. The latter should be treated as a complex management system, including natural resources on the one hand and all forms and tools for their use, on the other hand. The criteria on sustainability, implying the principles of sustainable development in global scale, concern ensuring high efficiency of the overall development of tourism today as well as in the future. This means that the management of the overall system should be balanced in order to ensure an optimal combination of use of the natural resources and their preservation and maintenance in long-term perspectives. (Jordanova, 2005).

REFERENCES:

1. Георгиев Г., 2004, Националните и природни паркове и резерватите в България, Издателство „Гей Либрис“, София, 294 стр.
2. Георгиев Г., 2010, Природа под закрила, Издателство „Гей Либрис“, София, 287 стр.
3. Дулицкий А.И. Об истории, оценке и перспективах заповедного дела, Заповедники Крыма, Теория, практика и перспективы заповедного дела в Черноморском регионе. Материалы V Международной научно-практической конференции. Симферополь, 22-23. 10. 2009, сс. 47-54.
4. Забелина Н.М., 1998, Заповедники и национальные парки, России, Москва, Логос, 160 стр.
5. Зеленото злато на България, 2000, София, МОСВ, 116 стр.
6. Йорданова М., 2005, Швейцарско – български институционален проект „Усъвършенстване на научно-изследователската база за устойчиво управление на рекреационните ресурси“, В списание „Проблеми на географията“, кн. 3- 4, София, БАН, 12 стр.
7. Dasman R.F. 1973. Classification and use protected natural and cultural areas IUCN, Occasional Paper N4, Morge, p.25.
8. Dasman R., F. 1974. Development of a classification system of protected natural and cultural areas-2 World Conference of National Parks Yellowstone and Grand teton, 1972, Moryes, pp.388-396.
9. Dasman R., F., 1984, Environmental conservation, Publisher John 8 Sons Incorporated, Declaration du congres mondial des pares nationaux. Bali, Yndonesie, 11 an 22 octobre 1982, Bulletin de IUCN, 1982, 13, N:10, 11, 12.
10. Evolution of a National Parks System, 1982, Enviromental Conservation, N9, pp.287-292
11. Miller K., R., 1984, National Parks Conservation and Development: The Role of Protected Areas in Sustaining Society, Publisher: Smithsonian Institution Press
12. .Miller K., R. 1990, Nature management, Glossary, Moscow.

д-р СТОЯН ОГНЯНОВ КИРОВ

УНИВЕРСИТЕТ ЗА НАЦИОНАЛНО И СВЕТОВНО СТОПАНСТВО, СОФИЯ

ИЗСЛЕДВАНЕ ПАЗАРА НА АВТОБУСНИЯ ТУРИЗЪМ

A RESEARCH ON THE MARKET OF BUS TOURISM

Dr. SROYAN ONGNIANOV KIROV

UNIVERSITY OF NATIONAL AND WORLD ECONOMY, SOFIA

Abstract: The interests of culture and transport safety and international relations, ecology and employment are closely interrelated in the field of tourism. Tourism is of a prior importance for the economy of the country.

The development of tourism is impossible without a variety of transport.

“Bus tourism” is the most economic means of transport affordable for most of the population. It is constantly developing in our country. Bus tourism has always been considered the most stable and predictable one at the market.

Key words: marketing research, transport, bus tourism, bus tours

Въведение

Развитието на туризма и транспорта е взаимно свързан и обусловен процес.

В сферата на туризма тясно са преплетени интересите на културата и транспорта, безопасност и международни отношения, екология и заетост на населението. Туристическият отрасъл има голямо значение за икономиката на страната ни. Развитието на туризма не е възможно без използване на различни видове транспорт. Най-икономичен вид туристическо обслужване, достъпен за широките слоеве от населението се явява автобусния туризъм, който в България постоянно се развива. Автобусният туризъм има най-стабилния и предсказуем пазарен дял.

Сезонността и мобилността на туристическите пътувания, повишаването на изискванията към скоростта, комфорта и надежността на транспортните средства, диференциацията в доходите и други фактори оказват голямо влияние върху организацията и технологията на транспортното обслужване.

С транспортното обслужване започва и завършва всяко туристическо пътуване на групи, семейства или индивидуално пътуващи хора. Следователно, същността и значението на транспорта са свързани със създаването на необходимите условия за придвижване на туристите по време на техните екскурзии, ваканционен отдих и т.н.

Анализ на автобусните туристически маршрути в България

В автобусните екскурзии по правило пътуват определена категория хора (с широк спектър на доходите) - независимо от възрастта, любопитни, жадуващи за впечатления, достатъчно образовани, обичащи живота във всичките му проявления, активни и мобилни. Много, напълно осигурени туристи пътуват на автобусна екскурзия за първи преглед, повече подробности и придобиване на впечатления, за да преценят и решат, къде следващия път да отидат. Такива са много хора, семейни или млади двойки, а по време на ваканциите – студенти и ученици, чието ниво доход на родителите е по-високо от средното. Групата от пътници в

автобуса по правило се подбира адекватно – весела, даже предизвикателна, закачлива. Не на последно място пътуването с автобус се явява приемлива алтернатива за тези туристи, които се отказват от авиополетите.

За съвременния човек е характерна голяма затост и в тези случаи са предвидени автобусните екскурзии за (свободните) почивните дни или едnodневни автобусни екскурзии. Едnodневната автобусна екскурзия не отнема много време, но въпреки това доставя на пътуващите приятни впечатления. Вниманието на българите най-вече се привлича от кратковременните автобусни екскурзии. На пазара са представени множество интересни предложения, напр. автобусна екскурзия до различни градове, до исторически паметници и пр. Кратките екскурзии от 1 до 3 дни винаги са се ползвали с популярност и се отнасят към екскурзиите организирани през почивните дни. Активността на краткотрайните пътувания се повишава в дните на ученическите ваканции, когато родителите се стараят полезно да прекарват времето заедно с децата си. Предложенията за екскурзии са много, като най-популярни са тези, които съвпадат с различните празници – Нова година, Коледа, Великден и др.

През летните месеци туристическите фирми предлагат екскурзионни пътувания съчетани с екскурзия и почивка на езера и реки за 3, 4, 5, и 6 дни, на море и на исторически места в различни градове. В тези екскурзионни пътувания туристите могат да видят градски музеи, красиви черкви и манастири в България.

Много разпространени са едnodневните екскурзии в курортните райони, където туристите прекарват свободното си време сред почиващите. Като пример може да се посочи Черноморското крайбрежие или планинските курорти, за които във всички градове и курортни места има голям

брой предложения за едnodневни екскурзии.

Популярността на автобусния туризъм започва още през 70-те години на XX век. Първи тръгнали по европейските пътища са младите британци, оценили възможността при едно динамично пътуване да разгледат няколко страни от Континентална Европа, при това за не много пари. Доста по-късно и българските автобуси тръгват из Европа.. Този вид туризъм става водещ в сравнение с останалите. Основните преимущества към този момент са ниската цена, бързина и възможност да се закупят зад граница дефицитни стоки в големи количества, тъй като за транспортирането им не е нужно да се заплаща. Този вид пътуване с цел търговия сега почти остава в миналото.

От България с автобуси може да се пътува на екскурзии в почти цяла Европа. До 90% от автобусните екскурзии с продължителност повече от 4 дни се падат на задграничните екскурзии. Автобусните направления обхващат практически почти всички европейски страни, като има много интересни програми. Разбира се при автобусната екскурзия не е задължително да се „галомира“ и не задължително „из Европа“. Предлагат се комбинирани пътувания с авиополет до някоя страна и автобусни екскурзии вътре в нейните граници.

В маршрутите за пътуване хит за всички времена и народи както и преди си остава Париж. От другите направления интересно е предложението за Класическа Италия, добро предложение е пътуване до Италия, Чехия, Германия, Полша, Унгария, Хърватия, Турция, Гърция и др.

Вероятно причината е в това, че до 80% от клиентелата се състои от региони и и в частност начинаещи туристи с ограничен бюджет. Но даже и тези потребители, които са принудени да се придържат към режим на строги икономии, считат, че автобусният туризъм е по-ниска класа. Единствения

начин да се разубеди в това широката общественост, уверяват експертите е да се позиционира продукт като „Екскурзионно пътуване“. Съдържанието на туристическия пакет от това не се изменя, а неговата привлекателност за туристите значително нараства.

Според данните на изследваните туристически фирми висок сезон за автобусните екскурзии е времето от април до ноември, като пик бележат пътуванията по празниците и юни – август – традиционното време за отпуски и ваканции. И ако в средата на сезона цената на съботно-неделните пътувания варира от 70 в България 150 (Полша, Чехия) до 500 евро (Великобритания - дълги трансевропейски маршрути), то в „пиковите дати“ може да се повишава до 25% и повече.

Да се определи оптимално време през годината за автобусни екскурзии като цяло е невъзможно.

Например, през юли във Франция или Скандинавия макар и топло, но със съвременен оборудваните модерни автобуси горещината се понася, то например екскурзия по същото време в южните части на Гърция може да стане истинско мъчение за несвикналия с тази горещина българин. Опитните автобусни туристи пътуват обикновено през май и юни или през септември – изгодно и като време и като пари.

Напредничавите туристически фирми не се скъпят за новости и средства за привличане на клиенти. Така интернет системата се заема от няколко компании позволяващи по-ранно избиране на конкретно място в автобуса плюс още някои преимущества за клиентите – например, пълно отсъствие на нощни преходи. За туристическите фирми това е своево рода препъни камък. От една страна, ако не търсят през нощта престой (почивка, спирка) в хотел, може да се успее повече да се пропътува и види.

Комфортното пътуване в автобуса изисква определена индивидуална подготовка. Например, много важно е

правилно да се подбере облеклото: на задната част и по извивките на панталоните не трябва да има ръбове, тъй като при продължителното седене, те притискат кръвоносните съдове, а от това се подуват краката и други части на тялото. Обувките също трябва да отговарят на определени изисквания : удобни, широки, „дишащи“, лесно събуващи се и без високи токове.

Основното преимущество на автобусните екскурзии – бързо преминаване между градове и страни, нощувката носи изключително утилитарни функции: спане, вземане на душ, закуска и отново на път. Изхождайки от това, пребиваването обикновено се организира в хотелски бази. По-рядко се предлагати 4 звездни хотели, както показва практиката, тъй като от преимуществата на тази категория хотели не могат да се възползват екскурзиантите, защото просто нямат време. Освен това при избора на хотел се има предвид възможността придвижването към него вечер да става максимално бързо и безпрепятственото отпътуване сутрин по обиколни пътища. Именно за това много хотели, в които се настаняват автобусни туристи са разположени в покрайнините на градовете.

Като правило в цената на екскурзията от храненията само закуската е в хотела – обяда и вечерята са в попълни заведения за хранене.

За отбелязване е, че младите хора често се отправят към Франция, Испания. Във Франция с удоволствие пътуват и семейства с деца. Възрастните пътешественици предпочитат екскурзии в Германия, Австрия, Швейцария. Италия и Балканите са еднакво привлекателни за всички. Какво предизвиква такова разпределение на търсенето ? – това е въпрос на социолозите, но определяйки един или друг маршрут преди това трябва да се проучи контингента от бъдещи пътници.

Пътуването в голяма група има своя специфика. При продължително

пътуване близкото съседство на съвършено непознати хора не са изключени незначителни недоразумения, които се натрупват и са способни да провалят впечатленията даже и от най-чудесното по замисъл пътуване. За да протече всичко гладко, туристите трябва да станат един сплотен екип, воден от своя капитан – екскурзовода.

Пътуването – това е идеалното време за завързване на познанства. На този първи етап е най-добре да се установи взаимно разбиране, което трябва да се преодолее от всички заедно.

Автобусната екскурзия се счита за най-сложна в частта по организация на пътуването, тъй като туристическата фирма трябва не само да избере интересни места, но и да предложи между тях маршрут, както и да осигури на пътуващите хотел, храна, транспорт и екскурзията във всички участъци по пътя. При това пътя не рядко е пълен със случайности : както сочи статистиката – автопътешествието е 2 пъти по-опасно от железопътното пътуване и 4 пъти по-опасно от авиационните.

Не по-малко от 100 хиляди българи годишно предприемат автобусни екскурзии на средна стойност 300 – 400 евро. Оборътът на българския пазар на автобусните екскурзионни пътешествия съставлява повече от 1 млн лева годишно. При все това, един от проблемите на такива екскурзии се явява сложността при организацията на висококачествена медицинска помощ по време на пътуването.

Най-добрият вариант е – пътуване без нощни преходи, доколкото да се спи в автобуса е достатъчно проблематично. От друга страна подобни преходи икономисват време и даже и пари на туристите. Поради това на практика всеки автобусен маршрут включва поне едно нощно пътуване, може и две, три вече са в повече. Всяка уважаваща себе си туристическа фирма се грижи за туристите си и съставя програма, внимателно обмисля въпросите

свързани с нощуването в автобуса. Особена роля в успешното организиране на автобусното пътуване играе комфорта на транспортното средство. Добрите туристически фирми използват освен специално уговорените маршрути и автобуси европейска туристическа класа.

Има още един сериозен проблем, свързан с обслужването на туристите от българските автопревозвачи, а това е, че ръководителите на фирми ангажирани за работа с туристи и туристически фирми, не провеждат никаква обучаваща дейност със състава от водачи на автобуси. От тук и отношението на водача на автобуса към пътниците в салона като към неодушевен товар.

Има и още един немаловажен проблем – липса на взаимодействие между държавните структури, вземащи решение в областта на пътническите превози от една страна и туристическите фирми от друга. За много новости в туристическия бизнес много пъти става известно едва тогава, когато автобусите с туристи вече са на път.

Бидейки икономичен вид пътуване, автобусния туризъм в България се развива с ускорени темпове.

Приоритет се дава на автобусните пътувания през почевните дни (уикендите)

На второ място по популярност са дву-тридневните пътувания до различни дестинации с екскурзионно познавателна цел.

На трето място – пътуване в съседните балкански и европейски страни и шопинг турове с автобуси.

Автобусният туризъм винаги се е смятал за най-стабилната и предсказуема пазарна ниша, но тези представи са вече остаряли – сега този бизнес много бързо се променя.

Маркетингово изследване за очакваните туристи в автобусните екскурзии

Поради това, че трябва да се разработват нови автобусни маршрути е необходимо да се знае, ще бъде ли той

търсен (нужен) интересен на потенциалните потребители. Какви направления (маршрути) на автобусните екскурзии са интересни, какви географски места биха искали да видят туристите, какви условия е задължително да се спазят, за да се заинтересуват потенциалните потребители.

За да се проучи и установи интересът към автобусните екскурзии бе проведено маркетингово изследване под формата на анкета сред потенциалните потребители на екскурзии. Анкетата бе проведена сред посетителите на

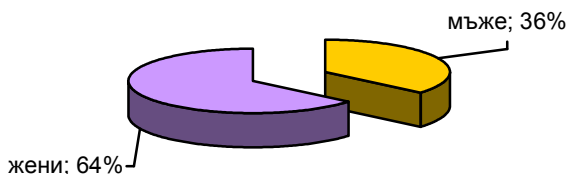
туристически фирми (туристически агенции) в гр. София, и градовете – Самоков, Костенец, Ихтиман и Елин Пелин от Софийска област, гр. Варна, гр Добрич, гр. Пловдив, гр. Пазарджик, гр. Казанлък и гр. Несебър Анкетирани са 288 човека.

За определяне целевата група, която взема участие в анкетата, на всички участници бе предложено да дадат сведение за себе си като : пол; възраст; образование; доходи. В резултат на това се определи следната целева група:

1. Посочете своя пол

Диаграма № 1

Структура на анкетираниите по пол

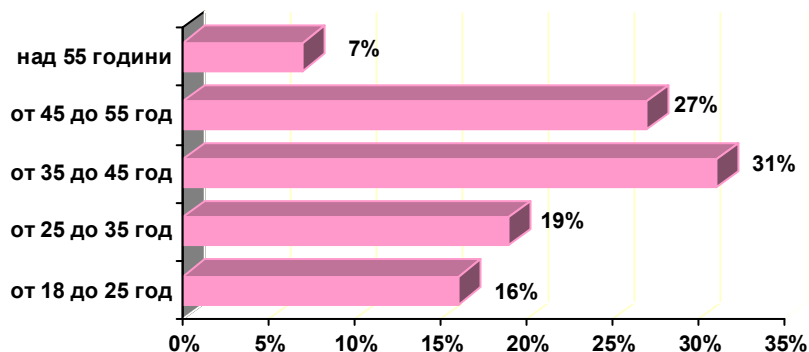

Както се вижда от диаграмата в анкетата са взели участие повече жени.

1. Посочете към коя възрастова група принадлежите

Диаграма № 2

Структура на анкетираниите по възраст

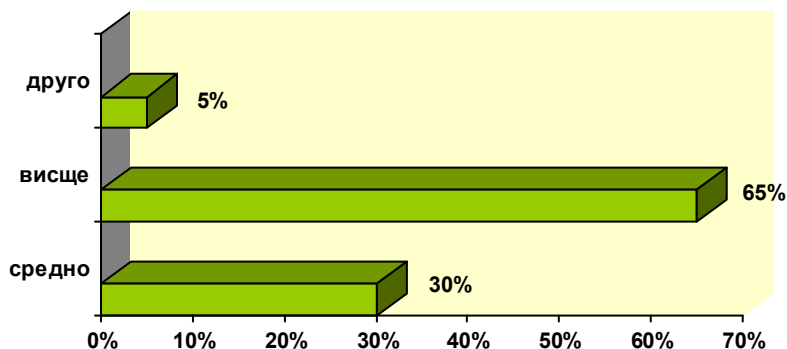
Целевите групи сред които е проведена анкетата по възраст се разпределят както следва: По-голямата част от анкетираните са на възраст от 35 до 45 години(31%), след нея по численост на участниците следва

групата на възраст от 45 до 55 години(27%), групи с участници на възраст от 25 до 35 и от 18 до 25 години са представени съответно 19% и 16% и най-малочислена е групата на хората на възраст над 55 години – 7%.

3. Посочете степента на образованието си

Диаграма № 3

Структура на анкетираните по образование

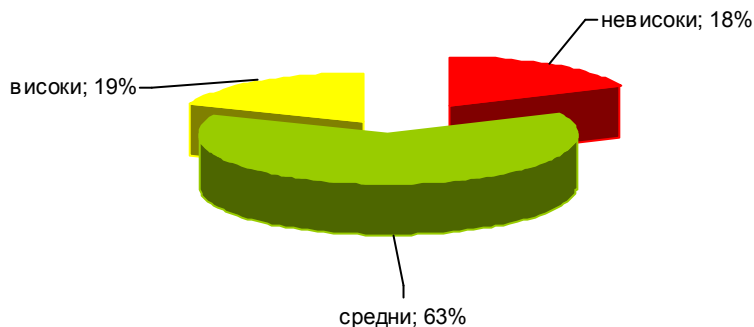

От диаграмата се вижда, че по-голяма част от анкетираните са с висше образование.

4. Определете себе си към коя група по ниво на доходите на 1 член от семейството принадлежите

Диаграма № 4

Структура на целевите групи по ниво на доходите

От отговорите на анкетираните става ясно, че болшинството от тях определят

себе си към тези, които имат средни доходи, а това означава, че параметрите

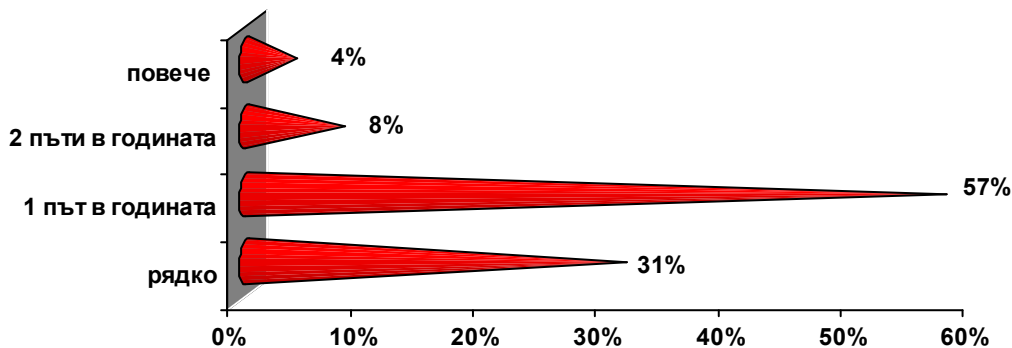
на избраните в тази категория потенциални потребители ще са оптимални и актуални за всички потребители на този ценови и възрастов сегмент.

В такъв случай, определяйки целевата група може да се предположи, че това е: жени във възраст от 35 до 45 години имащи висше образование и средни доходи.

5. Колко често се записвате за автобусна екскурзия и предприемате туристическо пътуване ?

Диаграма № 5

Структура на отговорите за честотата на туристическите пътувания

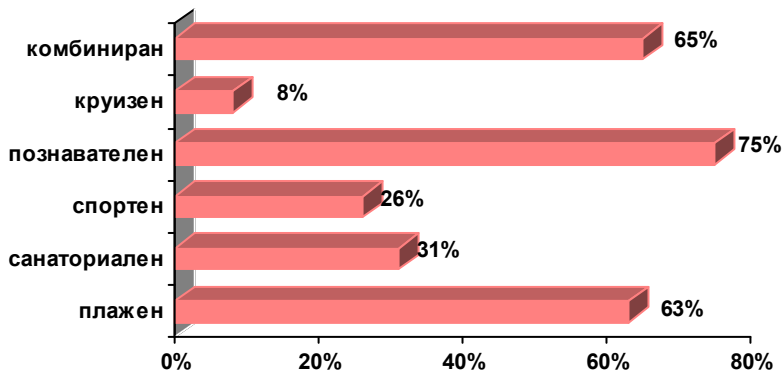
От отговорите на анкетираните се констатира, че повече от половината 57% предприемат пътуване един път в годината, а 31% на две или три години веднъж.

6. Какъв вид туризъм предпочитате ?

(Допуска се повече от един отговор)

Диаграма № 6

Структура на отговорите относно предпочитаните видове туризъм

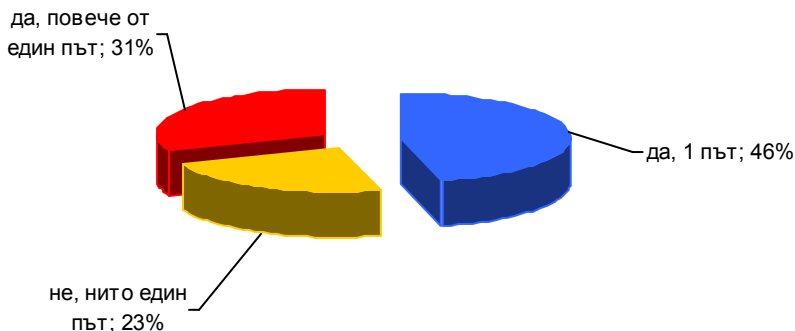
Предпочитаните видове туризъм от целевите групи е: плажен -63%; санаториален-31%; спортен-26%; познавателен-75%; круизен-8%; комбиниран-65%.

За проявения интерес към автобусния туризъм е предназначен следващия въпрос зададен на анкетираните.

7. Били ли сте някога участник в многодневна автобусна екскурзия ?

Диаграма №7

Структура на отговорите за участия в многодневни автобусни екскурзии

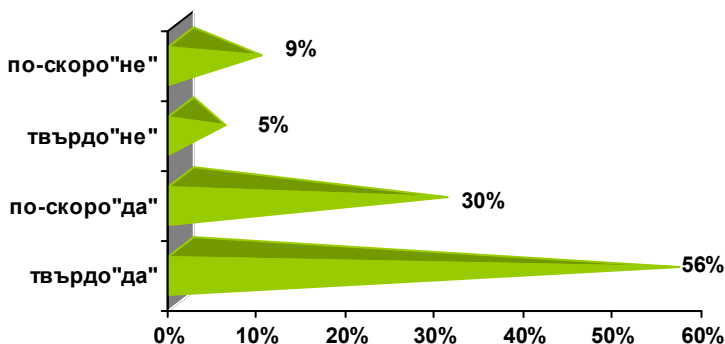

Структурата на отговорите показва, че голяма част от запитаните, нито един път не са участвали в многодневна автобусна екскурзия.

8. Искате ли да бъдете участник в автобусна екскурзия ?

Диаграма № 8

Структура на отговорите за желанието на потенциалните туристи да бъдат участници в автобусна екскурзия

Структурата на отговорите е следната: болшинството потенциални туристи твърдо знаят, че те искат да бъдат участници в автобусна екскурзия –

56%, 30% - се съмняват, но по-скоро ще изберат „да“ пред „не“. По-скоро не биха предприели автобусна екскурзия – 9% и

твърдо нежелание да пътуват изказват 5% от участниците в анкетата.”

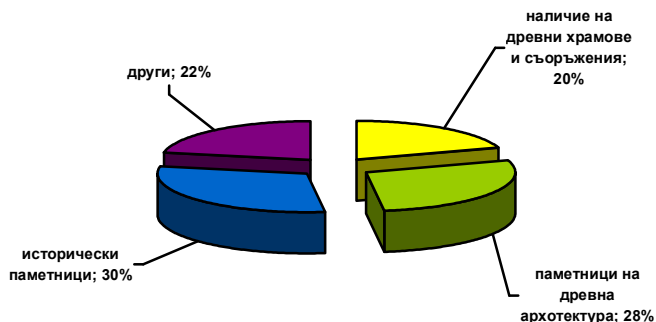
За да се изявят аспектите на проявения интерес към посещение на

българските градове с цел туризъм, се зададе въпрос за интересите които биха могли да привлекат вниманието на туристите в българските градове.

9. Наличие на какви интересни туристически обекти в градовете на България пораждат у Вас желание да посетите някои от тях ?

Диаграма № 9

Структура на отговорите за интереса на туристите към туристическите обекти в градовете

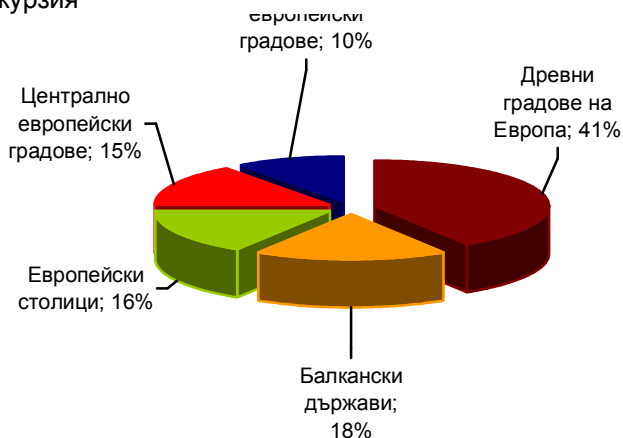
Отговорите на анкетираните се разпределят както следва: при избора за посещение на старинните градове туристите искат да видят там паметници

на древна архитектура – 29%; исторически паметници – 30%; храмове и съоръжения от миналото – 20%.

10. Кой от регионите ще изберете за посещение по време на своята екскурзия ?

Диаграма № 10

Структура на отговорите за избор на регион за посещение по време на автобусната екскурзия

Определя се регион, в който анкетираните би било интересно да посетят в качеството си на туристи – 41% са избрали Старинни градове на Европа; втори по брой отговори – 18% са желаещи да посетят Балкански държави; 16% искат да видят Европейски столици; 15% искат да пътуват до градове в

централна Европа и 10% искат да посетят градове в Южноевропейски държави.

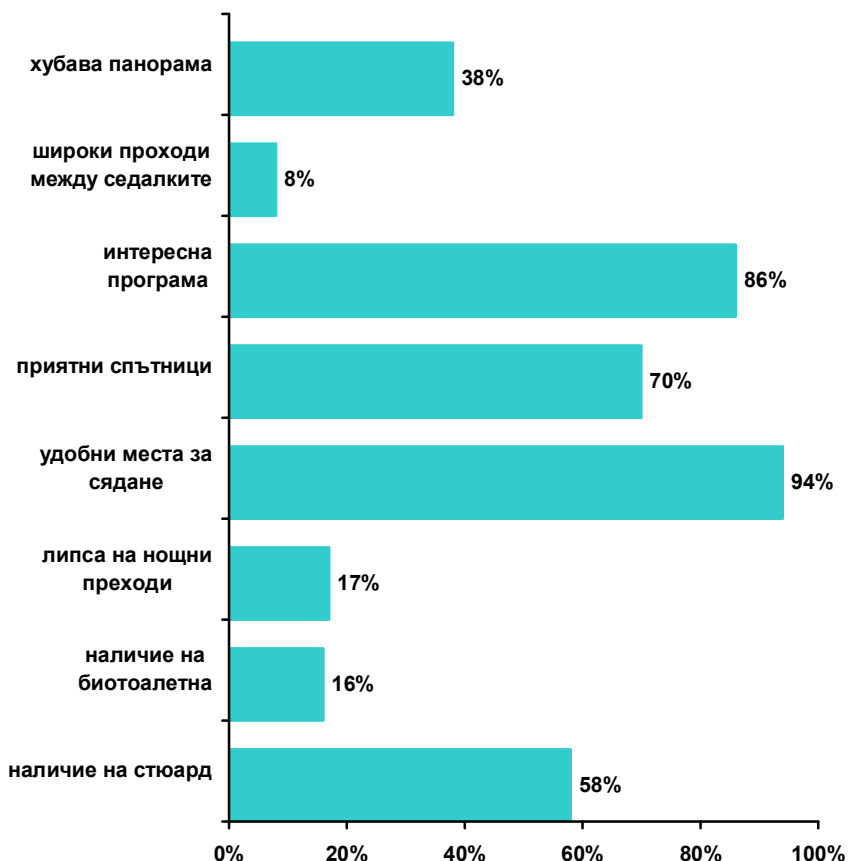
По-нататък на туристите се предлага да изберат от предложениия списък тези условия, които са задължителни за тях при автобусната екскурзия.

11. Какви условия при пътуването са най-важни за Вас при избора на автобусната екскурзия ?

(Допуска се повече от 1 отговор)

Диаграма № 11

Структура на отговорите на потенциалните туристи за необходимите условия при автобусната екскурзия

Както се вижда от получените в хода на анкетирането данни болшинството туристи, готови да купят автобусна екскурзия, я купуват, ако са уверени, че в туристическия автобус местата са

удобни за сядане – 94%; интересна е програмата на пътуването – 86%; приятни (весели) спътници – 70%; има стюард -58%; и добър екскурзовод и хубава панорама – 38%. В по-малка

степен потенциалните потребители искат наличие на биотоалетна – 16%; отсъствие на нощни преходи – 17%; и достатъчна широчина между седалките – 8%.

По този начин маркетинговите изследвания на потенциалните потребители на автобусните екскурзии позволяват да се определи какви условия са особено важни в случая, когато потребителят решава коя екскурзия да избере и какви условия на автобусната екскурзия могат да го заинтересуват. Голяма част от анкетираните са жени на възраст от 35 до 45 години, с висше образование. Целевата група - възраст позволява да се предположи, че болшинството от тях имат семейства и деца, следователно те ще изберат екскурзията не само за себе си, но и за своето семейство или в краен случай за себе си и децата. Тази целева група има средни доходи и предопределя пътуване 1 път в годината в периода на отпуската. Предпочитат познавателния туризъм и плажна почивка, което позволява комбинирана екскурзия. Голяма част от взелите

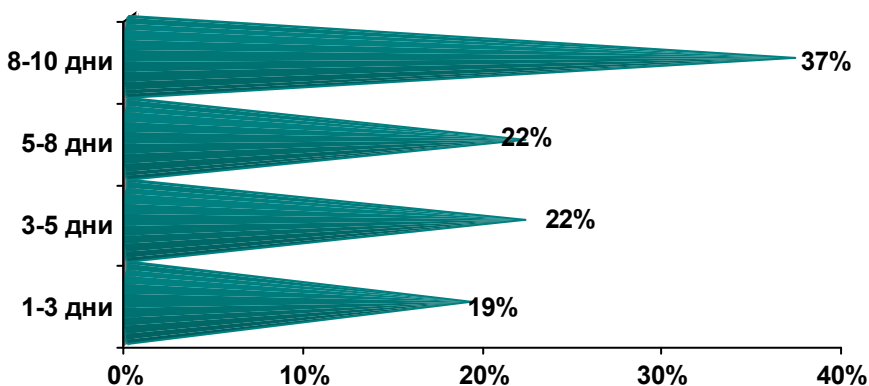
участие в маркетинговото изследване никога не са предприемали многодневна автобусна екскурзия, но са склонни да вземат участие в такава екскурзия, но при определени условия. Такива условия участниците в анкетата посочват наличие на маршрути и на обекти които са: паметници на древна архитектура ; исторически паметници; наличие на древни храмове и съоразения. За обекти на автобусната екскурзия голяма част избират древните градове на Европа. Относно условия за комфорт анкетираните посочват (по приоритет): в туристическия автобус местата за сядане трябва да бъдат удобни, програмата на пътуването трябва да бъде интересна, приятни спътници, да има стюард и хубава гледка. Това са общите изисквания към автобусната екскурзия, които задължително трябва да присъстват при предлагането ѝ.

С маркетинговото изследване ще се установят и останалите параметри на бъдещата автобусна екскурзия.. Необходимо е да се установи каква продължителност на екскурзията се предпочита от пътуващите.

12. Посочете най-подходящата за Вас продължителност на автобусната екскурзия.

Диаграма № 12

Структура на отговорите за продължителността на автобусната екскурзия

Както се вижда от получените отговори най-голяма група съставляват тези, които избират продължителност на екскурзията от 8 до 10 дни- 37%. Това е

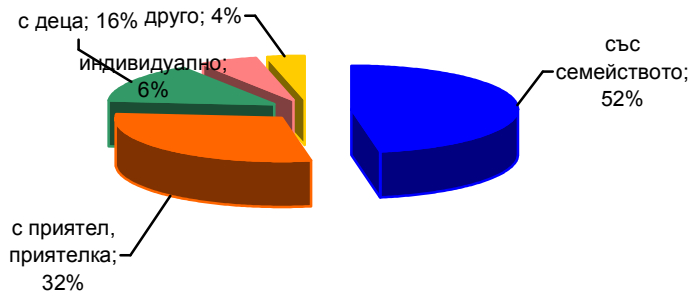
обяснимо, в този случай може да се вземе седмичен отпуск по всяко време на годината и се почива с децата, а лятната отпуска да се прекара на море.

13. Ако предприемете автобусна екскурзия, то какви спътници ще си изберете ?

(Изберете един от предложените варианти)

Диаграма № 13

Структура на отговорите за състава на пътешествениците

Както е видно от получените отговори болшинството от запитаните избират да пътуват заедно със своето семейство в пълен състав – 52%, с приятел или приятелка – 32%.

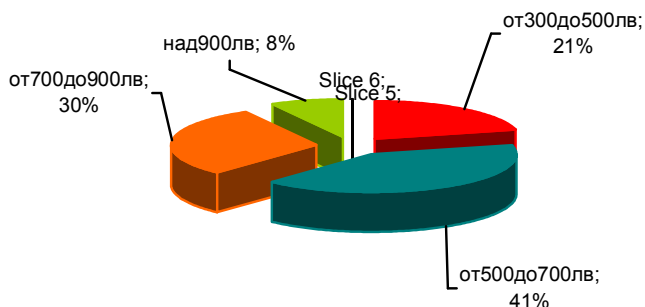
В този случай особено актуална става цената на пътуването, тъй като

краткосрочното пътуване на семейството може да се отрази скъпо на семейния бюджет. Затова актуален става въпросът за цената, на която туристите са готови да купят автобусната екскурзия с продължителност 5 дни.

14. Каква цена на многодневна екскурзия за 1 човек Ви устройва най-много ?

Диаграма № 14

Структура на отговорите за предпочитана цена на многодневната автобусна екскурзия

Определяне ценовите категории, в които потребителите са готови да да купят автобусната екскурзия.

Както се вижда от представените данни малка част от участниците в изследването 8% са готови да купят автобусна екскурзия на цена по-голяма от 900 лева.

Изводи от изследването

Автобусният туризъм остава един от най-търсените видове туризъм. Автобусните екскурзии привличат туристите с възможността да видят много за кратко време. Несъмнено достойнство на автобусния туризъм се явява достъпната цена на екскурзията.

Изследването пазара на автобусния туризъм в България позволява да се установи, че в настоящия момент автобусния туризъм у нас е много разпространен и предпочитан от туристите. Постоянно търсене има както към екскурзиите през почивните дни, така и продължителните по време екскурзии с голям географски периметър в и извън страната, с достатъчно дълги преходи. Активността на автобусните екскурзии се повишава през лятото, когато на екскурзия се отправят семейства с деца. Маршрутите на автобусния туризъм са много разнообразни и пазарът наситен с предложения.

Съгласно посочените в изследванията статистически данни на международните автобусни екскурзии се пада половината от целия обем на автобусния туризъм в България. Преобладаваща част от обема на пазара на автобусния туризъм се пада на екскурзиите извън границите на страната. Изследване пазара на автобусния туризъм в Европа показва, че в настояще време маршрутите на автобусните екскурзии обхващат всички страни на Европа и включват съвършено различни варианти на екскурзии, както в една страна, така и по 2-3, а даже и 5-6 страни за достатъчно кратък промеждутък от време и на достъпни

цени от 400 до 500 евро. Предлагащите от туристическите фирми автобусни екскурзии са много разнообразни както по продължителност, така и по асортимента на допълнителните услуги.

За привличане на повече туристи за покупка на автобусни екскурзии из Европа, туристическите фирми използват различни мотивационни фактори.

За оценка на интереса на потенциалните туристи към нови екскурзии из Европа, се привеждат данните от отговорите на 288 потребители на екскурзии на различни български туристически фирми.

Получените данни от анкетата може да послужат като основание за разработка на новото бъдеще на автобусния туризъм в Европа.

Заклучение

В много страни туризмът има значителна роля във формирането на брутния вътрешен продукт, създаване на допълнителни работни места и осигуряване заетост на населението, както и активизиране на вътрешнотърговския баланс.

Туризмът оказва огромно влияние на такива ключови отрасли на икономиката като транспорт, строителство, селско стопанство, производство на стоки и услуги за потребление и други, т. е се явява своеобразен катализатор за социално-икономическото развитие. На туризма оказват влияние и различни фактори: демографски, природо-географски, социално-икономически, исторически, религиозни и правно-политически.

Значението на туризма като източник на валутни постъпления, разширяване на международните контакти и обезпечаване заетостта на населението постоянно расте.

АНА ПОПОВИЧ

СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ, НИШ, СЪРБИЈА

МАРИНА СТОЈАНОВИЧ

СТОПАНСКИ ФАКУЛТЕТ, НИШ, СЪРБИЈА

ОСИГУРЈАВАНЕ КАЧЕСТВОТО НА ТУРИСТИЧЕСКИЯ ПРОДУКТ

ENSURING QUALITY OF TOURIST PRODUCT

АНА ПОРОВИЋ,

FACULTY OF ECONOMICS, NIŠ, SERBIA,

MARINA STANOJEVIĆ

FACULTY OF ECONOMICS, NIŠ, SERBIA,

Abstract: Tourist product is specific for its complexity – its constitutive elements derive from extremely fragmented supply embodied in numerous links of value chain. Tourists identify that product with suppliers of all elements of the product, but also with the destination itself, as the surrounding in which the consumption takes place. Having in mind all-inclusiveness of tourist product and numerous subjects involved in its creation, it becomes clear that quality management in tourism is very complex. Quality of tourist product, usually defined as the perception of the level to which the tourist's expectations are fulfilled, shouldn't represent the luxury or exclusiveness, but should be available to all the tourists. This requirement is specifically important nowadays when economic crisis affects tourism and all connected sectors, tourists' discretionary income is decreasing and financial determinants are becoming dominant in deciding about travelling, creating 'fertile soil' for possible abuse and violation of tourists' consumer rights.

Tourists' satisfaction that influences future tourist demand depends on fulfilment of their expectations from the whole product, so vertical integration and collaboration of all stakeholders in value chain is necessary. Ensuring satisfaction of the employees in tourism is of crucial importance because it directly influences satisfaction of consumers. Considering that tourism sector is labour intensive, employees have irreplaceable role in introducing new management concepts, such as integrated quality management, in tourism sector. It is of the crucial significance for managers to recognize the fact that employees' performance has strong impact on achieving high-level customer satisfaction. The aim of this paper is to point out the necessity of an integrated approach to tourist product quality assurance, with the focus on ensuring employees' satisfaction.

Key words: tourist product, quality, integrated quality management, customer satisfaction, employees' satisfaction

INTRODUCTION

Tourism and travels represent the significant aspect of the quality of life of EU citizens, which is proven by the fact that, on average, they travel two times a year spending 20, 5 nights on those visits [The Commission of the European Communities, 2001]. Their satisfaction, which influences future demand, depends on fulfilment of expectations from the whole product. In most destinations the final product that the tourists experience and memorize is a

complex fusion of their exposure to many different phenomena in the destination – the local tourism industry, the resident population and the environment in the destination. This relationship is interlinked because not only do these aspects influence the tourist experience, but the tourists in turn influence these aspects. [Valles, 2001]

The tourist product is therefore defined as the combined result of attractions, facilities and services at the destination

level. It is specific for its complexity – its constitutional elements derive from extremely fragmented offer embodied in various links of the value chain (touristic agencies, hotels, restaurants...). Therefore, tourists identify this product with the suppliers of the whole product, but also with the destination in which the consumption is taking place. According to that, tourist's experience depends on numerous little encounters with people who provide services (hoteliers, waiters, drivers...), local inhabitants and elements of local tourist offer (museums, theatres, theme parks...). [Hannan, 2004]

Consumers are increasingly choosing those offers in which they can be certain that the services, outdoor experiences and also the welcome from the local population are of a high quality and worth the price paid. At the same time, tourist destinations and the providers of tourist services are increasingly confronted with changes in guest expectations and requirements, and increasing competition at home and abroad.

With its exciting mix of different products that can be offered to the tourist, Europe had a stable market share. But, a rapid growth in alternative destinations worldwide means that Europe's tourism industry today faces the need to be ever more quality conscious to continue to attract tourists in a global marketplace. Marketing researches also show that the European tourist is maturing, and demanding higher levels of quality when on holiday – they are seeking good value for their money. Quality is rapidly becoming the decisive competitive instrument in tourism... – for a viable business, for an attractive destination and for the sustainability of the tourism industry across Europe [Valles, 2001] and elsewhere. A lack of attention to quality issues could have serious consequences (loss of image, falling income etc.) they must be taken as the essential for the tourist sector.

Defined as the tourist's perception of the extent to which his expectations of the product are met by his experience, quality must not be exclusive, but capable of being

experienced by all tourists. Also it cannot be identified with luxury, since it must be present in every kind of tourist product or service. [Valles, 2001]

Achieving tourist satisfaction (value for money) is the final objective of introducing quality systems in the tourist sector and increased profitability to tourism enterprises. For achieving this aim the satisfaction of all stakeholders is essential: the service personnel, service organizations, shareholders, the staff dealing with environment and social problems. [European Communities, 2003]

INTEGRATED QUALITY MANAGEMENT IN TOURISM

The tourists' satisfaction level from staying at a destination depends not only on their experience of specific tourist services, but also on more intangible factors – hospitality, safety and security, cleanliness etc. The success of a destination is a function of many interdependent components, so an integrated approach to managing the quality of tourist destinations is necessary. The concept of the Integrated Quality Management (IQM) of destinations was developed to fulfil this demand. It combines *four key elements*: tourist satisfaction, local people's quality of life, environmental quality and local tourism industry satisfaction. [European Communities, 2003]

Any imbalance in one of these four tourism quality aspects can have a significant effect on the overall quality of the destination and tourism product.

A tourist destination is usually explained as a separately identified area promoted to tourists as a place to visit within which the tourism product is coordinated by one or more identifiable authorities or organizations. The diagram below illustrates the relationships of those various stakeholders in the destination, and how the various quality aspects influence the destination. The large circle represents the destination itself. [European Communities, 2003]

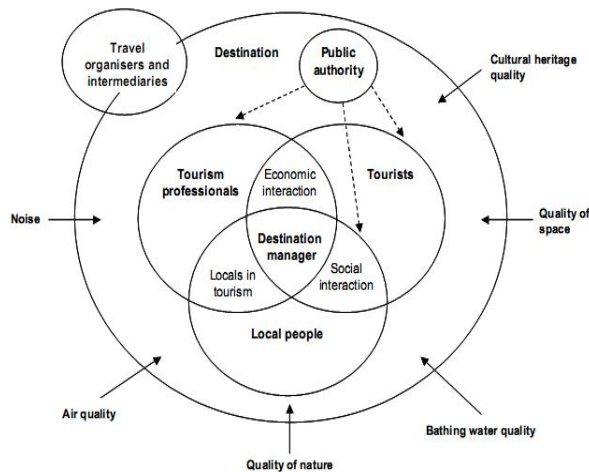

Figure 1. Stakeholders' interaction in various destination quality aspects
(A Manual for Evaluating the Quality Performance of Tourist Destination and Services, p.13)

First, on the outside of the destination, the flows that can affect the quality of tourism are depicted (here: noise, bathing water quality and the quality of nature). Improving these aspects, common to all in the destination – employees and tourists, will contribute to improving the overall quality of life in the destination.

As illustrated, the destination manager is at the midpoint of three overlapping circles representing the *human* components of the Integrated Quality Management (IQM) concept for tourist destinations: tourists, local people and tourism industry professionals. He facilitates their interactions in order to achieve maximal benefits for all. Travel organizers and intermediaries are illustrated in a separate circle in as human components which may play a significant role in the tourist product marketing outside of the destination. Another human component – the public authority, also illustrated in a separate circle, is strongly interrelated with the three mentioned groups - tourism professionals, local people and destination manager.

All these facts prove a key role of human resources in quality creation in tourism. Therefore, in the IQM concept, human resources are included through one of four key components with the strongest impact

on other three - *local tourism industry satisfaction*. It involves evaluating the quality of the jobs and the careers of industry employees, as well as the well-being of local tourism enterprises.

EMPLOYMENT IN TOURISM – BASIC CHARACTERISTICS

Tourism is one of the main sources of employment and of wealth in every country [European Communities, 2003.] - it employs 4% of the total labour force and generates 4% of the GDP in the EU. Including associated sectors, these indicators rise up to 12% of the employment and 11% of the GDP. [The Commission of the European Communities, 2007] In the G20 countries it employs 6% of the total labour force [UNWTO, 2009] but maybe the importance that tourism can have in underdeveloped and poor countries is even more significant as it can be the only chance for survival and growth [UNWTO, 2009].

Tourism represents a labour intensive industry, as a result of traditional importance and irreplaceable role of personal service in service delivery and partly of slower and late adoption of modern technology. One of the obvious features of tourism is employment instability caused by heterogeneous factors including:

seasonality of tourism demands, fluctuation of a demand due to various and uncontrollable social and demographic factors, poor image of the industry, opportunities for employment in other sectors, lack of career promotion opportunity etc. [Kusluvan, 2003] Therefore, employment instability, resulting in high level of tourism staff turnover may be suitable for workers looking for part-time/seasonal employment, students, school leavers or women (usually with household responsibilities).¹

Otherwise, it is undesirable for employers because of numerous (direct and indirect) negative consequences – poor productivity, lower level of service quality, high costs of replacements and training for new employees, decreased level of motivation. [Lashley, 2001] Results of researches conducted in this area show that most common reasons given for turnover are: pay treatment by supervisors, work hours and job pressure. It would be appropriate to suggest that employees, especially so called front-line employees, were experiencing stress (sometimes escalating in burnout) of various forms and levels. Also, large proportion of jobs within tourism sector demand semi-skilled or unskilled personnel, formal education and qualifications are usually not required, which implies that workers may have other educational background.

It is also argued that tourism employs, especially at the operative and 'lowest level' jobs, members of socially marginalized groups. In many countries tourism is dominated by women employees, followed by disparities based on gender. Namely, in a great extent, women's jobs in tourism are

concentrated in seasonal, part-time, low paid and low skilled operative jobs.²

Considering all the mentioned, jobs in tourism are mostly not considered as high status and respect worth jobs, on the contrary - tourism employee is often perceived as uneducated, unmotivated, unskilled and unproductive. [Kusluvan, 2003] Therefore, working in tourism industry builds a picture of quite poor employment conditions. Low status is usually followed by low wage, long irregular working hours and work routine, heavy workloads, low job securities, inappropriate human resources management etc.

THE ROLE OF TOURISM EMPLOYEES BEHAVIOUR IN QUALITY ENSURING

Tourism, being people-oriented and people-dependent industry, cannot survive if its employees (or local people) have a negative attitude toward tourists. So, many organizations are trying to achieve competitive advantage by relying upon their employees to satisfy and delight customers. Considering all features of workforce engaged in tourism industry, achieving high level service quality is very complex. Recently, employee empowerment and participation have become important instruments of improving service quality, employees' satisfaction and also customers' satisfaction.

Indeed, employee's attitudes seem to play a significant role in service-related behaviour. Job satisfaction is considered to be one of the most studied employee attitudes in the area of organizational research because of its influence on customers' perceptions of quality and their satisfaction. Job satisfaction can be defined as an affecting state resulting from one's evaluation of his/her job, while turnover intentions are closely connected to employees' state of mind to leave an organization.[Alexandrov, Babakus, Yavas,

¹ For instance, a mature married female employee may prefer part-time employment in the morning shift because of children, a young student may work only during the summer or in the evening after school hours, whereas a retired individual may want to keep a part-time job for some extra income or to meet social interaction needs.

² The share of female employment in the tourist accommodation sector is high at 60%, while in the hotels and restaurants sector as a whole, female employment stands at 56%. [Eurostat, 2008]

2007] In general, the satisfaction of employees in tourism is lower than in other industries and the global economic crises is causing its additional decrease. Therefore, the crucial role of management is to recognize significance of employee's job satisfaction and create supportive environment for consistently high-quality interactions between customers and especially frontline employees.

The special importance of frontline employees comes from the fact that in the situations of direct contact with costumers, employees have the key role in shaping customers' perceptions of service quality and, accordingly, their satisfaction. Customers' expectations may vary as they depend partly on the previous experience and the role of identifying and satisfying customer's expectations belongs to front-line employees. These employees are the means by which an organization delivers its services to customers.

Since labour costs represent an important element of total operating costs in tourism and all services, many organizations have been using the manipulation of labour costs as a source of cost reduction. This cost reduction was primarily directed toward front-line employees, so they have been underpaid, poorly trained, unmotivated. Their high job dissatisfaction was leading to high labour turnover. It became clear that it is necessary to explore effective ways to manage and encourage front-line staff through training and rewarding by clearly tying rewards to customer satisfaction.

Retention of satisfied and committed employees is important to success in customer retention. Employee turnover represents a substantial cost, both in

tangible as well as in intangible terms seriously hinders efficient and effective customer services and undermining competitiveness in tourism industry. [Alexandrov, Babakus, Yavas, 2007] Frontline staff with high-turnover intentions often provides poor level of service quality and can seriously undermine customer retention. Main reasons for front-line employees to leave the industry are connected to job characteristics contributing to stress: anti-social work hours, insufficient pay, poor management practice, requirement to deal with the public on a continuous day-to-day basis. [Law, Pearce, Woods, 1995]

Employees' behaviour while providing certain tourist service, can be both a source of satisfaction and dissatisfaction, also depending whether the customer has a special need or preference, or where the customer has made a mistake. Employee responsiveness, flexibility and confidence that they can match whatever is needed by the customer are important sources of a positive customer response. Similarly, employee intransigence, inflexibility, and perceived incompetence are all potential sources of customer dissatisfaction.

For quality assurance ensuring and maintaining a loyal customer base is a key. If we assume that there is connection between employee's job satisfaction and performance and customer satisfaction, following model could be presented: internal-service quality drives employee satisfaction that enables the delivery of high-value service, resulting in customer satisfaction, leading to customer loyalty that, in turn, produces profit and growth [Slatten, 2009], as illustrated in the figure below.

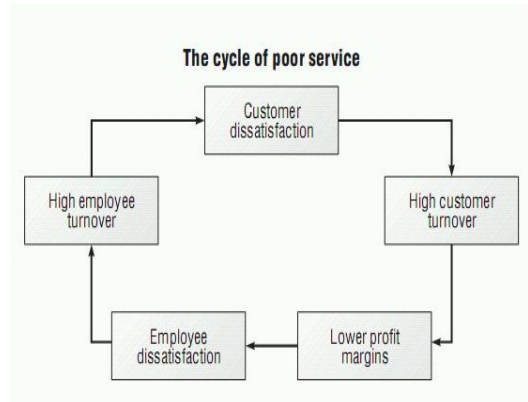
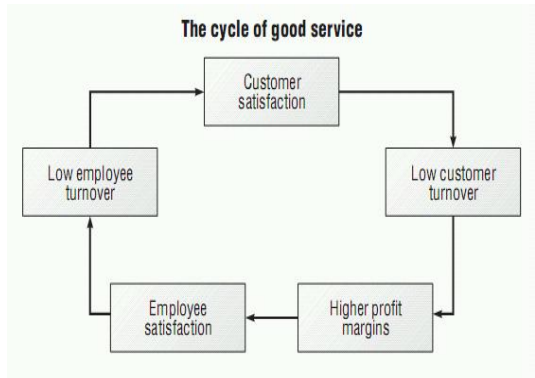

Figure 2: Customer satisfaction and employee satisfaction
 Source: Lashley, 2008, p. 225

It is necessary for managers and employees to understand the significance of the staff-customer interaction. Greater understanding of the factors that impact service-worker job satisfaction (work environment, cultural background, demographic features, etc.) may be beneficial to organizations striving to improve quality of tourist product and lead to increased customer satisfaction, improved customer retention, positive word of mouth, reduced staff turnover, decreased operating costs, enlarged market share, increased profitability, and improved financial performance. [Ladhari, 2009]

Considering necessity of relationships and interactions with others, there has to be a requirement for managers to focus on improving the social climate. An important ingredient in these strategies of improvement is the fact that employees need to be empowered to meet the customer need as it arises. Also, very important for managers is to consider how their practices influence the service quality their employees provide to customers.

CONCLUSION

Today, tourism industry is regarded as one of the world's major industries and also sources of employment. For many communities and countries throughout the world tourism is the most valuable industry.

One of the main conclusions is that tourism is an economic activity capable of generating a great source of employment. A fundamental question is that the quality of the tourist sector depends highly on the contribution of the human resources who define and implement the service, being directly in contact with the final customer. This final customer will be satisfied or dissatisfied according to the treatment received from the staff with which he had contact.

However, a common characteristic of tourism industry in general is the bad image of tourist employment, since it is considered to consist of temporary jobs which are taken by people who have no other alternative. In this respect, the poor quality in many jobs has a negative influence, where workers suffer from poor salary conditions and worse stress levels than in other economic sectors.

Managers have great potential to influence effectively employees' behaviours and responses in ways that improve quality of tourism product. Front-line employees in tourism attractions are vital elements in the quest for service quality and tourist satisfaction. Of the crucial significance is the awareness that the front-line employees provide long lasting quality impressions of the organization upon customers. The problem for management is in

understanding customers' expectations are and then sharing them with employees on the front line who will deliver the service in a

way that matches with customer expectations.

REFERENCES:

1. Alexandrov A., Babakus E., Yavas U., The Effects of Perceived Management Concern for Frontline Employees and Customers on Turnover, *Journal of Service Research*, Vol. 9, No. 4, 2007.
2. European Communities, *Manual for Evaluating the Quality Performance of Tourist Destination and Services*, Ramboll Water&Environment, 2003.
3. Eurostat, *EU Labour Force Survey*, 2008.
4. Hannan K., *Tourism and Development II: Marketing Destinations, Experiences and Crises*, Progress in Development Studies, 2004.
5. Hussain M., Bylinski G., *EU Remains a Major Player in International Travel in 2005*, Statistics in Focus – Economy and Finance, 2007.
6. Kandapully J., Mok C., Sparks B., *Service quality management in hospitality, tourism and leisure*, Howorth Hospitality Press, New York, 2001.
7. Kusluvan S., *Managing employees' attitudes and behaviours in tourism and hospitality*, Nova Science Publishers, New York, 2003.
8. Ladhari R., Service quality, emotional satisfaction, and behavioral intentions, *Managing Service Quality*, Vol. 19 No. 3, 2009.
9. Lashley C., *Empowerment: HR strategies for service excellence*, 2001.
10. Eurostat, *EU Labour Force Survey*, 2008.
11. Law J., Pearce P., Woods B., Stress and coping in tourist attraction employees, *Tourism Management*, Vol. 16, No. 4, 1995.
12. Slatten T., The effect of managerial practice on employee-perceived service quality, *Managing Service Quality* Vol. 19 No. 4, 2009, pp. 431-455
13. The Commission of the European Communities, *The Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Working together for the future of European tourism*, Brussels, 2001.
14. The Commission of the European Communities, *Agenda for a Sustainable and Competitive European Tourism*, Brussels, 2007.
15. The Commission of the European Communities, *A Renewed EU Tourism Policy: Towards a Stronger Partnership for European Tourism*, Brussels, 2006.
16. Testa M., Mueller S., Demographic and cultural predictors of international service worker job satisfaction, *Managing service quality*, Vol.19 No.2, 2009.
17. Urhausen J., *Tourism in Europe: Does Age Matter*, Statistics in Focus, 2008.
18. UNWTO, *Tourism and the G20 Summit –A Message from UNWTO*, 2009
19. Valles D.M., *Tourism and Employment – Improving the Quality of Tourist Product*, Brussels, 2001.

НОВИ КНИГИ

Румен Георгиев

Кризата изисква системна промяна, изд. „Софттрейд“, С., 2010 г., 107 с.

В изданието са представени статии, доклади и интервюта на проф. д.ик.н. Румен Георгиев в периода 2008 – 2010 г. Целта на книгата е „да накара читателя да се замисли за същността на финансово-икономическата криза, която тресе всички ни, за системните ограничения и ключовите проблеми, които трябва да реши икономиката ни, за да гарантира своята сигурност и преодолее кризата“.

Акцентът в отделните разработки е, че „преодоляването на кризата изисква системна промяна в начина на взаимодействие на държавните органи на страната с пазара, като система от икономически и социални агенти и връзки“. Същевременно се обръща внимание, „че в условията на глобализацията националните икономики на неголемите, развиващи се в пазарни отношения страни, каквато е и нашата, не са просто сложни социално-икономически системи в класическия смисъл на това понятие. Те са по-скоро част от обкръжаващата среда, от глобалния финансов и икономически поток, но с различна способност към самоорганизиране, промяна и самообновление, с различен стремеж към тъждественост“.

С разработките на проф. Р. Георгиев читателят обогатява познанията си както в теоретичен аспект за съвременната финансово-икономическа криза, така и по отношение зараждането на кризата в световната и българската икономика и което е съществено от системни позиции предлага подход за преодоляване на кризата.

Иван Ангелов

Световната икономическа криза и България, АИ „Проф. М. Дринов“, С., 2010 г., 367 с.

Монографичното изследване на чл. кор. проф. д.ик.н. Иван Ангелов разкрива комплекса от причини за световната финансово-икономическа криза, започнала отначало в САЩ от лятото на 2007 г. като ипотечна криза и прераснала впоследствие в глобална. Изложението е представено в 5 глави, въведение и заключение.

В гл. I „Главни причини за кризата“ на фона на пространно и задълбочено познаване на световната литература и тезите на световни учени, в т. ч. нобелисти, а също и международни организации (МВФ, Световната банка, Икономическата комисия към ООН и др.), авторът разкрива, че дълбоките причини за кризата се коренят в характера на системата, която се нуждае от регулация и засилване международната координация на политиката.

В гл. II „Мерки на правителствата за излизане от кризата“ последователно е представен анализът на мерките на САЩ, развитите пазарни икономики (Германия, Франция и др.), Китай, Русия, на новите пазарни икономики и на развиващите се страни. В самостоятелен параграф много обстойно са разглеждани и мерки на международната общност.

Отделна глава (3^{та}) е посветена на влиянието на глобалната криза в България и е доказана необходимостта от цялостна антикризисна програма и са предложени стъпки за излизане от кризата.

В гл. IV „Бюджетна политика по света и в България в условията на икономическа криза“ обект на изследването са теоретичните основи на кейнсианска антикризисна бюджетна политика и бюджетните политики на САЩ, страните по света и България.

Поуките за икономическата политика, за икономическата теория и нестабилността на финансовата система са развити в гл. V „Поуки от световната икономическа криза“.

Като цяло монографията е ценна и много полезна с анализите на причините и следствията от икономическата криза, обхванала света в първото десетилетие на 21 век.

Георги Мишев

Статистическо характеризирание на бизнес средата, изд. „Авангард Прима“, С., 2010 г., 173

Монографичното изследване на доц. д-р Г. Мишев е с теоретико-приложен характер и в това си качество разширява и обогатява статистическия анализ на бизнес средата, чрез подходящи статистически характеристики. Авторът дефинира бизнес средата като многомерен признак и предлага квантификация, основана на анкетни проучвания. Конструира нормирана бална оценка с граници от 0 до 1. Провеждането на бизнес наблюдения е изключително важно за осигуряване актуална информация за състоянието и функционирането на бизнес организациите и на тази основа вземане на адекватни управленски решения.

Акцентът е върху възможността за получаване качествена информация, основана на анкетни данни.

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списанието се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 40 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София